તે પરતત્ત્વનું **"નિર્વાણ"** એવું બીજુ નામ છે.

પ્રશ્નઃ- આ પરતત્ત્વનું **"નિર્વાણ"**નામ કેમ કહેવામાં આવે છે?

ઉત્તરઃ- નિર્વાણ થવું એટલે બુઝાઇ જવું. સમાપ્ત થઇ જવું. ફરીથી તે અવસ્થા ન આવવી તે નિર્વાણ કહેવાય છે. આ કારણથી આ સંસારમાં ચારેગતિમાં જ્યારે જ્યારે કોઇપણ જીવ મરે છે ત્યારે તેને **"મૃત્યુ"** કહેવાય છે. પરંતુ નિર્વાણ કહેવાતું નથી. કારણ કે તે મૃત્યુની પછી પુનઃ જન્મ-મરણાદિ આવે જ છે. જ્યારે આ પરતત્ત્વમાં (સંસારાતીતતત્ત્વમાં) પુનઃ જન્મ-મરણાદિ આવતાં નથી તેથી સર્વથા બુઝાઇ જવું, જન્મ-મરણ રહિત થવું. એવી **"નિર્વાણ"** સંજ્ઞા થઇ છે જેની-એથી કરીને તે તત્ત્વને **"નિર્વાણતત્ત્વ"** કહેવાય છે.

આ પરતત્ત્વને (નિર્વાણતત્ત્વને) જુદા જુદા દર્શનકારો (હવે પછીની ગાથામાં કહેશે તે પ્રમાણે) સદાશિવ, પરબ્રહ્મ ઇત્યાદિ નામે ભિન્ન-ભિન્ન શબ્દથી કહેવા છતાં પણ પરમાર્થથી તો તે **"પરતત્ત્વ"** સામાન્યપણે એક જ છે. પરંતુ ભિન્ન-ભિન્ન નથી. સારાંશ કે પરતત્ત્વના તે તે નામભેદ માત્ર છે. પરંતુ વસ્તુભેદ નથી જ.

પ્રશ્નઃ- આ **"પરતત્ત્વ"** સામાન્યથી એક છે, એટલે શું? અર્થાત્ વિશેષથી શું ભિન્ન છે?

ઉત્તરઃ- સંસારની સમાપ્તિ થવી. ભવનો અંત થવો. જન્મ-મરણાદિ બંધ થઇ જવા, એ રૂપે આ **"પરતત્ત્વ"** (મુક્તિ) સર્વદર્શનકારોમાં સમાન છે. એટલે **"સામાન્યથી"** ભવાતીત સ્વરૂપે સમાન છે. પરંતુ સદાશિવ, પરબ્રહ્મ ઇત્યાદિ સ્વરૂપે **"શબ્દભેદ"**થી ભિન્ન પણ છે. તથા જૈનદર્શનમાં જેમ ચૌદરજ્જુ લોકમાં ઉપર લોકાન્તે તે જીવોનું સ્થાન માનવામાં આવે છે. તેમ અન્યદર્શનોમાં પોતપોતાની માન્યતા પ્રમાણે સ્થાનભેદ પણ હોય. જૈનદર્શનમાં મુક્તિગત જીવની અવગાહના ઉત્કૃષ્ટથી ૩૩૩$\frac{૨}{૩}$ ધનુષ અને જઘન્યથી ૩૨ અંગુલ માનવામાં આવી છે અન્યદર્શનોમાં કોઇમાં સર્વવ્યાપી અને કોઇમાં વળી કંઇક બીજું જ ઇત્યાદિ પણ માનવામાં આવ્યું છે. એમ શબ્દભેદ સ્થાનભેદ વગેરે વિશેષતાઓથી દર્શને દર્શને મુક્તિગત જીવનું સ્વરૂપ જુદું જુદું પણ છે. પરંતુ સામાન્યથી જન્મ-મરણાદિની સમાપ્તિ રૂપે ભવાતીતપણે આ મુક્તિ સર્વદર્શનોને સમાન છે. એક જ છે.

આ પ્રમાણે પરતત્ત્વ (મુક્તિ) અને તેના ઉપાય રૂપે એટલે મુક્તિના માર્ગ રૂપે અનંતરપણે સર્વજ્ઞતા અને પરંપરા રૂપે ચિત્તવિશુદ્ધિ સર્વદર્શનકારોને એક જ છે. સમાન જ છે. માત્ર તેના શબ્દભેદ તથા સ્થાનભેદ આદિથી જ ભેદ છે. પરમાર્થથી તત્ત્વસ્વરૂપે ભેદ નથી. ॥ ૧૨૯॥

एतदेवाह=એ શબ્દભેદ જ જણાવે છે.

सदाशिवः परं ब्रह्म सिद्धात्मा तथातेति च ।
शब्दैस्तदुच्यतेऽन्वर्थादेकमेवैवमादिभिः ॥ १३० ॥

ગાથાર્થ = તે નિર્વાણ એક જ છે. છતાં અન્વર્થના યોગથી "સદાશિવ, પરંબ્રહ્મ, સિદ્ધાત્મા" અને "તથાતા" એ વગેરે ભિન્ન-ભિન્ન શબ્દોવડે કહેવાય છે. ॥ ૧૩૦॥

ટીકા-*"सदाशिव"* इति सर्वकालं शिवो न कदाचिदप्यशिवः । *"त्रिकाल-परिशुद्धः"* सर्वाशिवाभावात् । *"परं"* प्रधानं *"ब्रह्म"* तथा बृंहत्त्वबृंहकत्वाभ्यां सद्भावालम्बनत्वात् । *"सिद्धात्मा"* कृतकृत्यात्मा निष्ठितार्थ इत्यर्थः । तथातेति च- आकालं तथाभावात् । यथोक्तम्-

उपादाननिमित्ताभ्यामधिकारित्वतो ध्रुवा ।
सर्वकालं तथाभावात्तथातेत्यभिधीयते ॥ १ ॥
विसंयोगात्मिका चेयं, त्रिदुःखपरिवर्जिता ।
भूतकोटिः परात्यन्तं, भूतार्थफलदेति च ॥ २ ॥

इत्यादि*शब्दैस्तन्निवार्णमुच्यते* । *अन्वर्था*दन्वर्थेनोक्तनीत्या ।
***"एकमेव"* सत्, *एवमादि*भिरिति ॥ १३० ॥**

વિવેચન :- તે **"નિર્વાણ"** (મુક્તિ-પરતત્ત્વ) એક જ છે. સર્વદર્શનોને સમાન છે. તો પણ **"સદાશિવ, પરંબ્રહ્મ, સિદ્ધાત્મા"** અને **"તથાતા"** આવા પ્રકારના જુદા જુદા શબ્દોથી દર્શનાન્તરોમાં પણ આ જ નિર્વાણ જણાવેલું છે.

પ્રશ્નઃ- જો દર્શનાન્તરોમાં પણ નિર્વાણ એક જ છે, તો ત્યાં નામભેદ (શબ્દભેદ) કેમ છે ?

ઉત્તરઃ- સદાશિવ વગેરે શબ્દોનો જે અન્વર્થ છે તે અન્વર્થ આ નિર્વાણમાં સંભવે છે. તેથી અન્વર્થ ઘટતો હોવાથી એક જ વસ્તુ જુદા જુદા નામે વ્યવહાર પામે છે.

પ્રશ્ન :- અન્વર્થ એટલે શું?

ઉત્તરઃ- સંસ્કૃત ભાષાના વ્યાકરણ દ્વારા ધાતુ અને પ્રત્યયાદિ વડે બનેલા શબ્દથી સિદ્ધ થતો અર્થ તે **"અન્વર્થ"** કહેવાય છે. અન્યદર્શનોમાં **"નિર્વાણ"** માટે **"સદાશિવ"** આદિ જે જે જુદા જુદા શબ્દો કહેવાયા છે. તે સર્વે શબ્દોનો અન્વર્થ (વ્યુત્પત્તિસિદ્ધ અર્થ) ત્યાં ઘટે છે માટે જુદા જુદા નામથી બોલાવે તો પણ પરમાર્થથી કોઇ અર્થ ભેદ (તત્ત્વભેદ) થતો નથી.

સદાશિવ વગેરે શબ્દોના વ્યુત્પત્તિસિદ્ધ અર્થો આ પ્રમાણે છે-

(૧) **સદાશિવ**-નિર્વાણ પામેલા આત્માઓને **સદા**=હંમેશાં **શિવ**=કલ્યાણ જ હોય છે. સાદિ-અનંત કાળ સુધી કલ્યાણવાળા જ હોય છે. કયારે પણ અકલ્યાણ હોતું નથી. (મુક્તિગત જીવો સર્વ કર્મરહિત હોવાથી આ અર્થ ઘટી શકે છે.)

(૨) **પરંબ્રહ્મ-** અહીં **પરં**=પ્રધાન શ્રેષ્ઠ અને **બ્રહ્મ**=આત્મા. પ્રધાન એવો આત્મા તે પરંબ્રહ્મ. આત્માના બે ભેદ છે. મુક્ત અને સંસારી. રાગ-દ્વેષ આદિ દોષોથી રહિત અત્યન્ત શુદ્ધ આત્મા તે પરંબ્રહ્મ અર્થાત્ મુક્ત કહેવાય છે. અને રાગાદિ દોષોવાળો જે આત્મા તે અપરંબ્રહ્મ (એટલે સંસારી) કહેવાય છે. નિર્વાણાવસ્થા એ આત્માની રાગાદિ દોષરહિત શુદ્ધ અવસ્થા છે, તેથી પરંબ્રહ્મ શબ્દનો અર્થ ત્યાં ઘટે છે. તથા આ નિર્વાણા-વસ્થામાં રહેલો આત્મા **બૃંહત્ત્વ**=સ્વયં પોતે મહાન્ છે. નિર્દોષ છે. અને **બૃંહકત્વાભ્યાં**= બીજાને મહાન્ બનાવનાર છે. અન્યને દોષરહિત કરે છે. કારણ કે **સદ્‌ભાવ**=સારા (ઉત્તમ-શ્રેષ્ઠ) ભાવોનું **આલમ્બનત્વાત્** =આલંબન હોવાથી બીજાને મહાન્ બનાવે છે, તેથી પરંબ્રહ્મ કહી શકાય છે. જે જે આત્માઓ આ નિર્વાણપદનું આલંબન લે છે. તે તે આત્માઓ રાગ-દ્વેષ આદિ દોષો વિનાના થઈને શુદ્ધભાવોને પામે છે. અને તેવા શુદ્ધભાવોના આલંબનથી મહાન્ બને છે. નિર્દોષ શુદ્ધતત્ત્વપણાને પામે છે. સ્વયં પોતે મહાન્ હોવા વડે અને પરને મહાન્ બનાવનાર હોવા વડે ઉચ્ચ કોટિના ભાવોનું આલંબન બનનાર હોવાથી પરંબ્રહ્મ સ્વરૂપ છે.

(૩) **સિદ્ધાત્મા**-સિદ્ધ થયેલ. અર્થાત્ કૃતકૃત્ય થયેલ આત્મા. જે આત્માનાં સર્વે કાર્યો કરાઈ ચૂકયાં છે. જેને હવે કરવાનું કંઈ બાકી નથી તે. નિષ્ઠિતાર્થ એટલે સમાપ્ત પ્રયોજનવાળો આત્મા. આ અર્થ પણ મુક્તમાં સંભવે છે.

(૪) **તથાતા- તથા**=એટલે તેવા પ્રકારનો અને **તા** પ્રત્યય છે. તેવા પ્રકારપણું એટલે કે નિર્વાણ પામે ત્યારે આ આત્મા જેવો શુદ્ધ-બુદ્ધ-નિરંજન નિર્દોષ બને છે તેવા જ પ્રકારવાળાપણું સદા રહે છે માટે **તથાતા** કહેવાય છે. મુક્તિગત જીવ સદા એટલે યાવત્કાલ સુધી તેવોને તેવો જ રહે છે. તેમાં કોઈપણ જાતનો વિકાર થતો નથી. માટે **તથાતા** કહી શકાય છે.

શાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે કે-

જેમાં કાર્ય નીપજે તે ઉપાદાન, અને જેનાથી કાર્ય નીપજે તે નિમિત્ત. ઉપાદાનમાં કાર્ય થવાની યોગ્યતા હોય છે. અને નિમિત્તમાં કાર્યોત્પત્તિનું નિમિત્ત બનવાની યોગ્યતા

હોય છે. માટી અને દંડ. અહીં માટીમાં ઘટ બનવાની અને દંડમાં ઘટ બનાવવાની યોગ્યતા રહેલી છે. તો જ ઘટકાર્ય થાય છે. મુક્તિગત આત્મામાં અલ્પ પણ વિકાર ન થાય તેવી અવિકારભાવની યોગ્યતા છે. એમ ઉપાદાન અને નિમિત્ત વડે અલ્પ પણ વિકાર ન થાય તેવી અવિકારીભાવવાળી અવસ્થાનું અધિકારપણું હોવાથી તેઓની ધ્રુવ-સ્થિર અવસ્થા છે. સર્વકાલ સુધી એટલે કે અનંત કાલ સુધી તેવાને તેવા જ રહેવાના હોવાથી **તથાતા** કહેવાય છે. ॥ ૧॥

इयं=આ ધ્રુવ અવસ્થા **विसंयोगात्मिका**=પ્રકૃતિ અને તજ્જન્ય એવા સર્વ વિકારોના વિયોગાત્મક છે. તેઓને પ્રકૃતિના કોઇ વિકારો હોતા નથી. તથા આધિદૈવિક, આધિભૌતિક અને આધ્યાત્મિક એમ ત્રણ પ્રકારના દુ:ખોથી વર્જિત આ અવસ્થા છે. **अत्यन्तं परा भूतकोटिः**=જીવની સૌથી ઉત્કૃષ્ટ શ્રેષ્ઠ અવસ્થા સ્વરૂપ છે. અને **भूतार्थफलदा**=યથાર્થ ફળને આપનારી આ અવસ્થા છે.

આ પ્રમાણે સદાશિવ, પરંબ્રહ્મ, સિદ્ધાત્મા અને તથાતા વગેરે ભિન્ન-ભિન્ન શબ્દો વડે તે નિર્વાણપદ વાચ્ય બને છે. કારણ કે ઉપર કહેલી નીતિ પ્રમાણે અન્વર્થનો યોગ તેમાં સંભવે છે તેથી નિર્વાણ એક હોવા છતાં પણ આવા આવા બીજા અનેક શબ્દોથી ઉદ્‌ઘોષિત થઇ શકે છે.

एवमादिभिः= પદમાં જે આદિ શબ્દ છે તેનાથી આ ચાર નામો જે મૂલ ગાથામાં કહ્યાં છે તેવાં બીજો નામો પણ જે જે દર્શનાન્તરોમાં પ્રસિદ્ધ હોય તે જાણી લેવાં.

ભૂત-પ્રેત, પિશાચ આદિ દેવો તરફથી જે દુ:ખ તે આધિદૈવિક. સર્પ, સિંહ, ચોર, લુંટારા આદિ સંબંધી અને શારીરિક રોગો સંબંધી જે દુ:ખ તે આધિભૌતિક. અને માનસિક ઉપાધિઓ સ્વરૂપ જે દુ:ખ તે આધ્યાત્મિક દુ:ખ. એમ દુ:ખના ત્રણ પ્રકાર સમજવા. ॥૧૩૦॥

कथमेकमेवेत्याह— નામભેદ હોવા છતાં નિર્વાણ એક જ છે એમ કેમ ?

तल्लक्षणाविसंवादान्निराबाधमनामयम् ।
निष्क्रियं च परं तत्त्वं, यतो जन्माद्ययोगतः ॥ १३१ ॥

ગાથાર્થ = ઉપરોક્ત સર્વેમાં નિર્વાણના લક્ષણનો વિસંવાદ ન હોવાથી નિરાબાધ છે, અનામય છે, નિષ્ક્રિય છે અને પરતત્ત્વસ્વરૂપ છે. કારણ કે ત્યાં જન્માદિનો અભાવ છે. ॥ ૧૩૧ ॥

ટીકા - *''तल्लक्षणाविसंवादादिति''* निर्वाणलक्षणाविसंवादात् । एनमेवाह- *''निराबाधं''* निर्गतमाबाधाभ्यः, *''अनामयं''* अविद्यमानद्रव्यभावरोगम् । *''निष्क्रियं*

च'' **कर्तव्याभावान्निबन्धनाभावेन ।** *''परं तत्त्वमेवम्भूतम्''* **।** *''यतो''* **यस्मात्,** *''जन्माद्ययोगतो''* **जन्म-जरा-मरणायोगेन ॥ १३१॥**

વિવેચનઃ-સર્વે દર્શનોમાં **"પરતત્ત્વ"** (મુક્તિતત્ત્વ) એક જ છે. તેનું કારણ એ છે કે નિર્વાણનું જે લક્ષણ છે તેમાં અવિસંવાદ છે. અર્થાત્ સર્વે દર્શનો મુક્તિનું સ્વરૂપ એકસરખું સમાન માનતા હોવાથી મુક્તિના સ્વરૂપમાં કોઇ દર્શનોને કોઇ દર્શનોની સાથે વિસંવાદ નથી (મતભેદ નથી). મુક્તિનું (નિર્વાણનું) સ્વરૂપ બધા જ દર્શનો સમાન માને છે.

પ્રશ્નઃ- સર્વે દર્શનો મુક્તિના સ્વરૂપને સમાન જે માને છે તે સમાન સ્વરૂપ કેવું છે? અર્થાત્ નામભેદ-સ્થાનભેદ આદિ હોવા છતાં જે **"સમાન સ્વરૂપ"** છે. તે કેવું છે? અને કયું છે?

ઉત્તર :- આ નિર્વાણ **"નિરાબાધ"** છે **"અનામય"** છે અને **"નિષ્ક્રિય"** છે. ત્યાં નિરાબાધ છે એટલે સર્વે પ્રકારની બાધાઓથી (પીડાઓથી) રહિત છે. શારીરિક કે માનસિક અથવા આધિદૈવિકાદિ ત્રિવિધ એમ સર્વ પ્રકારની પીડા વિનાનું નિર્વાણ છે. અર્થાત્ સર્વ પ્રકારના દુઃખો વિનાનું આ નિર્વાણ છે. તથા અનામય છે. એટલે જે શારીરિક રોગો છે તે દ્રવ્યરોગો અને રાગ-દ્વેષાદિ કષાયજન્ય આત્મ-પરિણામો તે ભાવરોગો. નથી વિદ્યમાન દ્રવ્યરોગ અને ભાવરોગ જ્યાં તે અનામય કહેવાય છે. વેદનીયકર્મનો ક્ષય હોવાથી દ્રવ્યરોગ નથી અને મોહનીયકર્મનો ક્ષય હોવાથી ભાવરોગ નથી. આ પ્રમાણે નિર્વાણ તે નિરામય કહેવાય છે. તથા નિર્વાણનું સ્થાન નિષ્ક્રિય છે એટલે સંસારસંબંધી કોઇપણ પ્રકારનું પ્રયોજન શેષ ન હોવાથી હવે કંઇ પણ કર્તવ્ય (કરવા લાયક કાર્ય) તેઓને બાકી નથી માટે નિષ્ક્રિય છે. જો કે કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શનના ઉપયોગમાં વર્તવા રૂપે સક્રિય છે તો પણ મન-વચન અને કાયાના યોગસંબંધી કોઇ કાર્ય ન હોવાથી નિષ્ક્રિય છે. આ પ્રમાણે **"પર તત્ત્વ"** એટલે મુક્તિતત્ત્વ આવા પ્રકારનું **"નિરાબાધ, અનામય"** અને **"નિષ્ક્રિય"** છે. આ બાબતમાં કોઇ દર્શનકારોને વિવાદ ન હોવાથી સર્વે દર્શનોમાં નિર્વાણપદ સમાન છે.

પ્રશ્ન :- આ નિર્વાણપદ (પરતત્ત્વ) કયા કારણથી નિરાબાધાદિ સ્વરૂપ છે.

ઉત્તરઃ- જે કારણથી ત્યાં જન્માદિનો અભાવ છે. જન્મ, જરા, મરણ, રોગ અને શોક અને ભય આદિનો અભાવ છે તેથી નિરાબાધાદિ સ્વરૂપ છે. જ્યાં જન્મ-જરા-મરણ-રોગ-શોક અને ભય આદિ હોય છે. ત્યાં જ દુઃખ-રોગ અને ગમનાગમનાદિ ક્રિયા હોય છે. નિર્વાણમાં જન્માદિ નથી તે કારણથી ત્યાં દુઃખ, રોગ અને ક્રિયા નથી. માટે પરતત્ત્વ આવા પ્રકારના નિરાબાધાદિ સ્વરૂપ છે. ॥ ૧૩૧ ॥

ऐदम्पर्यमाह— પૂર્વોક્ત ચર્ચાનું રહસ્ય (સાર) કહે છે.

ज्ञाते निर्वाणतत्त्वेऽस्मिन्नसम्मोहेन तत्त्वतः ।
प्रेक्षावतां न तद्भक्तौ, विवाद उपपद्यते ॥ १३२॥

ગાથાર્થ =**અસંમોહયુક્ત બોધથી આ નિર્વાણતત્ત્વ જણાયે છતે વિદ્વાન પુરુષોને તે નિર્વાણપદની ભક્તિ (આરાધના) કરવામાં તાત્ત્વિક રીતે કોઇ વિવાદ હોઇ શક્તો નથી. ॥ ૧૩૨ ॥**

ટીકા - *"ज्ञाते"* परिच्छिन्ने, *"निर्वाणतत्त्वेऽस्मिन्नेवम्भूते,"* *"असम्मोहेन"* बोधेन *"तत्त्वतः"* परमार्थतः । किमित्याह-*"प्रेक्षावतां"* बुद्धिमतां *"न तद्भक्तौ"* न निर्वाणसेवायाम् । किमित्याह-*"विवाद उपपद्यते"* तत्तत्त्वज्ञान-भेदाभावात् (तत्तत्त्वज्ञानाभेदात्) अन्यथा प्रेक्षावत्त्वविरोधादिति ॥१३२॥

વિવેચન :- અસમ્મોહ યુક્ત જે બોધ છે. તે એકાન્ત પરિશુદ્ધ છે. (જુઓ ગાથા-૧૨૬) તેના દ્વારા પૂર્વબદ્ધકર્મોની વિશેષે નિર્જરા જ થાય છે જે શીઘ્રકાળે મોક્ષફળહેતુ બને છે. તેથી આવા પ્રકારના અસમ્મોહ યુક્ત બોધ દ્વારા જ્યારે આ નિર્વાણતત્ત્વ જણાય છે. બરાબર સમજાય છે. ત્યારે સદાશિવ, પરંબ્રહ્મ ઇત્યાદિ રૂપે માત્ર નામભેદ જ હોય છે. પરંતુ તત્ત્વભેદ હોતો નથી. તેથી સર્વે આરાધક આત્માઓનું સાધ્ય (લક્ષ્ય) નિર્વાણતત્ત્વની પ્રાપ્તિ માત્ર જ હોય છે. અને તે સાધ્ય તત્ત્વમાં ભેદ ન હોવાથી તેની ઉપાસના (આરાધના) કરવામાં પણ પંડિત પુરુષોને વિવાદ સંભવતો નથી. નિર્વાણતત્ત્વની પ્રાપ્તિ એ સાધ્ય છે. તેની પ્રાપ્તિ માટેની ઉપાસના-આરાધના એ સાધન છે. એક જ સાધ્ય ભિન્ન-ભિન્ન સાધનથી સાધી શકાય છે. સાધ્યના સ્વરૂપમાં જો ભેદ હોય તો જ કરેલો વિવાદ શોભાસ્પદ થાય. જો સાધ્યના સ્વરૂપમાં કોઇ ભેદ ન હોય તો ત્યાં પહોંચવાના સાધનભૂત ક્રિયામાર્ગમાં ભેદ હોય તો તેનો વિવાદ કરવો તે વિદ્વાન પુરુષોને શોભાસ્પદ નથી.

જેમ કોઇ આઠ-દસ પુરુષો સુરતથી અમદાવાદ જવા નીકળ્યા. આ દરેક પુરુષોએ હાઈવે ધોરી રસ્તો (એક જ રસ્તો) લીધો. પરંતુ કોઇ ટ્રેન દ્વારા જાય છે. કોઇ પ્લેન દ્વારા જાય છે. કોઇ કાર દ્વારા જાય છે અને કોઇ પાદવિહાર દ્વારા જાય છે. તો સાધ્ય એક અમદાવાદ જ છે. સાધ્યનો માર્ગ પણ એક હાઇવે ધોરીમાર્ગ જ છે. તો ટ્રેન, પ્લેન, કાર અને પાદવિહાર સ્વરૂપ સાધનભેદનો વિવાદ વિદ્વાન પુરુષોએ

કરવો જોઇએ નહીં. સાધનભેદ હોવાથી કોઇ શીઘ્ર અમદાવાદ પહોંચે, કોઇ વિલંબે પહોંચે, પરંતુ પહોંચે અવશ્ય. માટે વિવાદ કરવો ઉચિત નથી અને જો વિવાદ કરે તો તે સાચા પંડિત કહેવાય નહીં.

તેવી રીતે આરાધક આત્માઓનું સાધ્ય નિર્વાણતત્ત્વ એક (એક સરખા સ્વરૂપવાળું સમાન) છે. તેને સાધવાનો ચિત્તવિશુદ્ધિ અને તેના દ્વારા સર્વજ્ઞતા મેળવવા વડે મુક્તિ મેળવવાનો હાઈવે ધોરીમાર્ગ પણ એક જ છે. તો પછી કોઇ જ્ઞાન આરાધના દ્વારા, કોઇ તપ આરાધના દ્વારા, કોઇ કાયોત્સર્ગાદિ આરાધવા દ્વારા, કોઇ ધ્યાનવિશેષ આરાધવા દ્વારા, અને કોઇ વૈયાવચ્ચાદિ રૂપ ક્રિયાનુષ્ઠાન આરાધવા દ્વારા (અન્ય અનુષ્ઠાનોનો અપલાપ કર્યા વિના) જો નિર્વાણમાર્ગ આરાધે તો તેમાં વિવાદ શું? આવા પ્રકારનો ઉત્તમોત્તમ અસંમોહ જ્ઞાનપૂર્વક પરમાર્થથી નિર્વાણતત્ત્વની સેવા (આરાધના-ઉપાસના) કરવામાં પ્રેક્ષાવાન્ પુરુષોને વિવાદ સંભવતો નથી. કારણ કે સાધ્યભૂત એવા તે નિર્વાણતત્ત્વના જ્ઞાનમાં કોઈપણ પ્રકારનો ભેદ નથી. તેના માર્ગમાં પણ ભેદ નથી અને જે આરાધના ભેદ છે તે પણ પોતાનાથી જે શકય છે અને જે અશકય છે ઈત્યાદિ શક્યાશક્યતાના ભેદથી છે, પરંતુ સ્વમતાગ્રહથી નથી. માટે વિદ્વાન પુરુષોએ વિવાદ કરવો જોઇએ નહીં. અન્યથા-એટલે કે જો વિવાદ ચાલુ રાખે, તો તેઓમાં રહેલા પ્રેક્ષાવત્ત્વનો વિરોધ આવે. અર્થાત્ સાપેક્ષવાદ ન સમજવાના કારણે અને એકાન્તાગ્રહી બનવાના કારણે તેઓ સાચા વિદ્વાન કહેવાય નહીં (ભણ્યા પણ ગણ્યા નહી એવી યુક્તિ અહીં લાગુ પડે.) ॥ ૧૩૨ ॥

सर्वज्ञपूर्वकं चैतन्नियमादेव यत्स्थितम् ।
आसन्नोऽयमृजुर्मार्गस्तद्भेदस्तत्कथं भवेत् ॥ १३३॥

ગાથાર્થ = આ નિર્વાણતત્ત્વ જે કારણથી અવશ્ય સર્વજ્ઞતાપૂર્વક જ પ્રાપ્ત થાય છે. "સર્વજ્ઞ સ્વરૂપ" આ માર્ગ મુક્તિની અતિશય નિકટનો છે અને અવક્રસ્વરૂપ છે. તેથી તે સર્વજ્ઞમાં ભેદ કેમ હોઈ શકે? ॥ ૧૩૩ ॥

ટીકા -"*सर्वज्ञपूर्वकं चैतद*धिकृततत्त्वं" निर्वाणाख्यम् । "*नियमादेव यत्स्थित*मसर्वज्ञस्य" निर्वाणानुपपत्तेः । "*आसन्नोऽयं*" निर्वाणस्य सर्वज्ञलक्षणः, "*ऋजुरवक्रो* मार्गः" पन्थाः । "*तद्भेदः*" सर्वज्ञभेदो मतभेदलक्षणः । *तत्*तस्मात् कथं "*भवेत्*"-नैव भवतीति ॥ १३३॥

વિવેચન :- આ નિર્વાણતત્ત્વની પ્રાપ્તિ નિયમા સર્વજ્ઞ થવા પૂર્વક જ થાય છે.

એટલે કે પ્રથમ સર્વજ્ઞતા પ્રાપ્ત થાય, ત્યારપછી જ નિર્વાણતત્ત્વ પ્રાપ્ત થાય. સર્વજ્ઞ બન્યા વિના નિર્વાણતત્ત્વ કોઈને પણ કદાપિ ન આવે. આવો અવિચલ દૃઢ નિયમ છે. પ્રસ્તુત એવું નિર્વાણ નામનું આ તત્ત્વ સર્વજ્ઞતા પૂર્વક જ પ્રાપ્ત થાય છે. આ કારણથી **સર્વજ્ઞ થવું** એ નિર્વાણ તત્ત્વની પ્રાપ્તિનો અતિશય નિકટનો અને અત્યન્ત સરળ-સીધો (અવક્ર) એવો આ માર્ગ છે. આસન્ન (એટલે) નિકટનો આ માર્ગ એટલા માટે છે કે- સર્વજ્ઞ બનેલો તે આત્મા તે જ ભવે નિયમા નિર્વાણપદ પામે જ છે. ભવાન્તર પણ કરતો નથી. અને દીર્ઘકાળ જેટલો વિલંબ પણ કરતો નથી. માટે આસન્ન છે. તથા હવે તે જીવને બીજી કોઈ સાધના-કે ઉપાસના અથવા કંઈપણ કર્તવ્ય શેષ નથી કે જેથી તેને આડા-અવળા જવું પડે. જો કોઈ કર્તવ્ય બાકી હોત તો તે કર્તવ્ય બજાવવા આડા-અવળા ગુણસ્થાનકે કે આડા-અવળા ક્ષેત્રે જવું પડે પરંતુ કર્તવ્ય કંઈપણ બાકી ન હોવાથી આ જ ભવે સીધો જ મોક્ષે જાય છે. માટે **"સર્વજ્ઞતા"** લક્ષણવાળો નિર્વાણપદનો આ માર્ગ નિકટ પણ અને છે અવક્ર (સીધો) પણ છે.

तद्=तस्मात् તે કારણથી સર્વજ્ઞભેદ એટલે કે સર્વે સર્વજ્ઞ પુરુષોમાં મતભેદ રૂપ ભેદ કેમ હોઈ શકે? અર્થાત્ ન જ હોય. નિર્વાણમાર્ગની પૂર્વે બહુ નિકટમાં **"સર્વજ્ઞતા"** આવે છે. અને તે સર્વજ્ઞતા મિથ્યાત્વ, રાગ-દ્વેષ અને અજ્ઞાનતા આદિ દોષોથી સર્વથા મુક્ત જ છે. માટે તે મિથ્યાત્વાદિ હેતુઓ દ્વારા થતો **"મતભેદ"** સર્વજ્ઞ પુરુષોમાં કેમ હોઈ શકે? કારણ કે આ જીવો પરિપૂર્ણ જ્ઞાની હોવાથી, અજ્ઞાનતા આંશિક પણ ન હોવાથી, તથા મિથ્યા બોલવાનાં કોઈ (રાગાદિ) કારણો આ વીતરાગમાં ન હોવાથી તેઓના મતમાં કોઈપણ જાતનો ભેદ હોતો નથી. પાર્શ્વનાથપ્રભુ હોય કે મહાવીરપ્રભુ હોય, નેમિનાથપ્રભુ હોય કે ઋષભદેવપ્રભુ હોય. આ ચોવિશીના તીર્થંકરપ્રભુ હોય કે અતીત-અનાગત ચોવિશીના તીર્થંકરપ્રભુ હોય. ભરતક્ષેત્રના હોય કે મહાવિદેહાદિ ક્ષેત્રના હોય, પરંતુ સર્વે સર્વજ્ઞોની વાણીમાં (સર્વજ્ઞોના સિદ્ધાન્તમાં) કોઈપણ જાતનો કંઈપણ (આંશિકપણ) મતભેદ હોતો નથી. નિર્વાણતત્ત્વ એક છે. તેના નિકટ કારણવર્તી સર્વજ્ઞદશા એક છે અને તેના નિકટવર્તી વીતરાગ દશા પણ એક છે. માટે કોઈપણ જાતનો મતભેદ સંભવતો જ નથી. આ પ્રમાણે ગાથા-૧૦૩માં કહેલી સર્વજ્ઞની એકતા સિદ્ધ થઈ. ॥ ૧૩૩ ॥

देशनाभेदः कथमित्याशङ्क्याह=

જો સર્વે સર્વજ્ઞો એક છે. સિદ્ધાન્તમાં કોઈપણ જાતનો મતભેદ નથી. તો પાર્શ્વનાથપ્રભુની દેશના ચાર મહાવ્રતવાળી અને મહાવીરપ્રભુની દેશના પાંચ મહાવ્રતવાળી

તથા સ્થિતકલ્પ, અસ્થિતકલ્પ આદિ સામાચારીના ભેદવાળી દેશના શા માટે? આવો દેશના ભેદ કેમ છે? એવી કોઇ શંકા કરે તો તે શંકા ઉઠાવીને ઉત્તર આપે છે.

चित्रा तु देशनैतेषां, स्याद् विनेयानुगुण्यतः ।
यस्मादेते महात्मानो भवव्याधिभिषग्वराः ॥ १३४॥

ગાથાર્થ = આ સર્વજ્ઞપુરુષોની દેશના શિષ્યોના હિતને ઉદ્દેશીને ચિત્ર-વિચિત્ર (ભિન્ન-ભિન્ન) હોય છે. કારણ કે આ મહાત્માઓ (સંસારી જીવોનો) ભવ રોગ દૂર કરવામાં શ્રેષ્ઠવૈદ્ય જેવા છે. ॥ ૧૩૪ ॥

ટીકા -*''चित्रा तु''* नानाप्रकारा पुनः, *''देशना'' ''नित्य आत्मा अनित्य इति च''* इत्यादिरूपा । *''एतेषां''* सर्वज्ञानां कपिलसुगतादीनां *''स्याद्''* भवेत् । *''विनेयानुगुण्यतस्त*थाविधशिष्यानुगुण्येन*''* कालान्तरापायभीरुमधिकृत्योपसर्जनीकृतपर्याया द्रव्यप्रधाना नित्यदेशना, भोगास्थावतस्त्वधिकृत्योपसर्जनीकृतद्रव्या पर्यायप्रधाना अनित्यदेशना, । न तु तेऽन्वयव्यतिरेकवद् वस्तुवेदिनो न भवन्ति, सर्वज्ञत्वानुपपत्तेः । एवं देशना तु तथागुणदर्शनेनादुष्टैवेत्याह- *''यस्मादे-ते महात्मानः''* सर्वज्ञाः । किमित्याह-*''भवव्याधिभिषग्वराः''* संसारव्याधिवैद्यप्रधानाः ॥ १३४ ॥

વિવેચન :- જે કોઇ સર્વજ્ઞ હોય છે. તેઓ જ્ઞાનમાત્રાની અપેક્ષાએ સમાન હોય છે. અને તેથી એક છે. એમ પૂર્વે સમજાવવામાં આવ્યું. તથા તેઓ પરિપૂર્ણ જ્ઞાની હોવાથી તેઓમાં મતભેદ (તેઓના મતમાં ભેદ) હોતો નથી. અર્થાત્ સિદ્ધાન્ત સમાન હોય છે. એમ પણ ઉપર કહેવામાં આવ્યું, છતાં તેઓ જ્યારે જ્યારે ધર્મ દેશના આપે છે, ત્યારે ત્યારે તેઓની તે ધર્મદેશના સમાન હોતી નથી. પરંતુ ચિત્રા-નાના પ્રકારવાળી હોય છે. ભિન્ન-ભિન્ન પ્રકારવાળી હોય છે. તે દેશનાભેદ મતભેદના કારણે નથી. પરંતુ શિષ્યોના કલ્યાણની અપેક્ષાના કારણે છે. જે ક્ષેત્ર અને કાળે જેવા શિષ્યો હોય અને તેઓનું કલ્યાણ જેવી દેશનાથી થાય તેમ હોય તે ક્ષેત્ર અને તે કાળે તે સર્વજ્ઞો તેવી દેશના આપે છે. એટલે કે સર્વજ્ઞતાની અપેક્ષાએ સમાન હોવા છતાં પણ શિષ્યવર્ગનું હિત કરવાની અપેક્ષાએ ભિન્ન દેશનાવાળા હોય છે. કારણ કે આ સર્વજ્ઞ મહાત્મા પુરુષો ભવ-વ્યાધિ દૂર કરવા માટે શ્રેષ્ઠ વૈદ્ય તુલ્ય હોય છે. જેમ વૈદ્યો સર્વ રોગનાં ઔષધ જાણતા હોવા છતાં સર્વે રોગીને સર્વ ઔષધ કે સમાન ઔષધ આપતા નથી.

પરંતુ જે રોગીને જેવો રોગ હોય તે રોગીને તે રોગનું નાશક જ ઔષધ આપે છે. તથા જે રોગી આત્માઓને **"સમાન રોગ"** હોય તે રોગી આત્માઓને પણ તે રોગનું નાશક ઔષધ સમાનપણે આપતા નથી, પરંતુ તે વ્યક્તિની પ્રકૃતિ, બાલ્ય-યૌવનાદિ વય, શીત, ગ્રીષ્મ આદિ ઋતુ તથા સાનુકૂળ-પ્રતિકૂળ ક્ષેત્ર જોઇને ઔષધ આપે છે એટલે કે તે રોગી આત્માઓ રોગમુક્ત કેમ થાય? તેવી દૃષ્ટિ રાખીને તેઓના હિતને અનુસારે ભિન્ન-ભિન્ન ઔષધ તથા ભિન્ન-ભિન્ન માત્રાએ ઔષધ આપે છે.

એવી જ રીતે સર્વે સર્વજ્ઞો પણ પોતાના શિષ્યવર્ગનો **"ભવરોગ"** દૂર કરવા માટે **"ભિષગ્વર"** એટલે શ્રેષ્ઠ વૈદ્યસમાન છે. તેથી જેવી જેવી ધર્મદેશનાથી તે તે જીવોનું કલ્યાણ થાય તેમ હોય તે તે જીવોની સામે તેવી તેવી ધર્મદેશના આપે છે. અર્થાત્ **विनेय**=શિષ્યવર્ગની **आनुगुण्यतः**=કલ્યાણ કરવા માટેની અનુકુળતાના અનુસારે દેશના આપે છે.

અજિતનાથપ્રભુથી પાર્શ્વનાથપ્રભુ સુધીના તીર્થંકર પરમાત્માઓના કાળે શિષ્યવર્ગ ઋજુ અને પ્રાજ્ઞ હોય છે. થોડામાં ઘણું સમજે છે, સરળ અર્થ કરે છે. તેથી ચાર મહાવ્રતવાળી અને અમુક જ સામાચારીવાળી ધર્મદેશના હોય છે. જ્યારે ઋષભદેવપ્રભુના શાસનમાં શિષ્યવર્ગ ઋજુ અને જડ હોય છે. તથા મહાવીરપ્રભુના શાસનમાં શિષ્યવર્ગ વક્ર અને જડ હોય છે. કાળપ્રભાવથી જ શિષ્યવર્ગમાં આવો ભેદ હોય છે. વારંવાર સમજાવવા છતાં ન સમજે તેવા અને વધારે પ્રમાણમાં કુતર્ક કરે તેવા હોય છે. તેથી તે કાળે ચારને બદલે પાંચ મહાવ્રતવાળી અને દશવિધ સામાચારીવાળી ધર્મદેશના હોય છે આ દેશનાના ભેદની પાછળ શિષ્યવર્ગના કલ્યાણની અપેક્ષા માત્ર જ કારણ છે. પરંતુ સૈદ્ધાન્તિક મતભેદ તેઓમાં હોતો નથી.

આ જ પ્રમાણે દર્શનાન્તરોના શાસનમાં પણ તેઓની માન્યતાનુસાર સર્વજ્ઞ તરીકે પ્રસિદ્ધ એવા કપિલ ઋષિ અને સુગત (બુદ્ધ) ભગવાન આદિમાં પણ શિષ્યોના હિતની અનુગુણતાના કારણથી જ ધર્મદેશનાનો ભેદ છે. પરંતુ પારમાર્થિક સૈદ્ધાન્તિક મતભેદ નથી. સાંભળનારા શિષ્યવર્ગને જોઇને તે સર્વજ્ઞોમાંના કોઇક વક્તા **"आत्मा नित्यः"**=આત્મા નિત્ય છે એવી દેશના આપે છે અને કોઇક વક્તા **"आत्मा अनित्य इति च"**=આત્મા અનિત્ય છે એવી દેશના આપે છે.

સારાંશ કે તેઓ પણ સર્વજ્ઞ (લોકમાં તથા તેઓના અનુયાયી વર્ગમાં સર્વજ્ઞ તરીકે પ્રસિદ્ધ) હોવાથી આત્મા નિત્ય અને અનિત્ય ઉભય સ્વરૂપવાળો છે. એમ જાણે

છે. અન્યથા તેઓની સર્વજ્ઞતાનો વિરોધ આવે. તેથી તેઓ આત્માના બન્ને સ્વરૂપ જાણતા હોવા છતાં પણ શિષ્યવર્ગનો જે બાજુ વધારે ઝોક હોય છે તેઓને ઉભય સ્વરૂપ સમજાવીને લાઈનમાં લાવવા માટે સામેની બાજુની બીજી લાઈન બતાવનારી દેશના આપે છે. આ પ્રમાણે **विनेयानुगुण्यतः**=તેવા પ્રકારના શિષ્યોના કલ્યાણની અનુકૂળતાના અનુસારે તેઓ આવી આવી ભિન્ન-ભિન્ન પ્રકારની દેશના આપે છે આ વાત ઉદાહરણ સાથે સમજાવે છે.

कालान्तरापायभीरुमधिकृत्य=સંસારમાં પ્રત્યેક પદાર્થો બે ભાવવાળા છે. દ્રવ્યાંશ અને પર્યાયાંશ. મૂલભૂત પદાર્થ તે દ્રવ્યાંશ. અને તેનું પ્રતિસમયે બદલાવાપણું તે પર્યાયાંશ. જેમ કે, સુવર્ણમાં થતા કડુ, કુંડલ, કેયૂર, અને કંકણ આદિ ભાવો તે પર્યાયાંશ અને સુવર્ણપણું તે દ્રવ્યાંશ. આમ બન્ને અંશ અંદર હોવા છતાં પોતપોતાના (મિથ્યાત્વ) મોહ આદિ દોષોના કારણે તેવા તેવા જીવોને આ બેમાંના કોઈપણ એક અંશ ઉપર ઝોક વધુ હોય છે. તેથી વસ્તુમાં દ્રવ્યાંશ અને પર્યાયાંશ એમ બે અંશ હોવા છતાં તેવા જીવોને વસ્તુનું એક અંશવાળું જ સ્વરૂપ જણાય છે. બીજી બાજુનું સ્વરૂપ તુચ્છ અસાર લાગે છે. તેથી તે બીજી બાજુનું સ્વરૂપ તેઓને સમજાવવા માટે સર્વજ્ઞ એવા કપિલની દેશના આત્મા નિત્ય જ છે એવી અને બુદ્ધ આદિની દેશના આત્મા અનિત્ય જ છે. એવી વસ્તુના બીજી બાજુના એકાંશને સમજાવનારી કહેલી છે.

(૧) જેમ કે-જે કેટલાક શિષ્યોના હૃદયમાં આત્મા આદિ પદાર્થો અનિત્ય જ છે એમ બેઠેલું છે. તેઓ આત્મા આદિ સર્વ પદાર્થો **कालान्तर**=કાળાન્તરે એટલે કે બીજા જ ક્ષણે **अपाय**=નાશ પામનાર છે. સુકૃત કરીશું તો પણ સમયાન્તરે નાશ પામનાર છે. અને પાપ કરીશું તો પણ સમયાન્તરે નાશ જ પામશે. મૂલ આત્મદ્રવ્ય પણ સમયાન્તરે અપાય (નાશ) જ પામનાર છે. સર્વે વસ્તુઓ સમયાન્તરે અપાય (નાશ)વાળી જ છે. અમે જે સુકૃત (પુણ્ય અથવા ધર્મ) કરીશું તે પણ સમયાન્તરે નાશ જ પામનાર છે. તો તેવું સમયાન્તરે નાશ જ પામનારૂં સુકૃત કરીને શું લાભ? એમ સમજે છે. તેથી **"શું કરવું"**? એમ **भीरु**=ભયભીત બનેલા જીવોને **अधिकृत्य**= આશ્રયી **उपसर्जनीकृतपर्याया**=સમયાન્તરે સમયાન્તરે થતા પર્યાયો ગૌણ કરાયા છે જે દેશનામાં એવી દેશના તથા **द्रव्यप्रधाना**=દ્રવ્યતત્ત્વ (નિત્યાંશ) છે પ્રધાન જેમાં એવી **"આત્મા નિત્ય છે."** ઈત્યાદિ રૂપ નિત્યદેશના કપિલાદિ કેટલાક સર્વજ્ઞોની છે.

(૨) તથા જે જીવો **भोगास्थावतः तु**=ભોગોની જ આસ્થા (આસક્તિ-રુચિ)વાળા છે, ભોગોથી જ હું સદા સુખી છું અને મારા આ ભોગો મને સદા સુખી રાખે છે.

મારા આ ભોગો અને હું આ રીતે જ સદા રહેવાના છીએ. ઈત્યાદિ પ્રકારની આસ્થાવાળા જીવોને **अधिकृत्य**=આશ્રયીને **उपसर्जनीकृतद्रव्या**=ગૌણ કર્યો છે દ્રવ્યાંશ (નિત્યાંશ) જેમાં એવી અને **पर्यायप्रधाना**=પર્યાય કર્યો છે મુખ્ય જેમાં એવી **अनित्यदेशना**=બુદ્ધ આદિ સર્વજ્ઞ મુનિઓની અનિત્યદેશના છે.

પરંતુ સર્વજ્ઞ ગણાતા તે કપિલાદિ અને બુદ્ધાદિ મુનિઓ **न तु तेऽन्वयव्यतिरेकवद्वस्तुवेदिनो न भवन्ति**=અન્વય (ધ્રુવાંશ-દ્રવ્યાંશ) અને વ્યતિરેક (અનિત્યાંશ-પર્યાયાંશ)વાળી સર્વે વસ્તુઓ છે એમ જાણનારા નથી એમ નહીં. અર્થાત્ પોતે જાણે છે કે સર્વ વસ્તુઓ નિત્ય-અનિત્ય બે ભાવવાળી છે. કારણ કે સર્વે પદાર્થોમાં આ બન્ને ભાવો આ-બાલ-ગોપાલ અનુભવસિદ્ધ અને પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ છે. જે અનુભવસિદ્ધ અને પ્રત્યક્ષસિદ્ધ હોય તે જો ન માને તો તેઓમાં ‘‘**सर्वज्ञत्वानुपपत्तेः**’’=સર્વજ્ઞપણું જ ઘટી શકે નહીં. જે પ્રત્યક્ષ જણાતું જ હોય, તેને જે ન સમજે અને ન માને તેને સર્વજ્ઞ કેમ કહેવાય? માટે તેઓ પણ પ્રતિવસ્તુએ આ બે અંશ છે એમ માનનારા અને જાણનારા જ છે. પરંતુ શિષ્યોના હિતની અનુકૂળતાને અનુસારે નિત્યાંશવાળી કપિલાદિની અને અનિત્યાંશવાળી બુદ્ધાદિની દેશના છે.

एवं देशना तु तथागुणदर्शनेन अदुष्टा एव इत्याह=આ પ્રમાણે ‘‘શિષ્યોનું હિત (કલ્યાણ) કેમ થાય? એવો ગુણ આ દેશનામાં દેખાતો હોવાથી એકની પ્રધાનતાવાળી આ દેશના પણ નિર્દોષ જ છે. કારણ કે તે આ કપિલાદિ અને બુદ્ધાદિ સર્વજ્ઞ મહાત્માઓ પણ સંસારી જીવોના સંસાર-વ્યાધિ (જન્મ, જરા, મરણાદિ રૂપ ભવરોગ)ને દૂર કરવા માટે **‘‘ભિષગ્વર’’** (ઉત્તમવૈદ્ય) સમાન છે.

સારાંશ એ છે કે સાધ્ય એવું **‘‘પરમતત્ત્વ’’** (મુક્તિ) એક છે. સર્વજ્ઞ (જ્ઞાનની અપેક્ષાએ) એક છે. પરમતત્ત્વનો માર્ગ ચિત્તવિશુદ્ધિ રૂપ એક છે. છતાં દેશના સાંભળનારા શિષ્યવર્ગોના કલ્યાણની અનુકૂળતાના આધારે સર્વજ્ઞોની દેશનાનો ભેદ હોય છે. પરંતુ તેઓમાં હીનાધિક જ્ઞાન કે મતભેદ હોતો નથી.

અહીં એક વાત સ્પષ્ટ કરવાની ખાસ આવશ્યક્તા છે કે ઋષભદેવાદિ તીર્થંકર પ્રભુઓ ક્ષપકશ્રેણિ પામીને વીતરાગ થયેલા હોવાથી **‘‘સર્વજ્ઞ’’** છે તે વાત યથાર્થ છે. પરંતુ કપિલાદિ અને બુદ્ધાદિ મુનિઓ તો જૈનધર્મ પામેલા ન હોવાથી અને અન્યત્ર આવા પ્રકારનો મોહનો ત્યાગ અસંભવિત હોવાથી તેઓમાં વીતરાગદશા આવતી નથી. અને તેથી સર્વજ્ઞ બનાતું નથી. તો અહીં ગ્રંથકારે આ મુનિઓને **‘‘સર્વજ્ઞ’’** કેમ કહ્યા

છે? આ કથનથી અભ્યાસકવર્ગને મુંઝવણ ઉભી થાય છે કે આ મુનિઓ શું સાચે જ સર્વજ્ઞ હતા કે ન હતા?

ઉત્તર:- ચાર ઘાતીકર્મોના સર્વથા નાશથી જેઓને અનંત કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શન આદિ ગુણો પૂર્ણપણે પ્રગટ થાય છે અને તેવા આત્માને જે સર્વજ્ઞ કહેવાય છે. તે **"પારમાર્થિક સર્વજ્ઞ-સર્વદર્શી છે"** એવા ઋષભદેવ, મહાવીરપ્રભુ આદિ તીર્થંકરો પારમાર્થિક સર્વજ્ઞ સર્વદર્શી છે એમ જાણવું. પરંતુ જેઓ આવી ક્ષપકશ્રેણિ અને વીતરાગદશા પ્રાપ્ત કરવા પૂર્વક પારમાર્થિક સર્વજ્ઞ બન્યા નથી. છતાં તે કાળના પ્રસંગમાં આવા પ્રકારના અતીન્દ્રિય પદાર્થોને વિષે અતિશય વધુ જ્ઞાન ધરાવતા હતા. અને શિષ્યવર્ગના પરોપકાર માટે ધર્મદેશના આપતા હતા અને તેથી જ શિષ્યવર્ગમાં તથા શિષ્ટપુરુષોમાં જાણે સર્વજ્ઞ હોય શું ? એમ સર્વજ્ઞ તરીકે ખ્યાતિ પામેલા છે. તેવા **'ઔપચારિક સર્વજ્ઞ"** આ કપિલ, બુદ્ધાદિ સમજવા. છદ્મસ્થ આત્માઓમાં પણ જ્યારે ઘણું વિશાળ જ્ઞાન હોય છે અને સર્વજ્ઞના જેવી ધર્મદેશના તથા પ્રશ્નોના ઉત્તરો આપે છે ત્યારે તે વ્યક્તિ લોકસમાજમાં આ સર્વજ્ઞ છે એવી પ્રસિદ્ધિ પામે છે.

જેમ જૈનસમાજમાં શ્રીભદ્રબાહુસ્વામીજી છદ્મસ્થ હોવા છતાં પણ **"શ્રુતકેવલી"** કહેવાતા હતા. તથા પૂ. શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યજી **"કલિકાલ સર્વજ્ઞ"** કહેવાતા હતા. તેમ આ મુનિઓ પણ વિશાળ જ્ઞાનવાળા હોવાથી તથા પોતાના અનુયાયી વર્ગમાં સર્વજ્ઞ તરીકે પ્રસિદ્ધ હોવાથી. તથા છદ્મસ્થમાં પણ આવો ઉપચાર થવાનું શકય હોવાથી ગ્રંથકારે તેઓને સર્વજ્ઞ કહ્યા છે. તેથી તે ઔપચારિક સર્વજ્ઞ સમજવા.

પ્રશ્ન:- જો કપિલાદિ અને બુદ્ધાદિ દ્રવ્યોના અન્વય-વ્યતિરેક બન્ને સ્વરૂપને સમજનારા હોય અને પ્રયોજનના વશથી એક નયની દેશના આપી હોય તો આ જ ગ્રંથકાર શ્રીહરિભદ્રસૂરિજીએ અનેકાન્તજયપતાકા અને ધર્મસંગ્રહણી જેવા ગ્રંથોમાં તથા કલિકાલ સર્વજ્ઞ શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યાદિ આચાર્યોએ પોતપોતાના રચિત ગ્રંથોમાં આ દર્શનોનું બહુ જોરદાર ખંડન કેમ કર્યું છે? વસ્તુનું બન્ને સ્વરૂપ સમજનારા જૈનાચાર્યો પણ પ્રયોજનવશથી જેમ એકનયની દેશના આપે છે. તેમ તેઓએ પણ જો આ રીતે પ્રયોજનવશથી એકનયની દેશના આપી હોય તો તેમાં તેઓએ કંઇ ખોટું કર્યું નથી તો ખંડન શા માટે કર્યું?

ઉત્તર:- આ ખંડન કપિલાદિ અને બુદ્ધાદિ મુનિઓનું નથી. પરંતુ મિથ્યાત્વ મોહાદિ કર્મજનિત દોષોને લીધે જે જીવો વસ્તુના નિત્યાંશને જ અથવા અનિત્યાંશને

જ માનનારા હોય છે. તેવી એકાન્ત માન્યતાનું ખંડન છે. તથા તેઓની દેશના ભલે કદાચ સાપેક્ષપણે હોય છતાં તે દેશના સાંભળીને જે જીવોની પોતાની પણ તે બાજુની જ વધુ દૃઢ માન્યતા હોય તેવા જીવો પોતાની માનેલી એકાન્ત માન્યતામાં વધારે આગ્રહી બન્યા હોય. તેઓને એકાન્ત માન્યતામાં દોષો બતાવવાથી આ જીવો પણ સાપેક્ષવાદી બને તે માટે એકાન્ત નિત્યદૃષ્ટિ અથવા એકાન્ત અનિત્યદૃષ્ટિનું ખંડન છે. પરંતુ તે તે વ્યક્તિનું ખંડન નથી.

તથા સામાન્યથી જૈન ગ્રંથકારો સર્વે જીવોને સાપેક્ષવાદ સમજાવવાના આશયવાળા હોય છે. તેથી તેમાં એકાન્ત દૃષ્ટિઓનું ખંડન આવે જ. ત્યાં નિત્યદૃષ્ટિ ભલે પ્રયોજન વશથી કપિલાદિ મુનિઓએ સમજાવી હોય તો પણ તેવી એકાન્તદૃષ્ટિનું ખંડન ચાલતું હોય ત્યારે જાણે કપિલાદિ મુનિઓની માન્યતાનું ખંડન ચાલે છે એમ લાગે. અને તેઓની આ દૃષ્ટિ સવિશેષ હોવાથી કોઇ કોઇ સ્થાને તેઓના નામોનો પણ ઉલ્લેખ જોવામાં આવે છે. તેવી જ રીતે બુદ્ધાદિ મુનિઓએ ભલે પ્રયોજનવશથી અનિત્યદૃષ્ટિ સમજાવી હોય તો પણ તેવી એકાન્ત અનિત્યદૃષ્ટિનું ખંડન જ્યારે ચાલતું હોય ત્યારે જાણે બુદ્ધાદિ મુનિઓની માન્યતાનું ખંડન ચાલે છે એમ લાગે. તથા તે બુદ્ધાદિની આ દૃષ્ટિ સવિશેષ હોવાથી કોઇ કોઇ સ્થાને તેઓના નામોનો પણ ઉલ્લેખ ગ્રંથકારો કરે છે. પરંતુ વાસ્તવિકપણે આ બધુ ખંડન આવી એકાન્તદૃષ્ટિઓનું છે. એમ જાણવું. સાપેક્ષભાવ હૃદયમાં રાખીને બોલતા કોઇપણ વક્તાનું આ ખંડન નથી. સમ્મતિ પ્રકરણમાં કહ્યું છે કે-

जं काविलं दरिसणं, एवं दव्वट्ठियस्य वत्तव्वं ।
सुद्धोअणतणअस्स उ, परिसुद्धो पज्जवविअप्पो ॥ ३-४८॥
दोहिं वि णएहिं णीअं, सत्थमुलूएण तह वि मिच्छत्तं ।
जं सविसअप्पहाणत्तणेण अण्णोण्णणिरवेक्खा ॥ ३-४९॥
दव्वं खित्तं कालं भावं पज्जायदेससंजोगे ।
भेदं च पडुच्च समा भावाणं पण्णवणपज्जा ॥ ३-६०॥

અર્થ :-જે કપિલઋષિનું દર્શન છે. તે દ્રવ્યાર્થિકનયનું વક્તવ્ય છે અને જે શુદ્ધોદનત-નયનું (બૌદ્ધનું) વક્તવ્ય છે તે પરિશુદ્ધ એવા પર્યાયાસ્તિક નયનું વક્તવ્ય છે. ॥૩-૪૮॥

ઉલૂકઋષિવડે (વૈશેષિક દર્શનકારવડે) જો કે બન્ને નયોથી શાસ્ત્ર રચાયું છે. તો પણ તે મિથ્યાત્વ છે. કારણકે પોતપોતાના વિષયની એકાન્ત પ્રધાનતા દ્વારા પરસ્પર બન્ને નયો નિરપેક્ષ છે. ॥ ૩-૪૯ ॥

દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ, ભાવ, પર્યાય, દેશ, સંયોગ અને ભેદને આશ્રયીને પદાર્થોની પ્રરૂપણા કરવાનો માર્ગ છે. ॥ ૩-૬૦ ॥ ૧૩૪ ॥

अतः किमित्याह=

સર્વજ્ઞો ભવ વ્યાધિ દૂર કરવામાં ઉત્તમ વૈદ્યતુલ્ય છે. તેથી શું? તે કહે છે.

यस्य येन प्रकारेण, बीजाधानादिसम्भवः ।
सानुबन्धो भवत्येते, तथा तस्य जगुस्ततः ॥ १३५॥

ગાથાર્થ = જે જીવને જેવા પ્રકારે બીજાધાનાદિ થાય. અને તે બીજાધાન વધુ સાનુબંધ બને તે રીતે તે જીવને આ મહાત્માઓ તેવી ધર્મદેશના આપે છે. ॥ ૧૩૫ ॥

ટીકા -*''यस्य''* प्राणिनो, *''येन प्रकारेण''* नित्यदेशनादिलक्षणेन, *''बीजाधानादिसम्भवस्तथा*भवोद्वेगादिभावेन ।'' *''सानुबन्धो भवति''* तथातथोत्तरगुणवृद्ध्या । *''एते''* सर्वज्ञाः, *''तथा''* तेन प्रकारेण, *''तस्य''* *''जगु-*र्गीतवन्तः,'' *''ततः''* इति ॥ १३५॥

વિવેચન :- સર્વે પણ પારમાર્થિક સર્વજ્ઞ મહાત્માઓ કે ઔપચારિક સર્વજ્ઞ મહાત્માઓ સંસારી જીવોનો ભવરોગ દૂર કરવા માટે ભિષગ્વર છે. ઉત્તમ વૈદ્યતુલ્ય છે. **ततः**=તે કારણથી જે જે જીવોને જે જે પ્રકારે જેવી દેશનાથી બીજાધાનાદિ થાય તથા તે બીજાધાનાદિ સાનુબંધ થાય તે તે પ્રકારે તેવી તેવી દેશના તે તે જીવોની સામે આ મહાત્માઓ આપે છે.

બીજાધાનાદિ- એટલે આ આત્મામાં ધર્મબીજની અર્થાત્ યોગબીજની વાવણી થવી. તે પૂર્વે આ જ ગ્રંથમાં ગાથા-૨૩માં જિનેશ્વર પરમાત્મા પ્રત્યે કુશલ ચિત્ત આદિ કહ્યાં છે. તથા ગાથા-૨૭માં તેવા પ્રકારનો **''ભવોદ્વેગ''** વગેરે કહેલ છે. તે યોગબીજની વાવણી થાય તેવી દેશના આપે છે. અહીં કહેલા **आदि** શબ્દથી સમ્યક્ત્વ, દેશત્યાગ અને સર્વત્યાગ વગેરે સમજવા. એટલે આદિ ધાર્મિક જીવમાં યોગબીજોની વાવણી તથા કંઈક યોગબીજ પામેલા જીવોમાં દેશત્યાગ અને સર્વત્યાગની ભાવના જે રીતે આવે તે રીતે દેશના આપે છે.

સાનુબંધ- આ યોગબીજની વાવણી રૂપ બીજાધાનાદિ દિન, પ્રતિદિન તેવા તેવા પ્રકારના ઉત્તરોત્તર ગુણોની વૃદ્ધિ દ્વારા ગાઢ બને તેવી દેશના આપે છે. સાનુબંધ એટલે તેવા તેવા પ્રકારે ઉત્તરોત્તર ગુણો વૃદ્ધિ વડે ગાઢ બને. સંસ્કારિત બને. જેની પરંપરા ચાલે,

ભવાન્તરમાં પણ બાલ્યવયથી જ જે ખીલી ઉઠે તેને **"સાનુબંધ"** કહેવાય છે. પ્રાપ્ત થયેલાં ધર્મબીજ ક્ષણ માત્ર જ રહે. પછી તુરત જ ચાલ્યાં જાય એવાં નહીં. પરંતુ અતિશય ગાઢ બને ભવોભવમાં સાથે આવે તેવાં થાય. તેવા પ્રકારની દેશના આપે છે.

આ પ્રમાણે નિત્યાનિત્યની દેશના શ્રોતાના ભેદથી જેમ ભિન્ન-ભિન્ન હોય છે. તેમ બીજી ભિન્નતા પણ સમજી લેવી. જેમ કોઇ શ્રોતાવર્ગ વ્યવહારના જ આગ્રહી હોય ત્યાં નિશ્ચયનયની દેશના અને જ્યાં શ્રોતાવર્ગ નિશ્ચયના જ આગ્રહી હોય ત્યાં વ્યવહારનયની દેશના એમ દેશના ભેદ પણ હોય છે. તેવી જ રીતે ક્રિયાનયની પ્રધાનતાવાળી અથવા જ્ઞાનનયની પ્રધાનતાવાળી, તથા સામાન્યનયની પ્રધાનતાવાળી અથવા વિશેષનયની પ્રધાનતાવાળી ધર્મદેશના પણ હોય છે. કારણ કે વૈદ્યોની દૃષ્ટિ રોગીના રોગને દૂર કરવા માત્રની જ હોય છે. જે રીતે રોગ જાય તેવું ઔષધ આપે. એવી રીતે આ સર્વજ્ઞ મહાત્માઓ આ શિષ્યવર્ગ યથાર્થ તત્ત્વ પામે. તેનામાં બીજાધાનાદિ થાય અને તે પણ સાનુબન્ધ બને અને ભવ-રોગ મટે તેવા પ્રકારે કલ્યાણની અનુગુણતાને અનુસારે ધર્મદેશના આપે છે. મહાવીરસ્વામી પ્રભુના જીવનમાં જમાલી આદિએ **"कडमेव कडम्"**નો આગ્રહ કર્યો તેથી પ્રભુએ તેવા જીવોને બન્ને નયો સમજાવવા માટે તેની સામેનો **"कडेमाणे कडे"**નો ઉપદેશ આપતી દેશના કરી. આ પ્રમાણે સર્વત્ર સમજવું. ॥ ૧૩૫ ॥

परिहारान्तरमाह-

"દેશનાભેદ"નો એક ઉત્તર આપી હવે તેનો જ બીજો ઉત્તર આપે છે.

एकापि देशनैतेषां, यद् वा श्रोतृविभेदतः ।
अचिन्त्यपुण्यसामर्थ्यात्तथा चित्राऽवभासते ॥ १३६॥

ગાથાર્થ = **અથવા શ્રોતાઓનો વિશેષ ભેદ હોવાથી આ સર્વજ્ઞોની એક એવી પણ દેશના તેઓના અચિન્ત્યપુણ્યસામર્થ્યથી તેવી તેવી ચિત્ર જણાય છે. ॥ ૧૩૬॥**

ટીકા -***"एकापि देशना"*** **तन्मुखविनिर्गममधिकृत्य ।** ***"एतेषां"*** **सर्वज्ञानां,** ***"यद्वा श्रोतृविभेदतस्तथाभव्यत्वभेदेन ।" "अचिन्त्यपुण्यसामर्थ्यात्*****परबोधा-श्रयोपात्तकर्मविपाकादित्यर्थः ।"** ***"तथा"*** **नित्यादिप्रकारेण,** ***"चित्राऽवभासत"*** **इति ॥ १३६॥**

વિવેચન :- સર્વજ્ઞોમાં **"દેશનાભેદ"** હોવાનું એક કારણ **"વિનેયાનુગુણ્ય"** (શિષ્યોનું હિત કેમ થાય?) તે પૂર્વે ગાથા-૧૩૪-૧૩૫માં જણાવ્યું. હવે આ ગાથામાં બીજું કારણ જણાવે છે કે-

જ્યારે જ્યારે સર્વજ્ઞ ભગવંતો ધર્મદેશના આપે છે. ત્યારે ત્યારે તે ધર્મદેશના તેમના મુખથી નિકળવાને આશ્રયી એક જ પ્રકારની હોય છે. સર્વજ્ઞોના મુખથી નિકળતી દેશના નિર્ગમનકાળે એક જ પ્રકારની હોય છે. પરંતુ શ્રોતાઓ ભિન્ન-ભિન્ન અભિપ્રાયવાળા હોવાથી તેઓનું કલ્યાણ થાય તે રીતે તે તે શ્રોતાઓને સર્વજ્ઞની દેશના જુદી જુદી સંભળાય છે. અને તેમાં સર્વજ્ઞ આત્માઓનો **"અચિન્ત્ય પુણ્યપ્રભાવ"** જ કારણ છે.

બધા શ્રોતાઓ સમાન હોતા નથી. કારણ કે તે સર્વેનું **"તથાભવ્યત્વ"** ભિન્ન-ભિન્ન હોય છે. કોઇ જીવ આસન્ન-ભવ્ય હોય છે. કોઇ જીવ કંઇક દૂર કાળે મુક્તિગામી હોય છે. કોઇક જીવ વધુ દૂર કાલે મુક્તિગામી હોય છે. આ પ્રમાણે જીવે જીવે તથાભવ્યત્વનો પરિપાક ભિન્ન-ભિન્ન હોય છે. તે કારણથી શ્રોતાઓનો વિશેષ ભેદ અવશ્ય હોય જ છે. તે સર્વે શ્રોતાઓનું કલ્યાણ કરવાની ભાવનાવાળા આ સર્વજ્ઞો હોય છે. પરંતુ બોલવા માટેની **"જિહ્વા"** ક્રમસર જ શબ્દપ્રયોગ છોડી શકે છે. એકી સાથે ભિન્ન-ભિન્ન શબ્દો છોડી શકતી નથી. તેથી સર્વજ્ઞ ભગવન્તો જ્યારે જ્યારે બોલે છે. ત્યારે ત્યારે તેમના મુખથી નિકળતી ધર્મદેશના (શબ્દપ્રયોગ) એક જ જાતનો હોય છે. તો પણ તે મહાત્માઓના (પૂર્વે બાંધેલા અને અત્યારે ઉદયમાં આવેલા) અચિન્ત્ય પુણ્યપ્રભાવથી (તીર્થંકર નામકર્મના વિપાકોદયથી) સર્વે શ્રોતાઓને પોતાનું હિત થાય તે રીતે ભિન્ન-ભિન્નપણે સંભળાય છે.

તીર્થંકર થનારા આ સર્વે મહાત્માઓ પૂર્વે ત્રીજા ભવમાં એવી ઉચ્ચકોટિની ભાવકરુણા ભાવે છે કે **"જો મારી શક્તિ પ્રગટે તો હું સર્વે જીવોને શાસનના રસિક કરું = ધર્મબીજ પમાડું"** આવી ભાવનાના બળે જે ઉત્તમકોટિનું પુણ્યકર્મ બાંધે છે.તે કર્મ અન્તિમ ભવમાં સર્વજ્ઞ થયા પછી ઉદયમાં આવે છે. તેથી તેઓનો **"અચિન્ત્ય પુણ્યપ્રભાવ"** પ્રગટે છે. જેથી જિહ્વા દ્વારા બોલાતી એક જ જાતની દેશના શ્રોતાઓની યોગ્યતા પ્રમાણે વિભિન્ન રીતે પરિણામ પામે છે. એટલું જ નહીં, પરંતુ પ્રત્યેક શ્રોતાને એમ જ લાગે છે કે ભગવાન મને જ ઉદ્દેશીને કહે છે. આ મારા પ્રતિબોધ માટે જ આમ કહે છે. વળી પ્રત્યેક શ્રોતાને પોતપોતાની ભાષામાં સંભળાય છે. પશુઓને પશુઓની ભાષામાં, મનુષ્યોને મનુષ્યોની દેશ-વિશેષવાળી ભાષામાં અને દેવોને દેવોની ભાષામાં સંભળાય છે આવો તે સર્વજ્ઞ તીર્થંકરોનો **"પુણ્યપ્રભાવ"** હોય છે.

તથા આ પુણ્યપ્રભાવ **"અચિન્ત્ય"** છે. એટલે બુદ્ધિનો વિષય નથી તેથી **"આવું તે કંઈ હોતું હશે"** એવો તર્ક ન કરવો. મહાપુરુષોનો મહિમા જ મહાન્ હોય છે. તે બુદ્ધિથી ગમ્ય નથી. આ પ્રમાણે **"અચિન્ત્ય પુણ્યપ્રભાવ"** એ દેશનાભેદનું બીજું કારણ જાણવું.

અહીં **"સર્વજ્ઞ"** શબ્દ તીર્થંકર પરમાત્માના અર્થમાં જે પારમાર્થિક સર્વજ્ઞ છે. અને તેમાં પણ જે તીર્થંકર પ્રભુ છે. તેઓને આશ્રયી જાણવો. કારણ કે તેઓ જ તીર્થંકર નામકર્મના ઉદયથી **"અચિન્ત્યપુણ્ય પ્રભાવવાળા"** જાણવા. છતાં કપિલ, બુદ્ધ આદિ જે ઔપચારિક સર્વજ્ઞો છે. તેઓ જો કે આવા ઉત્કટ **"અચિન્ત્ય પુણ્યપ્રભાવવાળા"** હોતા નથી, તો પણ તેઓ સામાન્યકોટિના માનવીઓ કરતાં વધુ જ્ઞાની અને યોગાભ્યાસવાળા હોવાથી કંઈક વિશિષ્ટ પુણ્યોદયવાળા જાણવા. જેથી તેઓની દેશના પણ પ્રત્યેક શ્રોતાને પોતપોતાને ઉપકારકભાવે પરિણામ પામનારી પુણ્યોદયના કારણે ભિન્ન-ભિન્ન હોઈ શકે છે. માટે તેઓના દેશનાભેદમાં પણ યથાયોગ્ય રીતે આ બીજું કારણ જોડવું. કારણ કે ગ્રંથકાર શ્રીહરિભદ્રસૂરિજી મ. અત્યારે આવા પ્રકારનો સર્વજ્ઞભેદ વિવક્ષતા નથી. ॥૧૩૬॥

न च नैवमपि गुण इत्याह—

આ પ્રમાણે મુખનિર્ગમનને આશ્રયી દેશનાભેદ ન હોવા છતાં પણ સર્વે શ્રોતાઓને હીનાધિકપણે ગુણ (લાભ) થતો નથી એમ નહીં, અર્થાત્ લાભ થાય જ છે, તે જણાવે છે-

यथाभव्यं च सर्वेषामुपकारोऽपि तत्कृतः ।
जायतेऽवन्ध्यताप्येवमस्याः सर्वत्र सुस्थिता ॥ १३७॥

ગાથાર્થ = સર્વે શ્રોતાઓને પોતપોતાની યોગ્યતા પ્રમાણે તે દેશના વડે કરાયેલો ઉપકાર (લાભ) પણ અવશ્ય થાય જ છે. આ પ્રમાણે પણ આ દેશનાની સર્વ સ્થાને અવન્ધ્યતા જ સારી રીતે રહેલી છે. ॥ ૧૩૭ ॥

ટીકા -*"यथाभव्यं च"* भव्यसदृशं च, *"सर्वेषां"* श्रोतॄणा*मुपकारोऽपि गुणोऽपि "तत्कृतो" देशनानिष्पन्नः, "जायते"* प्रादुर्भवति । *"अवन्ध्यतापि"* अनिष्फलताऽपि, एवमुक्तनीत्या, *"अस्याः"*देशनायाः *"सर्वत्र सुस्थितेति"* ॥१३७॥

વિવેચન :- સર્વજ્ઞ પરમાત્માની દેશનાથી સર્વે શ્રોતાઓને પોતપોતાની જેવી અને જેટલી ભવ્યતા (યોગ્યતા) હોય તેવો અને તેટલો અર્થાત્ ભવ્યતાને અનુસારે ઉપકાર (લાભ-ગુણપ્રાપ્તિ) અવશ્ય થાય છે.

જેમ એક જ ગુરુ પાસે ભણતા પચાસ વિદ્યાર્થીઓને ગુરુજી કોઈપણ એક વિષય એક સરખી રીતે એક સાથે સમજાવે છે. તો પણ જે વિદ્યાર્થીને ક્ષયોપશમ (પોતાની ભવ્યતા-યોગ્યતા-સમજવાની શક્તિ) વધારે તીવ્ર હોય તેને વધારે જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થાય અને જેની પોતાની યોગ્યતા ન્યૂન હોય તેને ઓછી જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થાય, તેમ અહીં સમજવું. અથવા જેમ કોઇ એક વેપારીને ત્યાં પાંચ, દસ વ્યક્તિઓ એક સરખો સામાન (માલ) લેવા જાય તો પણ જેની પાસે પોતાના વધુ પૈસા હોય તેને વધુ માલ મળે અને જેની પાસે પોતાના ઓછા પૈસા હોય તેને ઓછો માલ મળે. ઈત્યાદિ ઉદાહરણો અહીં સ્વયં જોડવાં.

પ્રશ્નઃ-સર્વ સર્વજ્ઞોની દેશનાથી સર્વે શ્રોતાઓને હીનાધિકપણે પણ શું અવશ્ય લાભ થાય જ? કે કોઈને લાભ થાય અને કોઈને લાભ ન થાય? એવું પણ બને.

ઉત્તર :- જે યોગ્ય શ્રોતા હોય (જેનું તથાભવ્યત્વ પાકવાથી મિથ્યાત્વ કંઈક મંદ થયું છે) તેવા સર્વેને હીનાધિકપણે પણ અવશ્ય લાભ થાય જ. પરંતુ જે અયોગ્ય છે. અભવ્ય છે. અથવા યોગ્યતા જેની પાકી નથી તેવાઓને લાભ થતો નથી.

પ્રશ્ન :- જો અયોગ્ય અને અભવ્યાદિ જીવોને લાભ થતો નથી. તો મૂલગાથામાં **સર્વેષાં** શબ્દ લખીને સર્વજીવોને ઉપકાર થાય છે. એમ કેમ કહ્યું છે ?

ઉત્તર :- અહીં **સર્વ** લખવાનો આશય એ છે કે જે **"યોગ્ય ભવ્ય"** જીવ હોય છે તે સર્વને હીનાધિકપણે અવશ્ય લાભ થાય છે. યોગ્ય ભવ્ય જીવમાં કોઈપણ જીવ એવો હોતો નથી. કે જેને આ દેશનાથી લાભ ન થાય.

સર્વજ્ઞની દેશના અવન્ધ્ય હોય છે= સર્વજ્ઞ પરમાત્માની દેશના હંમેશાં ફળવાળી જ હોય છે. કયારેય પણ નિષ્ફળ જતી નથી. તેઓની દેશનાથી શ્રોતાવર્ગમાં કોઈક જીવો સર્વવિરતિ ધર્મ પામે, કોઈક જીવો દેશવિરતિ ધર્મ પામે. કોઈક જીવો સમ્યક્ત્વ પામે, અને કોઈક જીવો છેવટે બોધિબીજ (પ્રાથમિક યોગબીજ) પણ પામે જ. આ રીતે તેઓની દેશના **"અવન્ધ્ય"** (નિયમા ફળવાળી) જ હોય છે. અથવા તેઓની સભામાં કદાચ યોગ્ય જીવો ઘણા ન હોય અને તેથી ઘણા જીવોને સમ્યક્ત્વ આદિ ગુણોની પ્રાપ્તિ ન થાય તો પણ કોઈ એક-બે-ત્રણ આદિ જીવોને તો અવશ્ય સમ્યક્ત્વાદિ ગુણોની પ્રાપ્તિ થાય જ છે. પરંતુ દેશના નિષ્ફળ જતી નથી. (મહાવીર પ્રભુની પ્રથમ દેશના યોગ્ય જીવોનો સર્વથા અભાવ હોવાથી જે નિષ્ફળ ગઈ તે એક આશ્ચર્ય (અચ્છેરૂં) સમજવું.) આ પ્રમાણે સર્વજ્ઞપરમાત્માની આ દેશનાની સર્વત્ર અવન્ધ્યતા જ સુસ્થિત (સારી રીતે હોય) છે. એમ જાણવું. ॥૧૩૭॥

प्रकारान्तरमाह=

સર્વજ્ઞની દેશનામાં દેશનાભેદ હોતો નથી. તેનું હવે ત્રીજું કારણ જણાવે છે.

यद्वा तत्तन्नयापेक्षा तत्तत्कालादियोगतः ।
ऋषिभ्यो देशना चित्रा, तन्मूलैषापि तत्त्वतः ॥ १३८॥

ગાથાર્થ = અથવા તેવા તેવા પ્રકારના કાલાદિના યોગથી ઋષિ-મુનિઓ થકી તે તે નયની પ્રધાનતાની અપેક્ષાએ પ્રવર્તેલી ચિત્ર-વિચિત્ર એવી પણ આ દેશના તાત્ત્વિક રીતે અનેકાન્ત દૃષ્ટિયુક્ત એવી સર્વજ્ઞ પરમાત્માની દેશનાના મૂલવાળી જ છે. ॥૧૩૮॥

ટીકા-*''यद्वा तत्तन्नयापेक्षा''* द्रव्यास्तिकादीनधिकृत्य, *''तत्तत्कालादियोगतो''* दुःषमादियोगात् । *''ऋषिभ्यो''* कपिलादिभ्य एव *''देशना चित्रेति''* । न चेयमपि निर्मूलेत्याह-*''तन्मूलैषाऽपि''* सर्वज्ञदेशनामूलैषाऽपि, *''तत्त्वतः''* परमार्थेन, तत्प्रवचनानुसारतस्तथाप्रवृत्तेरिति ॥ १३८॥

વિવેચન :- સર્વજ્ઞ પરમાત્માની દેશના મૂલથી એક જ હોવા છતાં જે વચન-પ્રયોગકાલે દેશનાભેદ જણાય છે. તેનું હવે ત્રીજું કારણ જણાવે છે કે-

સામાન્યપણે સાંખ્યદર્શનના કર્તા કપિલઋષિએ દ્રવ્યાસ્તિકનયની પ્રધાનતાવાળી આત્માદિ પદાર્થો નિત્ય છે. એવી જે દેશના આપી અને બૌદ્ધદર્શનના કર્તા બુદ્ધ ભગવાને પર્યાયાસ્તિકનયની પ્રધાનતાવાળી આત્માદિ પદાર્થો અનિત્ય છે, એવી જે દેશના આપી. એ જ રીતે ન્યાયદર્શનના કર્તા અક્ષપાદ ઋષિએ અને વૈશેષિકદર્શનના કર્તા કણાદ ઋષિએ વ્યવહારનયની પ્રધાનતાવાળી જે દેશના આપી આ પ્રમાણે જે જે ઋષિઓએ જે જે નયની પ્રધાનતાવાળી જે જે દેશના આપી છે તે તેવા પ્રકારના કાલાદિના યોગથી=પ્રભાવથી આપી છે. એટલે દુઃષમા નામનો જે આ પાંચમો આરો છે. તેના પ્રભાવથી તથા તેવા પ્રકારના શ્રોતા જીવદ્રવ્યો વગેરેના યોગથી અર્થાત્ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવના તેવા પ્રકારના યોગથી જીવોને જે રીતે ધર્મબીજનો લાભ થાય તે રીતે તે તે નયની પ્રધાનતાવળી ભિન્ન-ભિન્ન દેશના આપી છે. પરંતુ તે સર્વે ભિન્ન-ભિન્ન નયોની પ્રધાનતાવાળી ભિન્ન-ભિન્ન દેશના પણ તાત્ત્વિકપણે સર્વનયોના સમૂહાત્મક એવી જિનેશ્વરપ્રભુની દેશના મૂલ કારણ છે જેમાં એવી આ દેશના છે. અર્થાત્ સર્વનયોના સમૂહાત્મક જૈન દેશનાના એક એક અંશ રૂપ છે.

સારાંશ કે તીર્થંકર પ્રભુની મૂલદેશના સર્વ નયોના સમૂહાત્મક હોવાથી એક છે. તેમાં આવેલા અનેકનયોમાંથી આ સર્વે ઋષિઓએ તેવા પ્રકારના દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળાદિના યોગથી જીવોને જે રીતે ધર્મબોધ થાય તે રીતે આવશ્યક એવા એક એક નયની પ્રધાનતાવાળી આ જુદી જુદી દેશના આપી છે. આ રીતે ઋષિઓની દેશના જુદા જુદા અવયવ રૂપ છે અને સર્વજ્ઞ તીર્થંકરપ્રભુની દેશના અવયવી રૂપ એક છે. જેમ શરીર એ અવયવી રૂપે એક છે. અને હાથ, પગ, મસ્તક, ઉદર આદિ અવયવ રૂપે અનેક છે. તેમ અહીં પણ સમજવું.

સમ્મતિતર્કમાં પૂ. શ્રી સિદ્ધસેનદિવાકરસૂરીશ્વરજી મ.શ્રીએ કહ્યું છે કે-

पुरिसज्जायं तु पडुच्च जाणओ पण्णवेज्ज अण्णयरं ।
परिकम्मणानिमित्तं, दाएही सो विसेसं पि ॥ १-५४॥

અર્થ :- વિદ્વાન વક્તા પુરુષસમૂહને આશ્રયીને કોઈપણ એક નયની દેશના આપે છે. પછી તે વક્તા શ્રોતાવર્ગની બુદ્ધિના સંસ્કાર માટે વિશેષ પણ (બીજો નય પણ) આપે છે. ॥૧-૫૪॥

ભાવાર્થ એવો છે કે-જૈનદર્શનની દૃષ્ટિએ સર્વે પદાર્થો દ્રવ્ય અને પર્યાય એમ ઉભયાત્મક જ છે. અને તેથી બન્ને નયોની પ્રરૂપણા સાપેક્ષ ભાવે કરવી જોઈએ. છતાં પણ શ્રોતાઓની યોગ્યતા જોઈને કોઈપણ એક નયની દેશના પણ સાપેક્ષભાવે આપી શકાય છે. અનેકાન્તદૃષ્ટિમાં કુશળ પુરુષ જ્યારે એમ જુએ છે કે- અમુક શ્રોતાઓ દ્રવ્યવાદને તો અમુક શ્રોતાઓ પર્યાયવાદને જ સ્વીકારે છે. ત્યારે તે વક્તા તેવા પ્રકારના શ્રોતા સમક્ષ અસ્વીકૃત અંશનું જ પ્રતિપાદન કરે છે. તેથી તે વક્તા દ્રવ્યવાદને સ્વીકારનારા શ્રોતાઓ સમક્ષ પર્યાયવાદનું અને પર્યાયવાદને સ્વીકારનારા શ્રોતાઓ સમક્ષ દ્રવ્યવાદનું સ્થાપન કરે છે આ પ્રમાણે કરવાનું કારણ તે વક્તા એમ સમજે છે કે આ રીતે કરવાથી શ્રોતાની એક બાજુ ઢળેલી બુદ્ધિ બીજી બાજુના જ્ઞાનથી સંસ્કારિત બને. અને પરિણામે તે અનેકાન્તદૃષ્ટિયુક્ત બને. આવા આશયથી કરાયેલી એક નયની દેશનાને પણ જૈનદર્શનમાં સ્થાન છે જ. તથા-

दव्वं खित्तं कालं, भावं पज्जायदेससंजोगे ।
भेदं च पडुच्च समा, भावाणं पण्णवणपज्जा ॥ ३-६०॥

દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવ, પર્યાય, દેશ, સંયોગ અને ભેદ આ આઠ ભાવોને ધ્યાનમાં રાખીને જ પદાર્થોની પ્રરૂપણા કરવી જોઈએ. (સમ્મતિ તર્ક કાંડ ત્રીજો ગાથા-૬૦)

આ પ્રમાણે શ્રોતાના બોધવિશેષના સંસ્કાર માટે એક નયની કરાતી દેશના પણ સર્વજ્ઞ તીર્થંકરપ્રભુની વાણીનો એક નયવાળી દેશનાનો એક અંશ જ છે. માટે કપિલ-બુદ્ધ આદિ ઋષિ-મુનિઓ વડે કરાયેલી એકનયની પ્રધાનતાવાળી ધર્મદેશના સર્વજ્ઞ તીર્થંકરપ્રભુની દેશનામૂલક જ છે. પ્રભુની દેશના સર્વનયોના સમૂહાત્મક છે. આ પ્રમાણે એક એક નયની પ્રધાનતાથી દેશના ભેદ છે. પરંતુ સર્વનયોને સાપેક્ષપણે જોડતાં દેશના ભેદ રહેતો નથી. આ ત્રીજું કારણ જાણવું. ॥૧૩૮॥

प्रकृतयोजनामाह—

ઉપરોક્ત ચર્ચાને પ્રસ્તુત વિષયમાં જોડતાં જણાવે છે કે-

तदभिप्रायमज्ञात्वा, न ततोऽर्वाग्दृशां मतम् ।
युज्यते तत्प्रतिक्षेपो, महानर्थकरः परः ॥ १३९॥

ગાથાર્થ = **તેથી તે સર્વજ્ઞનો અભિપ્રાય જાણ્યા વિના તે સર્વજ્ઞનો વિરોધ કરવો એ અર્વાગ્દૃષ્ટિ (છદ્મસ્થ) એવા પ્રમાતાઓને માટે ઉચિત નથી. કારણ કે સર્વજ્ઞનો વિરોધ પ્રધાનતાએ મહા-અનર્થકારી છે. ॥ ૧૩૯ ॥**

ટીકા -''*तदभिप्रायं*'' सर्वज्ञाभिप्रायं, ''*अज्ञात्वा, न ततः*'' कारणात् । ''*अर्वाग्दृशां सतां*'' प्रमातॄणाम् । किमित्याह-''*युज्यते तत्प्रतिक्षेपः*'' सर्वज्ञप्रतिक्षेपः किंविशिष्ट इत्याह-महानर्थकरः परः महानर्थकरणशीलः प्रधान इति ॥ १३९॥

વિવેચન :-સર્વજ્ઞ પુરુષોનું જ્ઞાન પરિપૂર્ણ હોવાથી જ્ઞાનમાત્રાની અપેક્ષાએ એક છે. છતાં દેશનાભેદ કેમ છે? તેનાં ત્રણ કારણો અનુક્રમે ૧૩૪-૧૩૬-૧૩૮ ગાથામાં જણાવ્યાં (૧) વિનેયાનુગુણ્યતા, (૨) અચિન્ત્ય પુણ્યપ્રભાવ, અને (૩) તે તે નયોની પ્રધાનતા. સમાન એવા પણ સર્વજ્ઞોની દેશના આ ત્રણ કારણોથી ભિન્ન-ભિન્ન હોય છે. તે કારણથી સર્વજ્ઞ એવા વક્તાના અભિપ્રાયને (આશયને) જાણ્યા વિના એટલે કે અહીં વક્તાએ દ્રવ્યાર્થિક અથવા પર્યાયાર્થિક એવા એકનયની દેશના કયા આશયથી આપી છે? તે આશય જાણ્યા વિના પ્રમાતા એવા છદ્મસ્થ આત્માઓએ સર્વજ્ઞનો વિરોધ કરવો તે મહા-અનર્થકારી છે. મહા-અનર્થકારી ભાવોમાં તે પ્રધાન છે.

અહીં પ્રમાતા એટલે અર્વાગ્દષ્ટિવાળા પુરુષો, અર્થાત્ ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને આગમ આદિ પ્રમાણો દ્વારા વસ્તુતત્ત્વને જાણનારા પુરુષો સમજવા. અર્થાત્ છદ્મસ્થ પુરુષો કે જે સાક્ષાદ્જ્ઞાની-દિવ્યદષ્ટિવાળા નથી તે લેવા. સર્વજ્ઞનો વિરોધ કરવો

એટલે સંસારમાં કોઇ સર્વજ્ઞ હોઇ જ ન શકે. ત્રણે કાળના સર્વભાવો જાણવા એ મનુષ્ય માટે શક્ય જ નથી. જો કોઇ સર્વજ્ઞ હોત તો આવા મતભેદો કેમ હોત? જો વક્તા ત્રિકાળજ્ઞાની સર્વજ્ઞ હોય તો તે સર્વેની દેશના ભિન્ન-ભિન્ન કેમ? આવા પ્રકારના **કુતર્કો** કરીને લોકસમૂહને ભ્રમમાં નાખીને સર્વજ્ઞ કોઇ નથી એમ વિરોધ કરવો તે મહા-અનર્થકારી છે.

આ સંસારમાં વિષપાન, અગ્નિસ્નાન, સર્પદંશ વગેરે જે જે ભાવો અનર્થકારી છે. તેમાં **"સર્વજ્ઞનો વિરોધ કરવો"** તે મહા-અનર્થકારી છે. એટલું જ નહીં, પરંતુ મહા-અનર્થકારી જે જે ભાવો છે તેમાં પણ **"સર્વજ્ઞનો વિરોધ કરવો"** એ અધિકપણે મહા-અનર્થકારી છે. કારણ કે તેમ કરવાથી સર્વજ્ઞકથિત શાસનનો જ ઘાત થતાં માર્ગનો જ વિચ્છેદ કરવાનું મહાનમાં મહાન્ પાપ લાગે કે જે પાપ અનંતાનંત ભવભ્રમણનું કારણ બને. માટે અભિપ્રાય જાણ્યા વિના છદ્મસ્થ જીવોએ સર્વજ્ઞનો વિરોધ કરવો તે ઉચિત નથી. ॥૧૩૯॥

इहैव निदर्शनमाह—

આ જ બાબતમાં એક સુંદર ઉદાહરણ જણાવે છે.

निशानाथप्रतिक्षेपो, यथाऽन्धानामसङ्गतः ।
तद्भेदपरिकल्पश्च तथैवार्वाग्दृशामयम् ॥ १४० ॥

ગાથાર્થ = જેવી રીતે ચંદ્રનો નિષેધ કરવો કે ચંદ્રના ભેદની કલ્પના કરવી એ જન્મથી અંધ માણસો માટે નીતિથી અસંગત છે. તેવી જ રીતે અર્વાગ્દૃષ્ટિવાળા પુરુષોને માટે આ (સર્વજ્ઞનો વિરોધ) પણ તેવો જ જાણવો. ॥ ૧૪૦॥

ટીકા -''*निशानाथप्रतिक्षेपश्चन्द्रप्रतिक्षेपः*'' । ''*यथाऽन्धानां*'' चक्षुर्विकलानां, ''*असङ्गतो*'' नीत्या, ''*तद्भेदपरिकल्पश्च*'' निशानाथभेदपरिकल्पश्च वक्रचतुरस्रत्वादिः, ''*तथैवार्वाग्दृशां*'' छद्मस्थानां, ''*अयं*'' सर्वज्ञप्रतिक्षेपः तद्भेदपरिकल्पश्चासङ्गत इति ॥ १४० ॥

વિવેચન :- જન્મથી અંધ પુરુષો કે જેઓએ ચંદ્ર પોતાની નજરે કદાપિ જોયો જ નથી, તે પુરુષો ચંદ્રનો વિરોધ કરે. કે ચંદ્રના ભેદની કલ્પના કરે, તો તે જેમ નીતિથી અસંગત છે. અર્થાત્ ન્યાયયુક્ત નથી. તેવી રીતે છદ્મસ્થ પુરુષો કે જેઓ પોતે સર્વજ્ઞ ન હોવાથી સર્વજ્ઞને જાણવામાં જન્માંધ તુલ્ય છે તેઓએ સર્વજ્ઞનો વિરોધ કરવો કે સર્વજ્ઞના ભેદની કલ્પના કરવી એ પણ તેટલું જ અનુચિત છે.

ચંદ્રનો વિરોધ કરવો, એટલે આકાશમાં ચંદ્ર નથી જ એમ કહેવું, અથવા ચંદ્ર પ્રકાશરહિત છે- એમ કહેવું, તે ચંદ્રનો વિરોધ કહેવાય છે.

ચંદ્રના ભેદની કલ્પના કરવી એટલે કે તે ચંદ્ર વાંકો છે. ચાર ખુણાવાળો છે. અથવા ત્રિકોણ છે. લંબગોળ છે. ઈત્યાદિ કહેવું તે ભેદની કલ્પના જાણવી.

સર્વજ્ઞનો વિરોધ કરવો એટલે કોઇ સર્વજ્ઞ જ નથી એમ કહેવું, અથવા સર્વજ્ઞની પ્રરૂપણાનો વિરોધ કરવો. તેમની દેશનાનો નિષેધ કરવો તે.

સર્વજ્ઞના ભેદની કલ્પના કરવી એટલે કે સર્વજ્ઞના મતમાં ભેદ છે- એમ કહેવું. સર્વજ્ઞના મતો ભિન્ન-ભિન્ન છે- એમ કલ્પના કરવી તે.

ઋષભદેવ પ્રભુથી મહાવીરપ્રભુ સુધીના તીર્થંકર દેવો પારમાર્થિક સર્વજ્ઞ પ્રભુ છે. અને ગાથા ૧૩૪ની ટીકામાં કહેલા કપિલ-બુદ્ધ વગેરે ઋષિઓ ઔપચારિક સર્વજ્ઞ છે. તેથી તે બન્ને પ્રકારના સર્વજ્ઞોનો વિરોધ કરવો કે તેમની પ્રરૂપણાનો વિરોધ કરવો તે અતિશય મહા-અનર્થકારી છે. તથા ગાથા ૧૩૮માં જણાવ્યા મુજબ કપિલ-બુદ્ધાદિ ઋષિઓની સાપેક્ષપણે એકનયવાળી ધર્મદેશના પણ સર્વનયવાળી વીતરાગની દેશનાના અંગરૂપ હોવાથી તેમની પ્રરૂપણાનો વિરોધ કરવો, તે પણ સર્વજ્ઞના વિરોધતુલ્ય મહા-અનર્થકારી જ છે. ઉપદેશપદમાં પણ કહ્યું છે કે-

सव्वपवायमूलं, दुवालसंगं जओ समक्खायं ।
रयणागरतुल्लं खलु, तो सव्वं सुंदरं तम्मि ॥ ६९४॥

અર્થ :- કપિલ-બુદ્ધ-અક્ષપાદ આદિ ઋષિ મુનિઓના સર્વે પ્રવાદો (પ્રરૂપણા)નું મૂલ જે કારણથી **"દ્વાદશાંગી"** જ છે. કારણ કે તે દ્વાદશાંગી સમુદ્રસમાન છે. તેથી તે અન્યદર્શનોમાં પણ જે કંઇ યથાર્થ પ્રરૂપણા છે તે દ્વાદશાંગીનું એક અંગ હોવાથી સર્વે સુંદર છે.

આ ગાથાની ટીકામાં કહ્યું છે કે "કપિલ" વગેરેનાં વચનોની અવજ્ઞા કરવામાં સમગ્ર દુઃખના મૂલભૂત એવી જિનવચનની અવજ્ઞાનો પ્રસંગ ઉત્પન્ન થાય છે. સારાંશ કે કપિલાદિ ઋષિઓનાં વચનોની અવજ્ઞા એટલે જિનવચનની અવજ્ઞા જાણવી. તેથી આ ઋષિઓનાં વચનોની અવજ્ઞા કરવાથી કલ્યાણની કોઇ સિદ્ધિ થતી નથી. ॥૬૯૪॥

સમ્મતિતર્કમાં પણ કહ્યું છે કે-

जं काविलं दरिसणं, एयं दव्वट्ठियस्स वत्तव्वं ।
सुद्धोअणतणयस्स उ, परिसुद्धो पज्जवविअप्पो ॥ ३-४८॥

અર્થઃ- જે કપિલઋષિનું દર્શન છે તે દ્રવ્યાર્થિક નયનું વક્તવ્ય છે. અને જે શુદ્ધોદનતનય (બુદ્ધ)નું દર્શન છે તે પરિશુદ્ધ એવા પર્યાયાર્થિકનયનો વિકલ્પ છે. ॥૩૪૮॥

આ પ્રમાણે અન્ય સર્વે દર્શનોની પ્રરૂપણા એ જૈનદર્શન રૂપી મહાસાગરમાંથી નીકળેલાં ખાબોચીયાં (ખાડીમાત્ર) જ છે. તેથી તેનો વિરોધ એ પણ જૈનદર્શનનો જ વિરોધ જાણવો. તેથી તે સર્વજ્ઞનો વિરોધ મહાઅનર્થકારી છે. ॥ ૧૪૦॥

किञ्च=તથા વળી.

न युज्यते प्रतिक्षेपः, सामान्यस्यापि तत्सताम् ।
आर्यापवादस्तु पुनर्जिह्वाच्छेदाधिको मतः ॥ १४१ ॥

ગાથાર્થ = **કોઈપણ સામાન્ય માણસની પણ અવજ્ઞા કરવી તે ઉચિત નથી તો સર્વજ્ઞ એવા આર્યપુરુષોનો અવર્ણવાદ બોલવો તે સજજન પુરુષો જિહ્વાચ્છેદથી પણ અધિક માને છે. ॥ ૧૪૧ ॥**

ટીકા- *''न युज्यते प्रतिक्षेपो''* निराकरणरूपः, *''सामान्यस्यापि''* कस्यचित्पुरुषादेः । *''तत्''* तस्मात् । *''सतां''* मुनीनाम् । *''आर्यापवादस्तु पुनः''* सर्वज्ञपरिभव इत्यर्थः । किमित्याह-*''जिह्वाच्छेदाधिको मतः''* तथाविधप्रत्यपायभावेन ॥१४१॥

વિવેચન :- જૈનશાસનમાં મૈત્રી, પ્રમોદ, કરુણા અને માધ્યસ્થ એવી ચાર ભાવનાઓ બતાવી છે. દુઃખી ઉપર કરુણા અને પાપી જીવો ઉપર માધ્યસ્થ ભાવ રાખવાનું કહ્યું છે. તેથી સામાન્ય એવા કોઇ પાપી, અધર્મી, દુઃખી કે દુષ્ટ પુરુષાદિની પણ અવજ્ઞા-અપમાન કે તિરસ્કાર કરવો એ યોગ્ય નથી. કારણ કે સર્વે જીવો પોતપોતાના કર્મને વશ સંસારમાં પ્રવર્તતા હોય છે. એટલે કોઇ જીવોમાં કદાચ દોષો હોય તો પણ તે જીવોના કર્મોના ઉદયને કારણે છે. તેમાં બીચારા તે જીવોનો શું દોષ? એમ સમજી ત્યાં પણ (સામાન્ય માણસ પ્રત્યે પણ) સમભાવ રાખવાનો છે. પરંતુ તેની અવજ્ઞા કરવી ઉચિત નથી. તો પછી આર્યપુરુષોનો અપવાદ બોલવો, એટલે સર્વજ્ઞનો વિરોધ કરવો કે સર્વજ્ઞની પ્રરૂપણાનો વિરોધ કરવો તે કેમ ઉચિત કહેવાય? તેથી સર્વજ્ઞનું કંઇપણ અપયશવાળું વાકય બોલવું તે મુનિમહાત્માઓને જિહ્વાચ્છેદથી પણ અધિક દુઃખદાયી છે.

જિહ્વાચ્છેદથી જે અનર્થ થાય છે, તેના કરતાં પણ સર્વજ્ઞનો પરિભવ-પરાભવ કરવો એટલે આર્યપુરુષોનો અપવાદ ગાવો એ મુનિઓને અધિક દુઃખદાયી થાય છે.

જિહ્વાચ્છેદમાં જે દુઃખ છે તેના કરતાં પણ સર્વજ્ઞનો વિરોધ કરવામાં તેવા પ્રકારનું અધિક પ્રત્યપાય (દુઃખ જ દુઃખ અર્થાત્ મહાન્ અનર્થ) **भावेन**=હોવાથી અધિક દુઃખદાયી મનાયું છે. ॥૧૪૧॥

किञ्च=તથા વળી.

कुदृष्टादि च नो सन्तो, भाषन्ते प्रायशः क्वचित् ।
निश्चितं सारवच्चैव, किन्तु सत्त्वार्थकृत्सदा ॥ १४२॥

ગાથાર્થ = મુનિ પુરુષો પ્રાયઃ કરીને કુદૃષ્ટાદિ વચન કયારેય બોલતા નથી. પરંતુ સંદેહ વિનાનું અને સારવાળું તથા પ્રાણીઓના (ઉપકાર રૂપ) પ્રયોજનને કરનારું વચન સદા બોલે છે. ॥ ૧૪૨ ॥

ટીકા-*"कुदृष्टादि च"* कुदृष्टं कुश्रुतं कुज्ञानमित्यादि, *"नो सन्तो"* मुनयो, *"भाषन्ते प्रायशः"* प्रायेण *"क्वचित्"* । कथं तर्हि भाषन्ते इत्याह-*"निश्चितं"* असन्दिग्धं, *"सारवच्चैव"* नापार्थकम् । *"किन्तु सत्त्वार्थकृत्"* परार्थकरणशीलं, *"सदा"* भाषन्ते ॥ १४२॥

વિવેચન :- સંત પુરુષોનો આવા પ્રકારનો **"સહજ સ્વભાવ જ"** હોય છે કે જે બરાબર પોતે જોયેલું ન હોય તે કુદૃષ્ટ, આદિ શબ્દથી જે પોતે બરાબર સાંભળેલું ન હોય, લોકપરંપરાથી સંભળાયું હોય તે કુશ્રુત, અને જે પોતે યથાર્થપણે જાણેલું ન હોય, લોકોએ કહ્યું એટલે માની લીધું હોય તે કુજ્ઞાત. આવાં વચનો ઘણું કરીને કયારેય બોલતા નથી. જોયું હોય, સાંભળ્યું હોય અને જાણ્યું હોય, તો પણ ઉત્તમપુરુષોની પ્રકૃતિનો મહિમા જ એવો હોય છે કે તે બોલે નહીં. બીજાને કલંક કે દોષ આવે તેવાં વચનો ઉચ્ચારે નહીં. તો પછી યથાર્થપણે ન જોયેલું, ન સાંભળેલું કે ન જાણેલું વચન મહાપુરુષો (સંત-મુનિપુરુષો) બોલે જ કેમ? તેથી પણ સર્વજ્ઞનો વિરોધ કરવો કે સર્વજ્ઞની પ્રરૂપણાનો વિરોધ કરવો અર્થાત્ આર્યપુરુષોનો અપવાદ બોલવો, એ સંતપુરુષો કદાપિ કરે જ નહીં. અને જો આવું બોલે તો તે સંતપુરુષ (મહાપુરુષ) કહેવાય જ નહીં.

જો સંતપુરુષો કુદૃષ્ટ, કુશ્રુત અને કુજ્ઞાત બોલતા નથી, તો તે મહાત્માઓ કેવું વચન બોલે છે? તે વાત હવે અન્વયથી જણાવે છે કે- (૧) **નિશ્ચયવાળું.** એટલે કે પોતે પોતાના જ્ઞાનથી જોઈને અથવા જાણીને બરાબર અનુભવ કર્યો હોય અને તેના

દ્વારા સંદેહ ચાલ્યો ગયો હોય તેવું, સંદેહ વિનાનું જ વાકય બોલે છે. (૨) **સારવાળું.** જે વચનો પોતે બોલે તેમાં કંઇને કંઇ સાર હોય, તત્ત્વ હોય, સૂક્ષ્મબોધાદિ થાય તેવું વચન બોલે છે. પરંતુ અપાર્થક (નિરર્થક) વચનો બોલતા નથી. જે વચનોનો કંઇ અર્થ ન હોય, કંઇ સાર ન હોય, તેવું વાયડા માણસની જેમ બોલ બોલ કરતા નથી. (૩) પરંતુ **સત્ત્વાર્થકૃત્** વચન બોલે છે. એટલે પોતાના બોલાયેલા વચનોથી અન્યજીવોનો દ્રવ્ય ઉપકાર અથવા ભાવ ઉપકાર થાય તેવું પરાર્થકરણશીલ=પરોપકાર કરવાના સ્વભાવવાળું જ વચન બોલે છે.

આ પ્રમાણે સંતુપુરુષો કુદૃષ્ટાદિ ભાષા પ્રાયઃ બોલતા નથી અને સંદેહવિનાનું, સારવાળું અને પરોપકાર કરનારું વચન બોલે છે. માટે પણ ઉત્તમપુરુષોએ **"આર્યાપવાદ."** (સર્વજ્ઞવિરોધાદિ) ગાવો જોઇએ નહીં ॥ ૧૪૨॥

उपसंहरन्नाह=હવે આ ચર્ચાનો ઉપસંહાર કરતાં જણાવે છે કે-

निश्चयोऽतीन्द्रियार्थस्य, योगिज्ञानादृते न च ।
अतोऽप्यत्रान्धकल्पानां, विवादेन न किञ्चन ॥ १४३॥

ગાથાર્થ = યોગીઓના જ્ઞાન વિના અતીન્દ્રિય પદાર્થોનો નિર્ણય થઇ શકતો નથી. આ કારણથી પણ આ વિષયમાં જાત્યન્ધતુલ્ય એવા છદ્મસ્થોને વિવાદ વડે કંઇ પણ સાર નથી. ॥ ૧૪૩ ॥

ટીકા-*''निश्चयोऽतीन्द्रियार्थस्य''* सर्वज्ञादेः, *''योगिज्ञानादृते न च''* तत एव तत्सिद्धेः । *''अतोऽपि''* कारणाद्, *''अत्र''* सर्वज्ञाधिकारे, *''अन्धकल्पानां''* विशेषस्तदतत्त्वदर्शिनां, *''विवादेन न किञ्चन''* सच्चित्तनाशफलेन ॥ १४३॥

વિવેચન :- યોગની સાધના કરતાં કરતાં યોગી થયેલા મહાત્મા પુરુષોને અવધિજ્ઞાન, મનઃપર્યવજ્ઞાન અથવા કેવલજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય તે યોગિજ્ઞાન કહેવાય છે કે જે પ્રત્યક્ષજ્ઞાન હોવાથી અને ઇન્દ્રિય નિરપેક્ષ હોવાથી અતીન્દ્રિય પદાર્થોને જાણી શકે છે. તથા યોગ પ્રભાવથી ઉત્પન્ન થયેલ વિશિષ્ટ શ્રુતજ્ઞાન, જાતિસ્મરણજ્ઞાન વગેરે પણ અહીં સમજી લેવાં. આવા પ્રકારનાં વિશિષ્ટ એવાં યોગી મહાપુરુષોના જ્ઞાન વિના અતીન્દ્રિય પદાર્થો આ આત્મા સર્વજ્ઞ હશે? કે અસર્વજ્ઞ હશે? જગત આખામાં કોઇ સર્વજ્ઞ હશે કે કોઇ સર્વજ્ઞ નહી હોય? ઇત્યાદિ સર્વજ્ઞાદિ સંબંધી અતીન્દ્રિય ભાવો જાણી શકાતા નથી. કારણ કે તે અતીન્દ્રિય ભાવોની સિદ્ધિ **तत एव**=તેવા પ્રકારના યોગિજ્ઞાનથી જ થાય છે.

अतोऽपि=આ કારણથી પણ આ સંસારમાં કોઇ સર્વજ્ઞ છે કે નહીં? આ આત્મા સર્વજ્ઞ છે કે અસર્વજ્ઞ છે? ઇત્યાદિ સર્વજ્ઞની બાબત જાણવામાં (ઉપલક્ષણથી સર્વે અતીન્દ્રિયભાવોની બાબત જાણવામાં) અન્ધતુલ્ય એવા છદ્મસ્થોને આ વિવાદ વડે કંઇ લાભ નથી.

અહીં અતીન્દ્રિય પદાર્થોને જોવામાં છદ્મસ્થોને જે અન્ધતુલ્ય કહ્યા છે. તે વિશેષે કરીને (અતિશય સ્પષ્ટપણે) તે (અતીન્દ્રિયભાવો)નું તત્ત્વ (યથાર્થ સ્વરૂપ) ન જોઇ શકનારા છદ્મસ્થો છે તેથી અન્ધતુલ્ય કહ્યા છે. સામાન્યથી અનુમાન અથવા આગમ દ્વારા છદ્મસ્થો પણ અતીન્દ્રિય પદાર્થ જાણી શકે છે. અને તો જ તેઓ આવા અતીન્દ્રિય ગૂઢ પદાર્થો પણ પોતપોતાના ક્ષયોપશમ પ્રમાણે સમજે છે અને સમજાવે છે. માટે સામાન્યથી જાણવામાં તે અન્ધતુલ્ય નથી. પરંતુ વિશેષે જાણવામાં અન્ધતુલ્ય છે. અર્થાત્ અનુમાનાદિ દ્વારા પરોક્ષપણે જાણવામાં અન્ધતુલ્ય નથી. પરંતુ સાક્ષાત્ આત્મ-પ્રત્યક્ષપણે જાણવામાં અન્ધતુલ્ય છે એમ જાણવું. અહીં **अतत्त्वदर्शिनां** પદમાં **तत्त्वं पश्यन्ति इति तत्त्वदर्शिनः, न तत्त्वदर्शिनः इति अतत्त्वदर्शिनः** એવો સમાસ કરવો. પરંતુ **न तत्त्वमिति अतत्त्वं, तद् पश्यन्तीति** એવો વિગ્રહ ન કરવો.

પ્રશ્ન :- અતીન્દ્રિયપદાર્થોની ચર્ચા કરવામાં **"વિવાદ"** ચાલુ રાખીએ તો શું દોષ?

શબ્દ :- વિવાદ જે છે તે **सच्चित्त**=સમ્યગ્ ચિત્તનો નાશ કરવા રૂપ ફળને આપનારો છે. **"ચિત્તવિશુદ્ધિ"** રૂપ જે મુક્તિમાર્ગ હાથમાં આવ્યો છે, તેનો આ વિવાદ નાશક છે. માટે ઉત્તમપુરુષોને વિવાદ કરવા વડે સર્યું.

પ્રશ્ન:- વિવાદ કરવાથી કેવી રીતે સમ્યક્ ચિત્તનો નાશ થાય છે?

ઉત્તર :-**"વિવાદ"** કરવાથી ચિત્ત નિરંતર કલુષિત રહે છે. કારણ કે જ્યારે જીવ વિવાદમાં ઉતરે છે ત્યારે પ્રતિવાદીને જુઠ્ઠો કેમ પાડવો? એ જ મુખ્ય લક્ષ્ય હોય છે. તેથી પ્રતિવાદીની વાત સાચી હોય તો પણ તેની સામે મનકલ્પિત યુક્તિઓ દ્વારા તેની વાતને ખોટી ઠરાવવાનો જીવ પ્રયત્ન કરે છે. આ કારણથી જીવને પ્રતિવાદી પ્રત્યે દ્વેષ પણ થાય છે. દ્વેષ થવાથી ચિત્ત સદા કષાય અને ક્લેશવાળું બને છે. પ્રતિવાદીને હરાવવાની બુદ્ધિ હોવાથી આવેશયુક્ત પણ વચનપ્રયોગ કરે છે. છતાં વિવાદમાં જો પોતે હારી જાય તો પોતાની થયેલી માનહાનિથી શોક-અરતિ અને આર્તધ્યાન પણ થાય છે. અને જો પ્રતિવાદી હારી જાય તો પ્રતિવાદીને શોક, અરતિ અને આર્તધ્યાન થાય છે. વળી વાદીને અભિમાન અને અતિશય રતિ અને હર્ષાદિ થાય છે. આ રીતે વિવાદ કરવામાં **"જિગીષુ"** ભાવ હોવાથી હાર થાય તો પણ

અને જીત થાય તો પણ ચિત્તના શુભભાવોનો નાશ થતો હોવાથી અને કેવળ ક્રોધ-ક્લેશ-કંકાસ અને કડવાશ જ વધતી હોવાથી **સત્**=સમ્યગ્ એવા **ચિત્ત**=ચિત્તનો નાશ કરવા રૂપી ફળ આપનાર હોવાથી ઉત્તમ પુરુષોને આવો વિવાદ કરવા વડે સર્યું.

પ્રશ્ન :- વિવાદ કરવા જેવો નથી તો શું વાદ કરવા જેવો છે? અર્થાત્ વાદ અને વિવાદમાં તફાવત શું? અને વાદ કર્તવ્ય છે કે અકર્તવ્ય છે?

ઉત્તર:- વાદ એટલે **"તત્ત્વ જાણવા માટે"** કરાતી ધર્મચર્ચા, વાદ કરાય ત્યારે **"જિજ્ઞાસુભાવ"** હોય છે. અને વિવાદ કરાય ત્યારે **"જિગીષુભાવ"** હોય છે. જિજ્ઞાસુભાવ એટલે તત્ત્વ જાણવા માટેની તમન્ના, જ્યારે આ જિજ્ઞાસુભાવ હોય છે, ત્યારે સમજાવનાર ગુરુ હોય છે. અને સમજનાર શિષ્ય હોય છે. એટલે તે બન્ને વચ્ચે ગુરુ-શિષ્યભાવ હોય છે. શિષ્ય વિનય-વિવેકપૂર્વક પ્રશ્ન કરે છે અને ગુરુ તેને લાગણીપૂર્વક તત્ત્વ સમજાવે છે. શિષ્ય પણ બહુમાનપૂર્વક ગુરુએ આપેલો ઉત્તર સ્વીકારે છે. માટે વાદ એ ધર્મહેતુ પરંતુ **જિગીષુભાવ** એટલે જીતવાની ઇચ્છા. જ્યારે હૈયામાં આ જિગીષુભાવ હોય છે. ત્યારે એકને વાદી અને બીજાને પ્રતિવાદી કહેવાય છે. તે બન્નેમાં પોતાના જયની અને સામેની વ્યક્તિનો પરાભવ કરવાની જ ઇચ્છા હોય છે. તેથી ત્યાં તત્ત્વજિજ્ઞાસા ન હોવાથી તત્ત્વપ્રાપ્તિ થતી નથી. પરંતુ સાચી-ખોટી દલીલો જ કરવામાં આવે છે. અને એક બીજાની વાતને તોડી પાડવામાં આવે છે.

આ પ્રમાણે વાદ એટલે ગુરુ-શિષ્યભાવે તત્ત્વ જાણવા-જણાવવાની તમન્ના, તે કરવાથી ચિત્ત વિશુદ્ધ બને છે માટે કર્તવ્ય છે. પરંતુ વિવાદમાં વાદી-પ્રતિવાદીભાવ હોય છે. તત્ત્વ જાણવાને બદલે હાર-જિતની બુદ્ધિ હોય છે તેથી ચિત્ત કલુષિત થાય છે માટે આ વિવાદ સમ્યક્ ચિત્તનો નાશક હોવાથી અકર્તવ્ય છે. તેથી મહાત્માઓને તેના વડે સર્યું. ॥ ૧૪૩ ॥

न चानुमानविषय, एषोऽर्थस्तत्त्वतो मतः ।
न चातो निश्चयः सम्यगन्यत्राप्याह धीधनः ॥ १४४॥

ગાથાર્થ = "સર્વજ્ઞ છે કે નહીં" આ અર્થ તાત્ત્વિક રીતિએ અનુમાનનો વિષય મનાયો નથી. માટે આ અનુમાનથી તે અર્થનો સમ્યગ્ (સાચો) નિર્ણય થઈ શકતો નથી. બુદ્ધિ છે ધન જેનું એવા ભર્તૃહરિએ પણ અન્યદર્શનશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે- ॥૧૪૪॥

ટીકા-"*न चानुमानविषयो*" न च युक्तिगोचरः, "*एषोऽर्थः*" सर्वज्ञविशेष-

लक्षण:, *''तत्त्वतो मत:''* **परमार्थेनेष्ट: (परमार्थेन दृष्ट:) ।** *''न चातोऽनुमानात्,''* *''निश्चय: सम्यगन्यत्रापि''* **सामान्यार्थे ।** *''आह धीधन:''* **स: भर्तृहरि: ॥१४४॥**

વિવેચન :- આત્મામાં રહેલો **"જ્ઞાનગુણ"** અરૂપી હોવાથી ઈન્દ્રિયનો વિષય નથી. આત્મા પણ અરૂપી હોવાથી ઈન્દ્રિયનો વિષય નથી. તેથી આત્મા કે આત્માનો જ્ઞાનગુણ આ બન્ને ઈન્દ્રિયથી જાણી શકાતાં નથી. માટે ઈન્દ્રિય પ્રત્યક્ષનો વિષય તો નથી જ. પરંતુ પરમાર્થથી-તાત્ત્વિક રીતિએ આ અર્થ અનુમાનનો વિષય પણ નથી. કારણ કે જ્યારે આત્મા દેખાતો નથી. તેનો જ્ઞાનગુણ દેખાતો નથી. તેથી **"આ આત્મા સર્વજ્ઞ છે કે અસર્વજ્ઞ છે"** એ અર્થ પણ પરમાર્થ રીતિએ અનુમાનથી એટલે યુક્તિ-પ્રયુક્તિ દ્વારા પણ જાણી શકાતો નથી.

અહીં ''**तत्त्वत:**''=લખવાનો આશય'' એ છે કે ઉપલકદૃષ્ટિએ આ અર્થ અનુમાનથી કદાચ જાણી શકાય છે. **अयं, सर्वज्ञ:, अविरुद्धवाक्त्वात्, अयं सर्वज्ञ: चतुस्त्रिंशद-तिशयवत्त्वात्, अयं सर्वज्ञ: देवेन्द्रपूज्यत्वात्** પરંતુ સામે સમર્થ વાદી હોય તો આ બધાં જ અનુમાનોના હેતુને હેત્વાભાસ બનાવી અનુમાન તોડી શકે છે. જે જીવો માયાવી હોય અને અસર્વજ્ઞ હોય છતાં માયાથી સર્વજ્ઞપણું વિકુર્વ્યું હોય તેવા જીવોમાં પણ અંબડશ્રાવકની જેમ ઉપરોક્ત હેતુઓ જાય છે. તેથી વ્યભિચારી હેત્વાભાસ થાય છે. માટે **પારમાર્થિક દૃષ્ટિએ** આ સર્વજ્ઞ-અસર્વજ્ઞ અર્થ યુક્તિનો વિષય નથી. એમ જાણવું.

અનુમાનનો વિષય ન હોવાથી અનુમાન દ્વારા તે બાબતનો સાચો નિર્ણય થઈ શકતો નથી. આ વિષય એકલા અમે જૈનો જ આમ માનીએ છીએ એમ નહીં, પરંતુ અન્ય દર્શનશાસ્ત્રોમાં પણ આ વિષય અનુમાનનો નથી. એમ કહ્યું છે. તે બાબતની સાક્ષી પુરતો પાઠ બુદ્ધિધન એવા ભર્તૃહરિએ કહેલો હવે પછીની ગાથામાં જણાવે છે.

જૈનશાત્રોમાં પણ સ્પષ્ટપણે કહ્યું છે કે કેટલાક ભાવો હેતુગમ્ય હોય છે. અને કેટલાક ભાવો અહેતુગમ્ય (શ્રદ્ધાગમ્ય) હોય છે. હેતુગમ્ય-ભાવોને હેતુથી જાણવા જોઈએ અને અહેતુગમ્ય-ભાવોને અહેતુથી (શ્રદ્ધાથી) જાણવા જોઈએ. તે જ સાચો સ્વ-સમયનો (જૈનશાસ્ત્રનો) આરાધક છે. અને તેનાથી વિરુદ્ધ વર્તે તો જૈનશાસ્ત્રનો વિરાધક જાણવો. આ વાત શ્રી સિદ્ધસેનદિવાકરસૂરિજીએ સમ્મતિ પ્રકરણ કાંડ ત્રીજામાં જણાવી છે. તે આ પ્રમાણે-

दुविहो धम्मावाओ, अहेउवाओ य हेउवाओ य ।
तत्थ उ अहेउवासो, भवियाऽभवियादओ भावा ॥ ३-४३॥

भणिओ सम्मद्दंसण-णाण-चरित्तपडिवत्तिसंपन्नो ।
णियमा दुक्खंतकडो त्ति लक्खणं हेउवायस्य ॥ ३-४४॥
जो हेउवायपक्खम्मि हेउओ आगमे य आगमिओ ।
सो ससमयपण्णवओ सिद्धंतविराहओ अन्नो ॥ ३-४५॥

અર્થ :- ધર્મવાદ-વસ્તુતત્ત્વ સમજાવનારાં આગમો બે પ્રકારનાં હોય છે. એક અહેતુવાદ અને બીજા હેતુવાદ. તે બેમાં **"આ ભવ્ય છે અને આ અભવ્ય છે"** આવા પદાર્થો અહેતુવાદનો વિષય છે. ॥ ૩-૪૩ ॥

ભવ્યાત્મા સમ્યગ્જ્ઞાન-સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યક્ચારિત્રની પ્રાપ્તિવાળો થઈ અવશ્ય દુઃખનો અંત કરનાર થાય છે. તે હેતુવાદનું લક્ષણ (દૃષ્ટાન્ત) છે. ॥ ૩-૪૪ ॥

જે મનુષ્ય હેતુવાદના વિષયમાં હેતુથી અને આગમવાદના વિષયમાં માત્ર આગમથી પ્રવર્તે છે તે જ મનુષ્ય સ્વસમયનો (એટલે જૈન સિદ્ધાન્તનો) આરાધક છે. અને બીજો પુરુષ જૈન સિદ્ધાન્તો વિરાધક છે. ॥ ૩-૪૫ ॥

આ પ્રમાણે સર્વજ્ઞ-અસર્વજ્ઞ વિષય શ્રદ્ધાનો છે. આગમનો છે. પરંતુ અનુમાનનો નથી. માટે પણ મહાત્માઓએ આ બાબતમાં વિવાદ કરવો જોઈએ નહીં. ॥ ૧૪૪॥

किमाहेत्याह=શ્રી ભર્તૃહરિએ શું કહ્યું છે? તે જણાવે છે.

यत्नेनानुमितोऽप्यर्थः कुशलैरनुमातृभिः ।
अभियुक्ततरैरन्यैरन्यथैवोपपद्यते ॥ १४५॥

ગાથાર્થ =કુશલ (અનુભવી) એવા અનુમાનકારો વડે ઘણી જ સાવધાની (યત્ન)પૂર્વક અનુમાન કરાયેલો પદાર્થ પણ તેમના કરતાં અધિક શક્તિશાળી એવા અન્ય વિદ્વાનો વડે અન્યથા જ સિદ્ધ કરાય છે. ॥ ૧૪૫ ॥

ટીકા-''*यत्नेनानुमितोऽप्यर्थो*ऽन्वयाद्यनुसारेण,'' ''*कुशलैरनुमातृभिरन्वया*-दिज्ञैः,'' ''*अभियुक्ततरैरन्यैरन्वयादिज्ञैरेव*'' । ''*अन्यथैवोपपद्यते*'' तथाऽ-सिद्ध्यादिप्रकारेण ॥ १४५॥

વિવેચન :- ન્યાયશાસ્ત્રમાં જે વસ્તુ આપણને ઈન્દ્રિયગોચર નથી અને તે વસ્તુ જાણવી હોય તો તેને જાણવા માટેનું જે પ્રમાણ તેને **"અનુમાન"** કહેવાય છે. તે અનુમાનમાં પક્ષ, સાધ્ય, હેતુ, અન્વયવ્યાપ્તિ, વ્યતિરેકવ્યાપ્તિનું જ્ઞાન હોવું આવશ્યક છે. આખા અનુમાનનો મુખ્ય આધાર **"હેતુ"** ઉપર હોય છે.

પક્ષઃ- જેમાં સાધ્ય સાધવું હોય તે. અર્થાત્ સાધ્યનો આધાર.
સાધ્યઃ- પક્ષમાં જે સાધવું હોય તે. દેખાતું નથી માટે જેને સાધવું છે તે.
હેતુઃ- પક્ષમાં સાધ્યને સાધી આપનારી યુક્તિ-દલીલ-પુરાવો.

અન્વયવ્યાપ્તિઃ- હેતુ અને સાધ્યનું સાથે રહેવું (સાહચર્ય). જ્યાં જ્યાં હેતુ હોય ત્યાં ત્યાં સાધ્ય અવશ્ય હોય જ, તે અન્વયવ્યાપ્તિ. જેમ કે, **यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्र वह्निः**=જ્યાં જ્યાં ધૂમ હોય ત્યાં ત્યાં વહ્નિ અવશ્ય હોય જ. જેમ કે રસોડું.

વ્યતિરેકવ્યાપ્તિઃ- સાધ્યના અભાવમાં હેતુનો અભાવ નિયમા હોવો તે. જેમકે, **यत्र यत्र वह्न्यभावः तत्र तत्र धूमाभावः**=જ્યાં જ્યાં વહ્નિ ન હોય, ત્યાં ત્યાં ધૂમ ન જ હોય તે વ્યતિરેકવ્યાપ્તિ. અર્થાત્ વહ્નિ વિના ધૂમ ન જ હોય તે.

આવા પ્રકારના અનુમાન વિષયક જ્ઞાનમાં અતિશયકુશળ (પાવરધા) બનેલા પંડિત પુરુષોએ પોતાની શકય હોય તેટલી બુદ્ધિ વાપરીને પૂરેપૂરા પ્રયત્નપૂર્વક કોઈપણ વિષયનું અનુમાન કર્યું હોય અને અનુમાન દ્વારા વિવક્ષિત અર્થ સિદ્ધ કર્યો હોય તો પણ વાદી-પ્રતિવાદી ભાવ જેમના હૈયામાં હોય છે એવા જિગીષુવૃત્તિવાળા બીજા પંડિતો વડે તે જ અર્થ અન્યથા જ-તેમના કરતાં ભિન્ન રીતે જ સિદ્ધ કરાય છે અને પૂર્વવાદીએ સિદ્ધ કરેલા અર્થને તોડી પડાય છે. આ વાત જગતમાં પ્રસિદ્ધ છે. હવે જો પ્રથમવાદીએ અનુમાનથી સિદ્ધ કરેલો અર્થ બરાબર યથાર્થ જ હોત તો પ્રતિવાદી વડે તે કેમ તોડી શકાત? માટે અનુમાન દ્વારા પણ બધો અર્થ સિદ્ધ થતો નથી. જેમકે, કોઈ વાદીએ પ્રથમ આ પ્રમાણે અનુમાન કર્યું કે-

पर्वतो वह्निमान् धूमात् महानसवत् ॥ રસોડાની જેમ ॥

ધૂમ હોય ત્યાં અવશ્ય વહ્નિ હોય જ છે. જેમ કે, મહાનસ. આ અન્વય વ્યાપ્તિ પણ છે. તથા જ્યાં વહ્નિ ન હોય ત્યાં ધૂમ પણ ન જ હોય જેમ કે સમુદ્ર. આ વ્યતિરેક વ્યાપ્તિ પણ છે જ. પોતાની શકય તેટલી બુદ્ધિનો પ્રયત્ન કરીને જ આ અનુમાન કરવામાં આવ્યું છે. અને સાચું પણ છે. છતાં અન્ય પંડિતો તેની સામે તર્ક-કુતર્ક લગાવીને આ અનુમાનને જુઠું પાડી શકે છે.

તેઓ કહે છે કે- **यत्र यत्र धूमः तत्र तत्र वह्निः-** આ અન્વયવ્યાપ્તિ આ અનુમાનમાં દેખાતી નથી. કારણકે જે ધૂમ છે, તે ભૂમિથી અદ્ધર આકાશમાં વર્તે છે. ત્યાં વહ્નિ નથી. અને જ્યાં વહ્નિ ભૂમિતલમાં છે ત્યાં ધૂમ નથી. માટે ધૂમ-વહ્નિનું સાહચર્ય નથી. તેથી આ હેતુ **"વ્યભિચારી"** નામનો હેત્વાભાસ છે. આમ કરીને પૂર્વના

અનુમાનને તોડી નાખવામાં આવે છે. આ રીતે તર્ક અને કુતર્કોવાળા અનુમાનોથી સાધ્યસિદ્ધિ થતી નથી, તો પછી સર્વજ્ઞ-અસર્વજ્ઞ જેવી અતીન્દ્રિય વસ્તુઓ તો અનુમાનથી કેવી રીતે સિદ્ધ થાય? કારણ કે ગમે તેવો સમર્થ હેતુ પણ કુતર્કથી હેત્વાભાસ બનાવી શકાય છે. માટે મહાત્મા-પુરુષોને આવા પ્રકારનો વિવાદ કરવા વડે સર્યું.

ન્યાયશાસ્ત્રમાં હેતુને ખોટો હેતુ સાબિત કરે તે હેત્વાભાસ કહેવાય છે. તેના પાંચ ભેદ છે. (જૈનદર્શનમાં હેત્વાભાસના ત્રણ ભેદ છે.)

(૧) **વ્યભિચાર** = સાધ્યના અભાવમાં પણ જે હેતુ રહે તે. તેને અનૈકાન્તિક પણ કહેવાય છે.

(૨) **વિરુદ્ધ** = જે હેતુ સાધ્યના અભાવમાં જ વર્તે તે.

(૩) **સત્પ્રતિપક્ષ** = વિવક્ષિત પક્ષમાં જ સાધ્યાભાવને સાધનાર બીજો હેતુ જેને હોય તે. આ હેત્વાભાસને **"પ્રકરણસમ"** પણ કહેવાય છે.

(૪) **અસિદ્ધ** = જે હેતુ પક્ષમાં જ ન હોય તે. તેના ત્રણ ભેદ પણ છે. આશ્રયાસિદ્ધ સ્વરૂપાસિદ્ધ અને વ્યાપ્યત્વાસિદ્ધ.

(૫) **બાધિત** = પક્ષમાં સાધ્યનો અભાવ પ્રત્યક્ષાદિ અન્ય પ્રમાણોથી સિદ્ધ થતો હોય તે.

આ સંબંધી વિશેષ અધિકાર ન્યાયશાસ્ત્રોથી જાણવો. જૈનદર્શનમાં અસિદ્ધ, વિરુદ્ધ અને અનૈકાન્તિક એમ ત્રણ પ્રકારના હેત્વાભાસ જણાવ્યા છે. આ ત્રણમાં યથાયોગ્ય રીતે ઉપરોક્ત પાંચનો સમાવેશ કરેલ છે. તે ત્રણના પ્રતિભેદો અપાર છે. પૂજ્યપાદ વાદિદેવસૂરિજી મ.શ્રીએ **"પ્રમાણનયતત્ત્વાલોક"**માં છટ્ઠા પરિચ્છેદમાં આ હકીકત સૂત્ર ૪૬થી ૫૭માં વર્ણવેલી છે.

असिद्धविरुद्धानैकान्तिकास्त्रयो हेत्वाभासाः ॥ ६-४६॥ વિશેષ વર્ણન ત્યાંથી જાણી લેવું. ॥ ૧૪૫ ॥

अभ्युच्चयमाह—ભર્તૃહરિએ કહેલી વાતને તથા ગ્રંથકારે કરેલી વાતને પુષ્ટિ કરતાં બીજી રીતે પણ જણાવે છે.

ज्ञायेरन्हेतुवादेन, पदार्था यद्यतीद्रियाः ।
कालेनैतावता प्राज्ञैः, कृतः स्यात्तेषु निश्चयः ॥ १४६॥

ગાથાર્થ = જો માત્ર હેતુવાદ વડે જ (યુક્તિ દ્વારા જ) અતીન્દ્રિય પદાર્થો

જણાતા હોય તો આટલા બધા કાળે પણ પંડિત પુરુષોવડે તે પદાર્થોના વિષયમાં નિશ્ચય કરાયો જ હોત (વિવાદ હોત જ નહીં). ॥ ૧૪૬॥

ટીકા -''*ज्ञायेरन्हेतुवादेनानुमानवादेन,*'' ''*पदार्था यद्यतीन्द्रियाः*'' सर्वज्ञादयः, ''*कालेनैतावता प्राज्ञै*'' स्तार्किकैः ''*कृतः स्यात्तेषु निश्चयोऽवगम*'' इति ॥१४६॥

વિવેચન :- જો વાદ અને વિવાદ માત્રથી, તથા યુક્તિ અને પ્રતિયુક્તિઓના સહારાથી તર્કવાદ વડે જ અતીન્દ્રિય ભાવો જાણી શકાતા હોત તો આજ સુધી અનંતો કાળ ગયો છે. જેમાં અનેક વિદ્વાન-પ્રખરવિદ્વાન પુરુષો થયા છે. તેઓએ યથામતિ અનેક પ્રકારે તર્કવાદનો પ્રયોગ પણ કર્યો છે. તો પછી આટલા મોટા કાળ નિર્ગમન દ્વારા આવા પ્રકારના મહાવિદ્વાનો વડે તે અતીન્દ્રિય પદાર્થોની બાબતમાં યથાર્થ નિર્ણય સિદ્ધ કરાયો હોત પરંતુ આજ સુધી તે નિર્ણય સિદ્ધ થયો નથી. વાદ-વિવાદ શમ્યો નથી. માટે પણ જણાય છે કે આવા પ્રકારના અતીન્દ્રિયપદાર્થો હેતુવાદથી ગમ્ય નથી પરંતુ અહેતુવાદ (શ્રદ્ધામાત્ર)થી ગમ્ય છે. તેથી પણ વિવાદ કરવા વડે સર્યું.

આ જ વાતને મહાપુરુષોએ જ્ઞાનસાર, યોગબિન્દુ આદિ અન્ય ગ્રંથોમાં પણ સમજાવી છે.

वादांश्च प्रतिवादांश्च वदन्तोऽनिश्चितांस्तथा ।
तत्त्वान्तं नैव गच्छन्ति, तिलपीलकवद् गतौ ॥ ५-४॥

પૂજ્ય ઉપાધ્યાયજી કૃત જ્ઞાનસારાષ્ટક-

અર્થઃ- અનિશ્ચિત એવા પૂર્વપક્ષ અને ઉત્તરપક્ષને કરતાં કરતાં ગમે તેટલો કાળ જાય તો પણ ગતિ કરવામાં ઘાંચીની ઘાણીના બળદની જેમ તત્ત્વના સારને જીવો પામતા નથી જ. (માત્ર કંઠશોષ જ કરે છે.)

આ પ્રમાણે મહાપુરુષોએ અનેક શાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે કે વાદ-પ્રતિવાદથી તત્ત્વનિર્ણય થઇ શકતો નથી. માત્ર કંઠ-શોષ જ થાય છે અને નિરર્થક કાળ નિર્ગમન જ થાય છે તો અહીં એક પ્રશ્ન થાય છે કે તો પછી **''તત્ત્વ જાણવાનો સાચો ઉપાય શું?** આ પ્રશ્નનો ઉત્તર પૂ. ગ્રંથકારશ્રી યોગબિન્દુમાં જણાવે છે કે-

अध्यात्ममत्र परम उपायः परिकीर्तितः ।
गतौ सन्मार्गगमनं, यथैव ह्यप्रमादिनः ॥ ६८॥

જેમ એક નગરથી બીજા ઈષ્ટ નગરે પહોંચવા માટે ગતિ કરતા પુરુષને

"અપ્રમાદીપણે સાચામાર્ગનું ગમન" એ જ એક પરમ ઉપાય છે. જો અપ્રમાદી ન હોય અને પ્રમાદી હોય તો સાચો માર્ગ હાથમાં હોવા છતાં ગતિ-અભાવના કારણે ઈષ્ટનગરે પહોંચે નહીં. અને અપ્રમાદી હોય, નિરંતર ગતિ કરતો હોય પરંતુ સાચો માર્ગ જ હાથમાં ન હોય તો પણ ઈષ્ટનગરે પહોંચે નહીં. તેવી રીતે અતીન્દ્રિયપદાર્થોને જાણવાનો પરમ ઉપાય જ્ઞાની મહાત્માઓએ **"અધ્યાત્મ"** માત્ર જ બતાવેલ છે.

જેમ માણસ ઈષ્ટનગરના રસ્તાની ચર્ચા ઘણી કરે, વાદ-વિવાદ બહુ કરે, પણ ચાલે નહીં તો ઈષ્ટનગરે ન પહોંચે. તેવી રીતે અતીન્દ્રિય પદાર્થો સંબંધી જ્ઞાન મેળવવું હોય તો વાદ-વિવાદ રૂપ લાંબી ચર્ચા છોડી દઈને **"અધ્યાત્મ માર્ગમાં"** ગતિ કરવી જોઈએ. અધ્યાત્મમાં જેમ જેમ આગળ વધે છે. તેમ તેમ અનુભવબળે જ અતીન્દ્રિય તત્ત્વોની પ્રતીતિ થઈ જાય છે. માટે વાદ-વિવાદ એ તત્ત્વપ્રાપ્તિનો ઉપાય નથી પરંતુ અધ્યાત્મમાર્ગે ચાલવું એ જ અતીન્દ્રિય તત્ત્વો જાણવાનો અને તેવા પ્રકારના તત્ત્વોની પ્રાપ્તિનો પરમ ઉપાય છે.

मुक्त्वाऽतो वादसङ्घट्ट-मध्यात्ममनुचिन्त्यताम् ।
नाविधूते तमःस्कन्धे, ज्ञेये ज्ञानं प्रवर्तते ॥ ६९॥

અધ્યાત્મમાર્ગે ગમન એ જ તત્ત્વપ્રાપ્તિનો ઉપાય હોવાથી વાદ-વિવાદના સંઘર્ષને છોડી દઈને માત્ર **"અધ્યાત્મ માર્ગ"**નું જ ચિંતન (ગમન) કરો. કારણ કે મિથ્યાત્વાભિનિવેશ રૂપ અંધકારના સમૂહનો જ્યાં સુધી અધ્યાત્મમાર્ગના ચિંતન રૂપ દીપક વડે નાશ ન થાય ત્યાં સુધી જ્ઞેય પદાર્થોમાં યથાર્થ જ્ઞાન પ્રવર્તતું નથી.

ઉપરોક્ત મહાત્મા પુરુષોના કથનથી અને પોતપોતાના અનુભવથી પણ આ વાત અવશ્ય સમજાય તેવી છે કે કોઇ પણ દર્શનમાં વર્તતો મનુષ્ય જો તપેલા હેમની જેમ સરળ બની અધ્યાત્મ-માર્ગનું ચિંતન કરે તો તે માર્ગના પ્રભાવથી અનાદિના ગાઢ સંસ્કારવાળી મિથ્યાત્વની પકડ ઢીલી પડતી જ જાય છે. મિથ્યાત્વ ઓગળતું જ જાય છે અને અતીન્દ્રિય તત્ત્વોનું પણ યથાર્થ સ્વરૂપ સમજાતું જ જાય છે. માટે કદાગ્રહનો ત્યાગ કરી, સરળ સ્વભાવી બની, અધ્યાત્મમાર્ગનું ચિંતન-મનન કરવું એ જ સાચો પરમ ઉપાય છે. ॥ ૧૪૬ ॥

न चैतदेवं यत्तस्माच्छुष्कतर्कग्रहो महान् ।
मिथ्याऽभिमानहेतुत्वात्त्याज्य एव मुमुक्षुभिः ॥ १४७॥

ગાથાર્થ = જે કારણથી આ પ્રમાણે વાદ-વિવાદમાત્રથી આ અતીન્દ્રિય પદાર્થોનું જ્ઞાન થતું નથી તે કારણથી ખોટા શુષ્કતર્કોનો મોટો આગ્રહ મિથ્યાભિમાનનું કારણ હોવાથી મુમુક્ષુ આત્માઓએ ત્યજી દેવો જોઈએ. ॥ ૧૪૭॥

ટીકા-''*न चैतदेवं यद्*'' येन कारणेन, ''*तस्माच्छुष्कतर्कग्रहो महान-तिरौद्रः*'' । ''*मिथ्याभिमानहेतुत्वात्कारणात्*'' ''*त्याज्य एव मुमुक्षुभि-र्मोक्तुमिच्छुभिः*'' ॥ १४७॥

વિવેચન :- यद्=જે કારણથી ઉપર કરેલી લાંબી ચર્ચાના અનુસારે **एतद्**=આ **एवं**=આ પ્રમાણે વાદ-વિવાદ માત્ર કરવાથી અતીન્દ્રિયપદાર્થોનું એટલે કે = આ સર્વજ્ઞ છે કે અસર્વજ્ઞ છે ? ઈત્યાદિ પદાર્થોનું જ્ઞાન **न च**=થતું નથી જ. **तस्मात्**= તે કારણથી **महान्**=અતિભયંકર એવો **शुष्कतर्कग्रहो**= ખોટા ખોટા કુતર્કોનો આગ્રહ (કદાગ્રહ) એ **मिथ्याभिमानहेतुत्वात्**=મિથ્યા એવા અહંકાર માત્રનું જ કારણ હોવાથી-ખોટા અભિમાનને જ પુષ્ટ કરનાર હોવાથી **मुमुक्षुभिः**=મુક્તિએ જવાની ઈચ્છાવાળા એટલે સંસારના બંધનમાંથી છૂટવાની મનોવૃત્તિવાળા મહાત્માઓએ તો **त्याज्य एव**=ત્યજી જ દેવો જોઈએ.

શુષ્કતર્કનો આગ્રહ અનંત સંસારનો હેતુ હોવાથી તથા મિથ્યાભિમાનનું કારણ હોવાથી શેષ કષાયોને પણ લાવનાર હોવાથી આત્માર્થી જીવોએ તેને દૂરથી જ ત્યજી દેવો. અધ્યાત્મસારમાં પૂ. ઉ. શ્રી યશોવિજયજીએ કહ્યું છે કે-

व्रतानि चीर्णानि तपोऽपि तप्तं, कृता प्रयत्नेन च पिण्डशुद्धिः ।
अभूत्फलं यत्तु न निह्नवानामसद्ग्रहस्यैव हि सोऽपराधः ॥

વ્રતો પાળ્યાં, તપ તપ્યું, પ્રયત્નપૂર્વક આહાર-વિશુદ્ધિ સાચવી. છતાં નિહ્નવોને જે આ ત્યાગનું ફળ ન મળ્યું તે **''કદાગ્રહનો જ દોષ''** જાણવો. વિશેષાર્થીએ અધ્યાત્મ-સારમાંથી કદાગ્રહત્યાગાધિકાર વાંચવા યોગ્ય છે. ॥૧૪૭॥

किञ्च—તથા વળી.

ग्रहः सर्वत्र तत्त्वेन, मुमुक्षूणामसङ्गतः ।
मुक्तौ धर्मा अपि प्रायस्त्यक्तव्याः किमनेन तत् ॥ १४८॥

ગાથાર્થ = પારમાર્થિક રીતે કોઈપણ વસ્તુનો આગ્રહ રાખવો એ મુમુક્ષુ આત્માઓ માટે અયુક્ત છે. કારણ કે મુક્તિમાં પ્રાયઃ ધર્મો પણ ત્યજવાના હોય છે. તો પછી આ કદાગ્રહનું તો શું પ્રયોજન છે? ॥ ૧૪૮॥

ટીકા-*''ग्रहः सर्वत्र''* वस्तुनि, *''तत्त्वेन''* परमार्थेन, *''मुमुक्षूणामसङ्ग-तोऽयुक्तः''* । कुत इत्याह-*''मुक्तौ धर्मा अपि प्रायस्त्यक्तव्याः''* प्रायोग्रहणं क्षायिक-धर्मव्यवच्छेदार्थम् । *''किमनेन''* ग्रहेण, *''तत्''* न किञ्चिदित्यर्थः ॥१४८॥

વિવેચન :-પારમાર્થિકપણે મુમુક્ષુ આત્માઓએ સર્વવસ્તુઓ પ્રત્યેનો આગ્રહ ત્યજવા યોગ્ય છે. તો પછી **"સર્વજ્ઞ છે કે સર્વજ્ઞ નથી"** ? આવા પ્રકારના વિવાદનો આગ્રહ પણ ત્યજવા યોગ્ય છે. **"આગ્રહ"** એ જ ક્લેશ-કંકાસને લાવનાર છે. કષાયોને ઉત્તેજિત કરનાર છે અને તેનાથી પરસ્પર કડવાશ-વૈરવૃત્તિ અને દ્વેષ જ વધે છે. માટે મુમુક્ષુ આત્માઓએ કોઈપણ બાબતનો **"આગ્રહ"** રાખવો જોઈએ નહીં.

પ્રશ્નઃ- ક્ષમા, નમ્રતા, સરળતા, સંતોષ આદિ જે દશ પ્રકારના **યતિધર્મો"** છે. તે ધર્મો તો ઉપાદેય કહ્યા છે. તેથી તેનો તો આગ્રહ રાખવો જોઈએ ને? તો સર્વત્ર આગ્રહ ત્યાજ્ય છે એમ કેમ કહો છો?

ઉત્તર :- આ ધર્મો પણ ત્યજવાના છે. મુક્તિ પ્રત્યેનો રાગ અને સંસાર પ્રત્યેનો દ્વેષ પણ ઉપર ચઢતાં ત્યજવાનો છે જ્યાં સુધી ઉપાદેયનો પણ રાગ અને હેયનો પણ દ્વેષ હશે ત્યાં સુધી રાગ-દ્વેષ હોવાથી વીતરાગતા આવતી નથી. માટે ક્ષમા આદિ ધર્મો પણ ત્યજવાના છે. શાસ્ત્રમાં ત્રણ પ્રકારના જે યોગ કહ્યા છે. ઈચ્છાયોગ, શાસ્ત્રયોગ અને સામર્થ્યયોગ. તે ત્રણમાં ત્રીજા સામર્થ્યયોગના બે ભેદ છે. એક ધર્મસન્ન્યાસયોગ અને બીજો યોગસન્ન્યાસયોગ. તેમાં ક્ષપકશ્રેણીમાં ચડતાં આઠમા ગુણસ્થાનકથી જ મોહનીયકર્મના ક્ષાયોપશમિકભાવના જે ક્ષમા આદિ ધર્મો છે. તેનો સન્ન્યાસ (ત્યાગ) કરવા રૂપ સામર્થ્યયોગ હોય છે. કે જેને તાત્ત્વિક ધર્મસન્ન્યાસયોગ નામનો પ્રથમ સામર્થ્યયોગ કહેવાય છે. અને તેરમા ગુણસ્થાનકના અંતે મન-વચન અને કાયાના યોગોનો સન્ન્યાસ (ત્યાગ) કરવા રૂપ યોગ સન્ન્યાસ નામનો બીજો સામર્થ્યયોગ પ્રગટે છે. આ પ્રમાણે ક્ષાયોપશમિક ભાવના ક્ષમા આદિ ધર્મો પણ જો ત્યાજ્ય છે. તો પછી આવા પ્રકારના કુત્સિત-નિંદનીય આગ્રહો તો ત્યાજ્ય જ હોય છે.

પ્રશ્નઃ- ક્ષમા આદિ ધર્મો પણ **"પ્રાયઃ"** ત્યાજ્ય છે. એમાં પ્રાયઃ શબ્દ કેમ કહ્યો છે.

ઉત્તર :-ક્ષાયિકભાવના ક્ષમા આદિ ધર્મોના વ્યવચ્છેદ માટે આ પ્રાયઃ શબ્દ છે. એટલે કે ક્ષમા આદિ ધર્મો બે પ્રકારના છે ક્ષાયોપશમિકભાવના અને ક્ષાયિકભાવના. તે બેમાંથી ક્ષાયોપશમિકભાવના જે ક્ષમા આદિ ધર્મો છે તે મંદ એવા પણ મોહનીયકર્મના ઉદયયુક્ત હોય છે. તેથી કંઈક મલીન હોવાથી ત્યાજ્ય છે. મતિ-શ્રુતાદિ ચાર જ્ઞાનો

એ જ્ઞાનાવરણીયકર્મના ક્ષયોપશમથી જન્ય છે. છતાં તે કાલે જ્ઞાનાવરણીયકર્મનો કંઈક ઉદય પણ ચાલુ છે. માટે અપરિપૂર્ણ છે. એમ ક્ષયોપશમભાવવાળા સર્વે ભાવો પોતપોતાના કર્મના ઉદયયુક્ત હોવાથી મલીન છે. માટે શ્રેણિકાલે ત્યાજ્ય છે.

પરંતુ ચારે ઘાતીકર્મોના ક્ષયથી ઉત્પન્ન થનારા ક્ષાયિકભાવના જે જે ક્ષમાદિ અને કેવલજ્ઞાનાદિ ધર્મો છે તે કર્મોદય સાપેક્ષ ન હોવાથી અત્યન્ત નિર્મળ અને શુદ્ધ ગુણો હોવાથી તે ત્યાજ્ય નથી. તેથી મૂલ ગાથામાં "**मुक्तौ धर्मा अपि त्याज्याः**"=એ પદમાં ક્ષાયિકભાવના ધર્મો ત્યાજ્ય તરીકે તેમાં ન ગણાઈ જાય. તેથી તે ક્ષાયિકભાવના ધર્મોના વ્યવચ્છેદ માટે (તે ક્ષાયિકભાવના ધર્મોને ત્યાજ્યમાંથી બાદ કરવા માટે) પ્રાયઃ શબ્દ કહેલો છે.

આ પ્રમાણે ઉપકારક ગણાતા ક્ષાયોપશમિક ભાવના ધર્મો પણ ક્ષાયિકભાવની પ્રાપ્તિના કાળે જો ત્યાજ્ય હોય તો અપકારક ગણાતા એવા આ **"આગ્રહો"** વડે શું? અર્થાત્ આગ્રહ રાખવાનો કંઈ જ અર્થ નથી.

આ જ વાત જ્ઞાનસાર અષ્ટકમાં પૂ. ઉ. શ્રીયશોવિજયજીમ.શ્રી એ પણ કહી છે.

धर्मास्त्याज्याः सुसङ्गोत्थाः क्षायोपशमिका अपि ।
प्राप्य चन्दनगन्धाभं धर्मसन्यासमुत्तमम् ॥ ८-४॥

શ્રેષ્ઠ ચંદનની ગન્ધ તુલ્ય એવા ઉત્તમ ધર્મસન્યાસયોગને પ્રાપ્ત કરીને સત્સંગથી પ્રગટ થયેલા ક્ષાયોપશમિક ભાવના પણ ધર્મો (કે જે પહેલાં આદરવા જેવા હતા. તે પણ) ત્યજવા યોગ્ય છે. ॥ ૧૪૮॥

यत एवम्=જે કારણથી આમ છે. તેથી શું કરવું? તે કહે છે.

तदत्र महतां वर्त्म, समाश्रित्य विचक्षणैः ।
वर्तितव्यं यथा न्याय्यं, तदतिक्रमवर्जितैः ॥ १४९॥

ગાથાર્થ = તેથી આ પ્રસંગમાં મહાત્મા પુરુષોના માર્ગને ભાવપૂર્વક સ્વીકાર કરીને તે માર્ગનું ઉલ્લંઘન કરવા રૂપ અતિચાર દોષને વર્જીને વિચક્ષણ પુરુષોએ મહાત્માઓની નીતિ મુજબ વર્તવું જોઈએ. ॥ ૧૪૯॥

ટીકા-"*तदत्र*" व्यतिकरे, "*महतां वर्त्म समाश्रित्याङ्गीकृत्य, विचक्षणैः*" पण्डितैः, "*वर्तितव्यं यथान्याय्यं*" न्यायसदृशं, "*तदतिक्रमवर्जितै*"-र्महद्वर्त्मातिचाररहितैः ॥ १४९॥

વિવેચન :- જો ઉપર કરેલી ચર્ચા-વિચારણા જોતાં કદાગ્રહથી કંઈ પણ લાભ

થતો નથી તો પછી વિચક્ષણ પુરુષોએ શું કરવું જોઇએ? તે જણાવે છે કે મહાત્મા પુરુષોનો આત્મકલ્યાણ કરવાનો જે માર્ગ છે. તે માર્ગ જ સ્વીકારીને તેઓએ જણાવેલી નીતિ-રીતિ મુજબ ચાલવું જોઇએ. તેમાં મનમાન્યા તરંગો-વિકલ્પો કે કુતર્કો ઉપસ્થિત કરવા જોઇએ નહીં. કારણકે એમ કરવાથી તેઓના માર્ગને ઉલ્લંઘન કરવાના અનેક દોષો લાગે. તેથી તેવા દોષોથી રહિત થઇને મહાત્માઓના માર્ગમાં શુદ્ધ બુદ્ધિથી ચિત્તની વિશુદ્ધિપૂર્વક ચાલવું જોઇએ. એ જ શ્રેયસ્કર માર્ગ છે. ॥૧૪૯॥

एतदेवाह=આ માર્ગ જ હવે જણાવે છે.

परपीडेह सूक्ष्मापि, वर्जनीया प्रयत्नतः ।
तद्वत्तदुपकारेऽपि, यतितव्यं सदैव हि ॥ १५०॥

ગાથાર્થ = ઉપયોગપૂર્વક સૂક્ષ્મ એવી પણ પર-પીડા વર્જવી જોઇએ. તથા તેની જેમ ઉપયોગ પૂર્વક પરોપકાર કરવામાં હંમેશાં પ્રયત્નશીલ રહેવું જોઇએ. ॥૧૫૦॥

ટીકા -''*परपीडा*'' परबाधा, ''*इह*'' लोके, ''*सूक्ष्माप्यास्तां*'' महतीति । किमित्याह-''*वर्जनीया*'' परित्यक्तव्या, ''*प्रयत्नतः*'' सूक्ष्माभोगेन । ''*तद्वत्-प्रयत्नत*'' एव, ''*तदुपकारेऽपि*'' परोपकारे*ऽपि*, ''*यतितव्यमनुष्ठानद्वारेण सदैव हीति*'' ॥ १५०॥

વિવેચન :- પૂર્વેની ગાથા-૧૪૯માં એમ કહેવામાં આવ્યું કે દોષો ત્યજીને **''મહાત્માઓના માર્ગને અનુસરવું''** પરંતુ ત્યાં પ્રશ્ન થાય છે કે મહાત્માઓનો માર્ગ શું? તે તો કંઇક સમજાવો. કે જે માર્ગ સમજીને અમે તેઓના માર્ગે ચાલીએ. આ કારણથી આ ગાથામાં મહાત્મા પુરુષોનો **एतदेव वर्त्म**=આ માર્ગ જ **आह**=જણાવે છે કે-

આ લોકમાં સૂક્ષ્મ એવી પણ પર-પીડા ત્યાગ કરવી જોઇએ. આપણાથી બીજા જીવને અલ્પ પણ પીડા એટલે થોડી પણ બાધા-દુઃખ થાય તેવું કાર્ય ન કરવું જોઇએ. અહીં **सूक्ष्मापि**માં જે **अपि** શબ્દ છે તેનો અર્થ એવો છે કે જો સૂક્ષ્મ પણ પર-પીડાનો ત્યાગ કરવો જોઇએ તો પછી મોટી (સ્થૂલ) પર-પીડાનો ત્યાગ તો કરવો જ જોઇએ એમાં શું કહેવું? મોટી (સ્થૂલ) પર-પીડાનો ત્યાગ તો હોવો જ જોઇએ તથા સૂક્ષ્મ પર-પીડા પણ ત્યજવી જોઇએ, સૂક્ષ્મ પર-પીડા પ્રયત્નપૂર્વક ત્યજવી જોઇએ ત્યાં પ્રયત્ન પૂર્વક એટલે બહુ જ ઉપયોગ રાખીને-કાળજી રાખીને એટલે કે જયણા પાળીને પર-પીડા વર્જવી જોઇએ. મહાત્માઓનો સાચો આ એક માર્ગ છે.

તથા જેમ પર-પીડા વર્જવી જોઇએ તેની જેમ પરોપકાર કરવામાં પણ ઉપયોગપૂર્વક પ્રવર્તવું જોઇએ. ત્યાં પ્રથમ પર-પીડા-વર્જન જે કહ્યું તે નિષેધાત્મક કથન છે. અને પરોપકાર કરવાનું જે કથન છે તે વિધાનાત્મક કથન છે. બીજાને પીડા ન કરવી તથા પરોપકાર પણ કરવો.

सूक्ष्मापि=પદમાં જે **अपि** શબ્દ છે, તેનો અર્થ સૂક્ષ્મ એવી પણ પર-પીડા ત્યાજ્ય છે. તો **महती**=મોટી પર-પીડા તો ત્યાજ્ય જ હોય. તેમાં પૂછવાનું શું? એમ **अपि** શબ્દનો અર્થ ત્યાં જેમ થાય છે. તેમ અહીં **तद्‌वदुपकारेऽपि**=પદમાં જે **अपि**=શબ્દ છે તેનો અર્થ શું કરવો? તે જણાવે છે કે માત્ર સૂક્ષ્મ-પીડાનો ત્યાગ જ કરવો એટલું જ નહીં, પરંતુ સાથે સાથે પરોપકાર પણ કરવો. એવો **अपि**=શબ્દનો અર્થ કરવો.

અન્યજીવને દુ:ખ ન આપવું. આપણા તરફથી પીડા ન થવા દેવી, તે જેમ પ્રથમ માર્ગ છે. તેવી જ રીતે તે અન્ય જીવોને આવી પડેલું કોઇ પણ દ્રવ્ય અને ભાવ દુ:ખ દૂર કરવા પ્રયત્ન કરવો તે પરોપકાર કહેવાય છે. તે પણ કર્તવ્ય છે. આ પ્રમાણે બીજા જીવને સૂક્ષ્મ પણ પીડા ન કરવી એ પ્રથમ માર્ગ છે. અને તે જીવોને આવી પડેલાં દુ:ખો દૂર કરવાના પ્રયત્નો કરવા રૂપ પરોપકાર કરવો એ મહાત્માઓનો બીજો માર્ગ છે. ટીકામાં ''**अनुष्ठानद्वारेण**''=શબ્દ લખીને ગ્રંથકાર ટકોર કરે છે કે હિંસાના ત્યાગની અને પરોપકાર કરવાની માત્ર મોટી મોટી (અને ડાહી ડાહી) વાતો જ કરવાની નથી. પરંતુ આચરણ દ્વારા તે બન્ને કાર્યો કરવા માટે સતત પ્રયત્ન કરવો જોઇએ. એ જ મહાત્મા પુરુષોનો માર્ગ છે.

સારાંશ કે સૂક્ષ્મ પણ પર-પીડાનું વર્જન, અને પરોપકાર-પરાયણપ્રવૃત્તિ આચરણ દ્વારા કરવી એ મહાત્મા પુરુષોનો માર્ગ છે. ॥ ૧૫૦॥

तथा=વળી મહાત્માઓનો માર્ગ શું છે? તે જણાવે છે.

गुरवो देवता विप्रा, यतयश्च तपोधनाः ।
पूजनीया महात्मानः, सुप्रयत्नेन चेतसा ॥ १५१ ॥

ગાથાર્થ = ગુરુઓ, દેવો, બ્રાહ્મણો, યતિઓ અને તપોધનવાળા મુનિઓ આ બધા મહાત્માઓ છે. તેઓની સુપ્રયત્નવાળા ચિત્તથી પૂજા કરવી. ॥ ૧૫૧॥

ટીકા -''*गुरवो*'' माता-पितृप्रमुखाः, ''*देवता*'' सामान्येनैव, ''*विप्रा*'' द्विजाः,''*यतयश्च*'' प्रव्रजिताश्च, ''*तपोधनाः*'' तद्वन्तः । ''*पूजनीया महात्मानः*'' सर्व एवैते यथार्हम् । कथमित्याह-''*सुप्रयत्नेन चेतसा*'' आज्ञाप्रधानेनेत्यर्थः ॥ १५१ ॥

વિવેચન :- (૧) ગુરુઓ, (૨) દેવો, (૩) વિપ્રો, (૪) યતિઓ, અને (૫) તપોધન મુનિઓ આ પાંચે પ્રકારના આત્માઓ મહાત્મા છે. અને પૂજનીય છે. માટે નિર્મળ ચિત્તથી તે દરેકની યથાયોગ્ય રીતે પૂજા કરવી. હૃદયમાં અતિશય પૂજ્યભાવ-બહુમાનભાવ રાખીને તેઓની પૂજા કરવી. તે દરેક વ્યક્તિઓનું વિશેષ વર્ણન આ પ્રમાણે-

(૧) **गुरवः**=સંસારમાં જન્માદિ આપવા દ્વારા જે ઉપકારી વ્યક્તિઓ છે તે. આ બાબતમાં યોગબિંદુમાં ગ્રંથકારે જ કહ્યું છે કે-

माता पिता, कलाचार्य एतेषां ज्ञातयस्तथा ।
वृद्धा धर्मोपदेष्टारो, गुरुवर्गः सतां मतः ॥ ११०॥ ॥ યોગબિન્દુ॥

માતા, પિતા, કલાચાર્ય તથા આ ત્રણેની જ્ઞાતિઓ અને ધર્મનો ઉપદેશ આપનાર વૃદ્ધો આ સર્વે ગુરુવર્ગ છે એમ શિષ્ટપુરુષોને માન્ય છે. અહીં કલાચાર્ય એટલે લિપિ આદિ અક્ષરજ્ઞાનનું શિક્ષણ આપનારો શિક્ષકવર્ગ. આ ત્રણની જ્ઞાતિઓ એટલે માતા-પિતા અને કલાચાર્ય આ ત્રણેના ભાઈઓ, બહેનો, માતા-પિતા તે ત્રણેના ભાઈઓની પત્નીઓ, બહેનોના પતિ ઈત્યાદિ કૌટુમ્બિક વર્ગ તે **"જ્ઞાતિવર્ગ"** તથા ધર્મોપદેશ આપનારા જે વૃદ્ધો તે શ્રુતમાં વૃદ્ધ હોય અથવા વયમાં વૃદ્ધ હોય તેમ બે પ્રકારના વૃદ્ધો જાણવા. આ સર્વે **"ગુરુવર્ગ"** કહેવાય છે. ગૌરવને યોગ્ય, માન આપવાને યોગ્ય પુરુષોનો સમુદાય તે ગુરુવર્ગ જાણવો.

(૨) **देवता**=એટલે દેવો. અહીં વૈમાનિક દેવ કે જ્યોતિષ્કદેવ એમ વિશેષપણે વિવક્ષિત નથી. તથા શાસનરક્ષક દેવ કે બીજા દેવ એમ પણ વિવક્ષિત નથી. તથા **सामान्यनैव** સામાન્યથી કોઈપણ પ્રકારના દેવો હોય તો પણ તે દેવો **"દૈવિક શક્તિયુક્ત"** હોવાથી સુખપ્રાપ્તિ માટે અથવા દુઃખનિવારણ અર્થે અથવા વિઘ્નનિવારણ અર્થે પણ પૂજનીય છે.

(૩) **विप्रा**=એટલે બ્રાહ્મણો-અહીં માત્ર બ્રાહ્મણકુલમાં જન્મ્યા જ હોય તે વિવક્ષિત નથી. પરંતુ બ્રાહ્મણપણાના સંસ્કારોથી જે સંસ્કારિત હોય તે વિવક્ષિત છે. તેટલા માટે જ તેના પર્યાયવાચી શબ્દ રૂપે **द्विजाः** લખ્યું છે. **द्विज** શબ્દનો અર્થ બે જન્મવાળા અર્થાત્ જનોઈ આદિ સંસ્કારની ક્રિયાથી સંસ્કારિત થયેલા. એક ગર્ભજન્મ અને બીજો સંસ્કારજન્મ. આવા પ્રકારના સંસ્કારવાળા જે હોય તે અહીં લેવા.

जात्या कूलेन वृत्तेन स्वाध्यायेन श्रुतेन च ।
एभिर्युक्तो यस्तिष्ठेन्नित्यं स द्विज उच्यते ॥

ગાથા : જે જાતિથી કુલથી આચારથી સ્વાધ્યાયથી અને શાસ્ત્રજ્ઞાનથી એમ આ પંચવિધ સંસ્કારોથી હંમેશાં યુક્ત રહે છે તે જ **"દ્વિજ"** કહેવાય છે.

(૪) **યતયઃ**=જેઓ સંસાર ત્યજીને દીક્ષિત બન્યા છે. તે અર્થાત્ પ્રવ્રજિત થયેલા મુનિઓ. સંસારના ત્યાગી. તથા બાવા જતિ. જોગી સંન્યાસી વગેરે અન્યધર્મના પણ સંસારત્યાગી સંતો.

(૫) **તપોધના**=એટલે બાહ્ય અભ્યન્તર તપપ્રધાન મુનિઓ એટલે જૈન મુનિઓ. જેઓ કોઈપણ પ્રકારના પણ તપોધનવાળા છે તે.

આ સર્વેની યથાયોગ્ય પૂજા કરવી જોઇએ. અહીં ટીકામાં **યથાર્હમ્** શબ્દ છે તેથી જેની સાથે જેવી પૂજા ઉપકારી થાય તેની તેવી પૂજા કરવી. વળી તે પૂજા કેવી રીતે કરવી? તે માટે પણ લખે છે. કે **સુપ્રયત્નેન ચેતસા**=સારા પ્રયત્નવાળું ચિત્ત એટલે આજ્ઞા પ્રધાન ચિત્તથી પૂજા કરવી. શાસ્ત્રોમાં જે ઉપકારીઓનું જે રીતે પૂજા-બહુમાન કરવાનું જણાવ્યું છે તે ઉપકારીઓનું તે રીતે હાર્દિક પૂજ્યભાવ સાથે પૂજન કરવું. પરંતુ આજ્ઞાને ત્યજીને નહીં. આ પ્રમાણે પૂજનીય વ્યક્તિઓની શાસ્ત્ર આજ્ઞામુજબ યથાયોગ્ય પૂજા કરવી એ મહાત્માઓનો **"ત્રીજો માર્ગ"** જાણવો. ॥ ૧૫૧ ॥

किञ्च—વળી.

पापवत्स्वपि चात्यन्तं, स्वकर्मनिहतेष्वलम् ।
अनुकम्पैव सत्त्वेषु, न्याय्या धर्मोऽयमुत्तमः ॥ १५२॥

ગાથાર્થ = પોતપોતાના કર્મોના ઉદયથી તેવા પ્રકારની પરિણતિને પરાધીન બનેલા એવા અતિશય પાપવાળા શિકારી આદિ જીવો ઉપર પણ અનુકંપા કરવી એ જ ન્યાયયુક્ત છે. (પરંતુ દ્વેષ કરવો યોગ્ય નથી) આ જ ઉત્તમ ધર્મ છે. ॥૧૫૨॥

ટીકા-*''पापवत्स्वपि चात्यन्तं''* लुब्धकादिषु, *''स्वकर्मनिहतेष्व-लमत्यर्थम्''* *''अनुकम्पैव सत्त्वेषु न्याय्या,''* न मत्सरो । *''धर्मोऽयमुत्तमः''* कारणे कार्योपचारादिति ॥ १५२॥

વિવેચન :- આ સંસારમાં કેટલાક ભારે કર્મી જીવો પોતાનાં પૂર્વભવોમાં બાંધેલા તેવા પ્રકારના કર્મોના ઉદયથી એટલે કર્મોની પરવશતાથી કોઇ શિકારી, કોઇ કષાયી, કોઇ માંસાહારી, કોઇ વ્યભિચારી અને કોઇ ચૌર્યાદિ વૃત્તિવાળા જીવો થાય છે. તે જીવો ઉપર પણ અનુકંપા જ વિચારવી. મનમાં દયા જ લાવવી. પરંતુ અલ્પમાત્રાએ પણ દ્વેષ, ઈર્ષ્યા કે દાઝ ન થવા દેવી-એ જ મહાત્માઓનો ચોથો માર્ગ છે. ગમે તેટલો

પાપી જીવો ઉપર દ્વેષ કરીએ, તો પણ તે પાપી જીવો પોતાનું આચરેલું પાપ પૂર્વબદ્ધ કર્મોદયની પરાધીનતાજન્ય હોવાથી તજવાના તો નથી, પરંતુ આપણો જીવ દ્વેષ માત્રથી નિરર્થક બીજા પણ અનેક કષાયો કરવા દ્વારા કર્મો જ બાંધે છે. માટે આવા જીવો ઉપર કરુણા કરવી એ જ ન્યાયયુક્ત છે. અને તે જ સાચો મહાત્માઓનો માર્ગ છે.

તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર અને ષોડશક આદિમાં પણ મૈત્રી, પ્રમોદ, કરુણા અને માધ્યસ્થ આદિ ભાવનાઓ જે બતાવી છે. તેનો સાર પણ આ જ છે.

मैत्री-प्रमोद-कारुण्य-माध्यस्थ्यानि ।
सत्त्वगुणाधिकक्लिश्यमानाविनेयेषु ॥ ॥ तत्त्वार्थसूत्र- ७-६॥
तत्तद्धर्मस्थानावाप्तिरिह तात्त्विकी ज्ञेया ।
अधिके विनयादियुता हीने च दयादिगुणसारा ॥

તે તે ધર્મસ્થાનની પ્રાપ્તિ અહીં પારમાર્થિક તો કહેવાય કે જે ગુણોમાં જે અધિક હોય તેના પ્રત્યે વિનયાદિ ભાવવાળી ધર્મપ્રાપ્તિ હોય અને આપણાથી ગુણોમાં જે હીન હોય તેના પ્રત્યે દયા આદિ ગુણો છે સારભૂત જેમાં એવી ધર્મપ્રાપ્તિ હોય તો તે પારમાર્થિક ધર્મપ્રાપ્તિ કહેવાય છે.

આ પ્રમાણે ગાથા ૧૫૦-૧૫૧ અને ૧૫૨માં જે ચાર પ્રકારનો મહાપુરુષોનો માર્ગ જણાવ્યો એ જ **ઉત્તમ ધર્મ** જાણવો.

(૧) સૂક્ષ્મ પણ પરપીડાનું વર્જન. (૩) ગુરુ વર્ગની પૂજા-બહમાન.
(૨) પરોપકાર કરવાપણું. (૪) પાપી જીવો ઉપર કરુણા.

પ્રશ્ન :-ઉત્તમ ધર્મ તો સમ્યગ્દર્શનાદિ રત્નત્રયીની ઉપાસના છે. સમ્યક્ત્વ દેશત્યાગ અને સર્વત્યાગ વગેરે આત્માના ગુણો હોવાથી તે ગુણો, તથા ક્ષમા. માર્દવ આર્જવ, આદિ જે ધર્મો છે તે ઉત્તમ ધર્મો કહેવાય છે. ઉપર કહેલા આ ચાર તો બાહ્ય શુભ વ્યવહાર માત્ર છે. તેને ઉત્તમ ધર્મ કેવી રીતે કહેવાય ?

ઉત્તર :- कारणे कार्योपचारादिति=રત્નત્રયી, સમ્યક્ત્વાદિ અને ક્ષમાદિ જે આત્મગુણો છે. તે કાર્ય છે. કારણ કે અંતે તે જ મેળવવાના છે. સ્વગુણરમણતા એ નિશ્ચયધર્મ છે અને તે સાધ્ય હોવાથી કાર્ય છે. જ્યારે પરપીડા-પરિહારાદિ શુભ વ્યવહાર છે. તે કારણ છે. આવા પ્રકારના શુભ વ્યવહારથી નિશ્ચયધર્મની પ્રાપ્તિ થાય છે. તેથી તાત્વિકપણે રત્નત્રયી આદિ નિશ્ચયધર્મ એ જ ઉત્તમધર્મ હોવા છતાં પણ તેના જ કારણભૂત એવા પરપીડા-પરિહારાદિ આ શુભ વ્યવહારને પણ કારણમાં કાર્યનો

ઉપચાર કરીને ધર્મ કહેવાય છે. માટે આ શુભ વ્યવહાર પણ ઉત્તમધર્મ છે. એમ જાણવું. ॥૧૫૨॥

उपसंहरन्नाह—હવે આ ચર્ચાનો ઉપસંહાર કરતાં કહે છે કે-

कृतमत्र प्रसङ्गेन, प्रकृतं प्रस्तुमोऽधुना ।
तत्पुनः पञ्चमी तावद् योगदृष्टिर्महोदया ॥ १५३॥

ગાથાર્થ = આ વિષયમાં આટલું પ્રાસંગિક વર્ણન કરવું એ પુરતું છે. હવે મૂલ પ્રસ્તુત વિષય અમે સમજાવીશું. તે વળી પ્રસ્તુત વિષય ''સ્થિરા''નામની પાંચમી યોગદૃષ્ટિ છે કે જે મહોદયવાળી છે. ॥ ૧૫૩ ॥

ટીકા-*''कृतं''* *पर्याप्तं* *''अत्र''* व्यतिकरे, *''प्रसङ्गेन प्रकृतं प्रस्तुमोऽधुना''* साम्प्रतं । *''तत्पुनः''* प्रकृतं *''पञ्चमी तावद् योगदृष्टिः''* स्थिराख्या । किंविशिष्टेत्याह *''महोदया''* निर्वाणपरमफलेत्यर्थः ॥ १५३॥

વિવેચન :-મિત્રા આદિ પ્રથમની ચાર દૃષ્ટિઓના વર્ણનનો અધિકાર ચાલુ હતો. તેમાં દીપ્રા નામની ચોથી દૃષ્ટિનું વર્ણન શ્લોક ૫૭થી શરૂ કરેલું હતું. દીપ્રાદૃષ્ટિ આવવાથી મિથ્યાત્વ મંદ થવાથી અવેદ્યસંવેદ્યપદ જીતાવાથી **''કુતર્ક રૂપી ગ્રહ''** નિવર્તન પામે છે. એ વિષયના વર્ણન પ્રસંગે આ સઘળી ચર્ચા જાણવા જેવી હતી તે ગ્રંથકારે જણાવી. હવે આ વાતનો ઉપસંહાર કરતાં જણાવે છે કે-

આ વિષયમાં આટલી ચર્ચા કરવા વડે સર્યું. અધિક જાણવું હોય તો ગ્રંથાન્તરોથી જાણી લેવું. હવે પ્રસંગ પ્રમાણે જે વસ્તુ પ્રસ્તુત છે=ચાલુ છે. તે હવે અમે કહીએ છીએ. અહીં પ્રસ્તુત એવી તે વસ્તુ વળી શું છે? એ વાત આટલી લાંબી ચર્ચાના કારણે શિષ્યો જાણે ભૂલી ગયા હોય તેમ યાદ કરાવે છે કે પાંચમી **''સ્થિરા''** છે નામ જેનું એવી યોગની દૃષ્ટિ પ્રસ્તુત છે. તે પાંચમી સ્થિરા દૃષ્ટિનું વર્ણન હવે અમે કરીશું.

તે સ્થિરા દૃષ્ટિ કેવી છે? તેનું એક વિશેષણ લખીને મહત્ત્વ સમજાવે છે કે **महोदया** આત્માના મહાન્ ઉદયને કરનારી છે. આ દૃષ્ટિમાં એક વાર પણ જે જીવ આવે છે તે જીવ કાલાન્તરે પણ અવશ્ય નિર્વાણ રૂપ (મુક્તિ સ્વરૂપ) પરમ ફળને પામે જ છે. અર્થાત્ નિર્વાણ રૂપ પરમફળને નિયમા આપનારી છે. એટલે જ આત્માના સાચા મહોદયને કરવાવાળી છે. વિશેષ વર્ણન આગળ આવે જ છે. ॥૧૫૩॥

દીપ્રા દૃષ્ટિનું વર્ણન સમાપ્ત થયું.

દીપ્રા દૃષ્ટિનો સાર

આ દૃષ્ટિમાં આવેલા આત્માનું મિથ્યાત્વ અતિશય વધારે મંદ થયેલ છે. તેથી અપુનર્બંધક આદિ અવસ્થાઓ પસાર કરી ગ્રંથિદેશ પાસે આવી ગ્રંથિભેદ કરી સમ્યક્ત્વાભિમુખ થાય છે. રેચક, પૂરક અને કુંભક એવા ત્રણ પ્રકારના બાહ્ય-અભ્યન્તર પ્રાણાયામ નામનું યોગાંગ આવે છે. તત્ત્વશ્રવણ નામનો ગુણ પ્રગટે છે. ઉત્થાન દોષનો ત્યાગ થાય છે. સૂક્ષ્મબોધ રહિત આ દૃષ્ટિ હોય છે.

ધર્મ માટે પ્રાણોનો ત્યાગ કરે છે, પરંતુ પ્રાણો માટે ધર્મનો ત્યાગ કરતો નથી. જેમ ખારા પાણીના ત્યાગથી અને મધુર પાણીના સિંચનથી બીજ અંકુરાને પ્રગટ કરે છે. તેમ ખારા પાણીની જેમ ભવયોગનો ત્યાગ કરી મધુરોદકની જેમ તત્ત્વશ્રુતિ દ્વારા આ દૃષ્ટિયુક્ત જીવ કલ્યાણ સાધે છે.

શ્રેષ્ઠ તત્ત્વશ્રુતિ દ્વારા ગુરુની સેવાભક્તિ કરવાના ભાવ યુક્ત આ ભવ અને પરભવમાં હિત કરનારૂં કલ્યાણ જ થાય છે. ઈયળ જેમ ભમરી બને તેમ શ્રેષ્ઠ એવી ગુરુભક્તિ દ્વારા સમાપત્તિયોગના પ્રભાવે મુક્તિના એક પ્રધાન કારણભૂત એવું અંતર્મુખપણે તીર્થંકર પરમાત્માનું દર્શન થાય છે. આ દૃષ્ટિમાં હજુ વેદ્યસંવેદ્ય પદ ન હોવાથી સૂક્ષ્મબોધ હોતો નથી. ભવ સમુદ્રથી જે તારે, કર્મરૂપી વજ્રને જે ભેદે અને યથાર્થપણે જ્ઞેયનો બોધ કરાવે તે સૂક્ષ્મબોધ કહેવાય છે. પરંતુ અહીં અવેદ્યસંવેદ્ય પદનું મંદ પણ બળ હોવાથી તથા અપાય શક્તિની મલીનતા હોવાથી આવો સૂક્ષ્મબોધ હોતો નથી. અને વેદ્યસંવેદ્યપદ પણ પાણીમાં પડતી પક્ષિની છાયાને અનુસરનારા જલચર જીવની પ્રવૃત્તિ તુલ્ય ભ્રમાત્મક જ હોય છે. અપાયશક્તિની મલીનતા હોવાથી શ્રુતરૂપી દીપકથી યથાર્થ પોતાના દોષો જણાતા નથી. અને તેથી પાપમાં પ્રવૃત્તિ કરનાર આ જીવ હોય છે.

આ આત્મા જ્યારે ઉપરની સ્થિરાદિ દૃષ્ટિમાં જાય છે. ત્યારે વેદ્યસંવેદ્યપદ આવે છે. તેના પ્રભાવથી પાપમાં પ્રવૃત્તિ કરતો નથી. અને કદાચ કોઇ પાપપ્રવૃત્તિ કરવી પડે તો પણ તે તપ્તલોહપદન્યાસ જેવી હોય છે. તે કાળે વિશિષ્ટ કોટિનો સંવેગપરિણામ હોવાથી ભવભય અને પાપભય વિશેષતર હોય છે પાપની પ્રવૃત્તિ કદાચ કરવી પડે તો પણ તે અન્તિમ પ્રવૃત્તિ રૂપ જ હોય છે. તેથી ભાવપૂર્વક પાપપ્રવૃત્તિ ન હોવાથી દુર્ગતિમાં જવાનો યોગ સંભવતો નથી.

સ્ત્રી-ધન આદિ પદાર્થો હેય છે. અનર્થકારી છે. તેમાં પ્રવૃત્તિ કરવા જેવી નથી. દુઃખ, ક્લેશ અને કર્મબંધાદિ અપાયોનું જ કારણ છે. એવું જ્યાં જણાય તે વેદ્યસંવેદ્યપદ.

અને એવું જ્યાં ન જણાય તે અવેદ્યસંવેદ્યપદ. આ અવેદ્યસંવેદ્યપદ એ તો વાસ્તવિક પદ જ નથી. કારણ કે દોષમાત્રકારી જ છે, ગુણકારી નથી. તેથી ત્યાં ઉભા રહેવા જેવું જ નથી. અને આ અવેદ્યસંવેદ્યપદ ભવાભિનંદી જીવોમાં જ હોય છે. દુઃખમાં જ સુખબુદ્ધિ આદિ ભ્રમોથી ભરેલું હોય છે. આ ભવાભિનંદી જીવો ક્ષુદ્રતા-આદિ દોષોથી ભરેલા તથા વિષથી મિશ્ર કરાયેલા અન્નની જેમ અશુભ પરિણામોથી યુક્ત, અસુંદર બોધવાળા, હિતાહિતના વિવેકમાં અન્ધ, માત્ર વર્તમાનકાળના સુખને જ જોનારા હોય છે.

જન્મ-જરા-મૃત્યુ-વ્યાધિ-રોગ અને શોકાદિ દુઃખોથી ભરેલા આ સંસારને સાક્ષાત્ દેખવા છતાં તેના પ્રત્યે ઉદ્વેગ વિનાના હોય છે. ખસના રોગીને ખણજ આવે તેમ અકૃત્યને કૃત્ય અને કૃત્યને અકૃત્ય માનનારા હોય છે. તથા ખસનો રોગી જેમ ખણવાનાં સાધનો મેળવવા ઇચ્છે છે. પરંતુ ખસનો રોગ મટાડવા ઇચ્છતો નથી. તેમ આ જીવો ભોગનાં સાધનો મેળવવા ઇચ્છે છે. પરંતુ ભોગતૃષ્ણાનો પરિક્ષય કરવા માટે ઇચ્છતા નથી. અલ્પબુદ્ધિવાળા આ જીવો અશુભચેષ્ટા વડે પોતાના આત્માને કર્મોની જાળથી બાંધે છે. કર્મભૂમિમાં મનુષ્યજન્મ પામવા છતાં સત્કાર્ય કરવા રૂપી ખેતીમાં ધર્મબીજ વાવતા નથી. આવું મોહાન્ધ અને અજ્ઞાનાન્ધ કરનારું એવું આ અવેદ્યસંવેદ્યપદ છે તે મહાત્માઓએ સત્સંગ અને આગમ-શાસ્ત્રોના અભ્યાસથી જીતવા યોગ્ય છે. આ અવેદ્યસંવેદ્યપદ જીતાવાથી મિથ્યાત્વ દૂર થવાથી **"કુતર્કો"** કરવા રૂપી મહાભૂત ચાલ્યું જાય છે.

કુતર્ક એ બોધ થવામાં રોગ સમાન છે. સમતાભાવનો નાશ કરનાર છે. શ્રદ્ધાનો ભંગ કરનાર છે અને અભિમાન વધારનારો છે. માટે પારમાર્થિક રીતે તે **"ભાવશત્રુ"** છે. તેથી મુક્તિના અર્થી જીવોએ આવા કુતર્કમાં આગ્રહ રાખવો તે યોગ્ય નથી. પરંતુ શ્રુતજ્ઞાન, શીલગુણ અને સમતાનો આગ્રહ રાખવો એ યોગ્ય છે.

સર્વે પણ કુતર્કો મિથ્યાત્વના ઉદયથી (અવિદ્યાથી) સંગત હોય છે. (૧) ગાંડો હાથી શું પ્રાપ્તને હણે છે કે અપ્રાપ્તને હણે છે? પ્રાપ્તને હણતો હોય તો મહાવતને હણવો જોઈએ અને જો અપ્રાપ્તને હણતો હોય તો દૂર રહેલા માનવોને પણ હણવો જોઈએ. (૨) ગાયનું દૂધ પીવાય તો માંસ કેમ ન ખવાય? અને જો માંસ ન ખવાય તો દૂધ કેમ પીવાય ? (૩) અગ્નિ જેમ બાળે છે. તેમ પાણીના સંયોગે ઠારે પણ છે અને પાણી જેમ ઠારે છે તેમ અગ્નિના સંયોગે બાળે પણ છે આવા કુતર્કોથી બધુ અસમંજસ સિદ્ધ થાય છે. તેથી પદાર્થોમાં રહેલી અતીન્દ્રિયશક્તિને તથા અતીન્દ્રિય પદાર્થોને જાણવા શુષ્ક તર્કો કરવા વડે સર્યું. ત્યાં આગમને જ પ્રમાણ માની ચાલવું જોઈએ. વર્તમાનકાળના છદ્મસ્થો વડે કરાયેલાં આગમો પણ ચંદ્રગ્રહણ-સૂર્યગ્રહણ આદિને

અબાધિત કહેનારાં છે તો સર્વજ્ઞકથિત આગમોની તો વાત જ શું કહેવી? તેથી આગમોની શ્રદ્ધાવાળો, શીયળવાળો અને યોગમાં તત્પર આત્મા અતીન્દ્રિય ભાવોને પણ જાણે છે. આગમો દ્વારા અતીન્દ્રિય વસ્તુ જણાય છે. અને આગમશાસ્ત્રો **"સર્વજ્ઞકથિત"** હોવાથી પ્રમાણ છે. સર્વજ્ઞો ત્રિકાળજ્ઞાની હોવાથી અને વીતરાગ હોવાથી કદાપિ પરસ્પર **"ભિન્નમતવાળા"** હોતા નથી. તેમાં ભેદની કલ્પના કરવી તે મોહ છે. ઋષભદેવાદિ જે કોઇ સર્વજ્ઞો છે તે વ્યક્તિભેદે ભિન્ન-ભિન્ન હોવા છતાં પણ વીતરાગ અને ત્રિકાળજ્ઞાની હોવાથી એક સરખા સમાન છે અર્થાત્ **"એક (રૂપ)"** છે.

સર્વજ્ઞોમાં રહેલું **"વિશેષ સ્વરૂપ"** અસર્વજ્ઞો વડે જાણી શકાતું નથી. તેથી સામાન્યપણે **"સર્વજ્ઞ"** છે. એટલું જ માનીને તેઓએ કહેલી વાણીનો સ્વીકાર કરવો એ જ કલ્યાણકારી છે. છદ્મસ્થતાના કારણે વિશેષસ્વરૂપ ન સમજાવાથી જુદા જુદા આચારો પાળવા છતાં પણ મનથી સર્વજ્ઞ પ્રત્યે પ્રીતિભાવ હોવાથી દૂર કે નજીક રહેલા રાજસેવકો જેમ રાજાના સેવક જ કહેવાય છે, તેમ આ પણ આરાધક જ કહેવાય છે. તેથી સર્વજ્ઞનું જ્ઞાન અને સંસારથી તારવાનો ઉપદેશ એક સરખો સમાન હોવાથી નામ- અને સ્વરૂપાદિનો ભેદ મહાત્માઓને હોતો નથી. તથા શાસ્ત્રોમાં દેવોની ભક્તિ બે પ્રકારની જણાવી છે. (૧) ચિત્ર (૨) અચિત્ર. ભવનપતિ આદિ તથા કુલદેવ-ગોત્રદેવો ચિત્ર=ભિન્ન-ભિન્ન પ્રકારના હોય છે. તેથી તેઓ પ્રત્યે કરાતી ભક્તિ પણ ચિત્ર=ભિન્ન-ભિન્ન પ્રકારની છે. અને સર્વજ્ઞ દેવો એકસરખા સમાન છે. તેથી તેઓને વિષે કરાતી ભક્તિ એકસરખી સમાન છે. સંસારી દેવોની ભક્તિ-પૂજા **"ઈષ્ટાપૂર્ત"** આદિ કાર્યોથી થાય છે. અને સર્વજ્ઞોની ભક્તિ-સેવા-પૂજા **"શમપ્રધાન"** હોય છે. બ્રાહ્મણો સમક્ષ વેદીની અંદર પુરોહિતો વડે મંત્રાક્ષરોથી મંત્રિત કરીને જે હિરણ્યાદિ અપાય તે ઈષ્ટ કહેવાય છે અને વાવડી, કૂવા, તળાવ, દેવમંદિર અને ધર્મશાળા તથા અન્નદાનાદિ જે કરાય તે પૂર્ત કહેવાય છે.

એકસરખું સમાન અનુષ્ઠાન આચરવા છતાં હૃદયગત આશયભેદ હોવાથી ફળભેદ થાય છે. જેમ સિંહ સસલાને અને પોતાના બચ્ચાને એમ બન્નેને મુખથી જ પકડે છે. તો પણ એક પ્રત્યે ક્રૂરતા અને બીજા પ્રત્યે મમતા હોવાથી એકનો નાશ અને બીજાને શરીરની પુષ્ટિ એમ ફળભેદ થાય છે. તે જ રીતે સમાનપણે કરાતાં ધર્માનુષ્ઠાનોમાં પણ બુદ્ધિ, જ્ઞાન અને અસમ્મોહના કારણે ફળભેદ થાય છે. સંસાર સુખોની લાલસાથી મનની ઈચ્છા પ્રમાણે જે અનુષ્ઠાનો કરાય તે બુદ્ધિપૂર્વક કહેવાય છે. આગમોમાં કહેલી વિધિ મુજબ જ્ઞાનપૂર્વક જે અનુષ્ઠાનો કરાય તે જ્ઞાનપૂર્વક કહેવાય છે. અને સદનુષ્ઠાનવાળું જે ધર્મકાર્ય તે અસમ્મોહાનુષ્ઠાન કહેવાય છે. રત્નને

માત્ર દેખવું, રત્નોનું જ્ઞાન મેળવવું અને રત્નોની પ્રાપ્તિ થવી એ ત્રણની જેમ આ ત્રિવિધ અનુષ્ઠાન જાણવું. પ્રથમનું અનુષ્ઠાન પાપબંધ કરાવનારૂં અને સંસારમાં રખડાવનાર છે. બીજું પુણ્યબંધ કરાવનારૂં અને દીર્ઘકાળે મુક્તિ આપનારૂં છે. તથા ત્રીજું નિર્જરા કરાવનારૂં અને અલ્પકાળે મુક્તિ આપનારૂં છે.

ભવાતીતાર્થયાયી જીવોનું મન ઇન્દ્રિયજન્ય ભાવોમાં નિરુત્સુક હોય છે. ભવ સંબંધી ભોગોથી વિરક્ત હોય છે. તેઓમાં ગુણસ્થાનકની અવસ્થા પ્રમાણે ભેદ હોવા છતાં પણ **"શમપરાયણ"** એવો એક જ માર્ગ નિર્વાણપદનો હોય છે. અન્યદર્શનકારો આ નિર્વાણપદને સદાશિવ, પરંબ્રહ્મ, સિદ્ધાત્મા ઇત્યાદિ ભિન્ન-ભિન્ન નામે બોલાવતા હોવા છતાં પણ તત્ત્વથી નિયમા એક જ છે. કારણ કે નિર્વાણના લક્ષણમાં સર્વે વાદીને અવિવાદ છે તથા તે નિર્વાણ નિરાબાધ છે, અનામય છે, નિષ્ક્રિય છે અને જન્મ-મરણાદિ દુઃખોથી રહિત હોવાથી **"પરમતત્ત્વ"** છે. નિર્વાણ રૂપ આ પરમતત્ત્વ યથાર્થ જણાયે છતે તેની પ્રાપ્તિ માટેની ભક્તિમાં પ્રેક્ષાવાન પુરુષોને વિવાદ સંભવતો નથી. આ નિર્વાણપદ નિયમા **"સર્વજ્ઞતા"** પૂર્વક જ પ્રાપ્ત થાય છે. **"સર્વજ્ઞતાની પ્રાપ્તિ"** એ જ નિર્વાણપદનો સરળ અને અત્યન્ત આસન્ન માર્ગ છે. તેથી સર્વજ્ઞોમાં તત્ત્વથી ભેદ નથી. સર્વજ્ઞ એક=સમાન છે.

સર્વજ્ઞો ત્રિકાળજ્ઞાની અને વીતરાગ હોવાથી સમાન છે એક છે, તો પણ કયા જીવનો ભવરોગ કેમ ટળે? તેના ઉપાય રૂપે તે તે જીવની યોગ્યતા પ્રમાણે ભિન્ન-ભિન્ન દેશના આપનારા ઉત્તમ વૈદ્યસમાન છે. જે જીવને જેવી દેશનાથી બીજાધાનાદિ થાય તથા ધર્મના સંસ્કારો સાનુબંધ (ગાઢ) થાય, તે રીતે તેઓ ધર્મદેશના આપે છે. એકકાળે એકજ પર્ષદામાં એક સરખી રીતે અપાતી ભગવાનની દેશના તેઓના અચિન્ત્ય પુણ્યપ્રભાવથી જીવોને પોતપોતાની તથાભવ્યતાના પરિપાકને અનુસારે પરિણામ પામે છે. અને સર્વે શ્રોતાઓને પોતપોતાની ભાષામાં સંભળાય છે તથા ભગવાન જાણે મને જ કહેતા હોય તેમ લાગે છે. તથા ભગવાન પણ પુરુષની એક બાજુ ઢળેલી દૃષ્ટિને જોઈને તે દૃષ્ટિને બન્ને બાજુની કરવા માટે બીજી બાજુવાળી ધર્મદેશના પણ આપે છે. પરંતુ તત્ત્વથી તે એક જ હોય છે.

સર્વજ્ઞોનું આવું સ્વરૂપ છે. તે જાણ્યા વિના તેઓનો નિષેધ કરવો કે તેઓની વાણીનો પ્રતિકાર કરવો તે મહા-અનર્થકારી છે. જેમ જન્માંધ પુરુષો ચંદ્રનો નિષેધ કે ચંદ્રની ચાંદનીનું વર્ણન કરી શકે નહી, તેમ અર્વાગ્દૃષ્ટિવાળા જીવો સર્વજ્ઞનો નિષેધ કે તેના સ્વરૂપનો પ્રતિકાર કરે તે ઉચિત નથી. સજ્જન પુરુષો કોઇની નિંદા કે ખંડન સ્વભાવે જ કરતા નથી તો પછી આર્યપુરુષોની (એટલે કે સર્વજ્ઞ પુરુષોની) નિંદા કે ખંજન તો કરાય જ કેમ ? તેથી સર્વજ્ઞનો પ્રતિક્ષેપ કરવો તે સત્પુરુષોને જિહ્વાચ્છેદથી પણ અધિક દુઃખદાયી લાગે છે.

બરાબર ન જોયેલું, બરાબર ન સાંભળેલું અને બરાબર ન જાણેલું સજ્જન પુરુષો કદાપિ બોલતા નથી. તેઓ તો સારવાળું અને પરોપકારી જ વચન બોલે છે. તેથી પણ સર્વજ્ઞોની નિંદા, ટીકા કે પ્રતિક્ષેપ કરાય નહીં. તથા યોગીઓના જ્ઞાનનો (આગમનો) આધાર લીધા વિના અતીન્દ્રિયાર્થ જણાતો નથી, તેથી અતીન્દ્રિયાર્થો જાણવામાં અન્ધતુલ્ય પુરુષોને આવા વિવાદ વડે સર્યું.

અતીન્દ્રિયાર્થ (આત્માદિ પદાર્થો) એકલા અનુમાન માત્ર વડે જાણી શકાતા નથી. કારણ કે સાવધાની પૂર્વક કરાયેલા અનુમાનથી સિદ્ધ થયેલો પણ અર્થ પ્રતિવાદીઓ દ્વારા જાતિ, નિગ્રહસ્થાન અને હેત્વાભાસ વડે અન્યથા જ સિદ્ધ કરાય છે. હવે જો વાદી વડે સિદ્ધ કરાયેલ અર્થ બરાબર જ હોત તો પ્રતિવાદી તેને અન્યથા કેમ કરી શકત? માટે એકલા અનુમાનથી અતીન્દ્રિયાર્થો જાણી શકાતા નથી. પરંતુ આગમજ્ઞાનથી અને તે પણ સર્વજ્ઞમૂલક આગમથી જણાય છે.

જો એકલા હેતુવાદથી અતીન્દ્રિયાર્થો જણાતા હોત તો આટલો બધો કાળ ગયો, તેમાં પ્રાજ્ઞપુરુષો વડે નિર્ણય કરાયો જ હોત. પરંતુ નિર્ણય કરાયો નથી. વિવાદ ચાલુ જ છે. તેથી આવા પ્રકારના આ શુષ્ક તર્કો વડે સર્યું. તે કુતર્કો મિથ્યાભિમાન કરાવનારા હોવાથી મુમુક્ષુ આત્માઓએ ત્યજવા જ જોઇએ. જો કે મુમુક્ષુ આત્માઓએ તો કોઇ પણ જગ્યાએ આગ્રહ (કદાગ્રહ) રાખવો ઉચિત નથી. તો કુતર્કોનો આગ્રહ રાખવાથી શું લાભ? જે (ક્ષયોપશમ ભાવના) ધર્મોથી આ આત્માઓ ઉપરની શ્રેણીમાં ચડે છે. કેવળજ્ઞાન પામે છે. તેવા પ્રકારના સાધનભૂત ધર્મો પણ મુક્તિ-પ્રાપ્તિકાળે તજવાના હોય છે. તો પછી આવા કુતર્કોનો તો આગ્રહ રખાય જ કેમ? તેથી કદાગ્રહ અને કુતર્કને ત્યજીને મુમુક્ષુ જીવોએ અતિચાર રહિતપણે મહાત્મા પુરુષોના માર્ગને જ અનુસરવું જોઇએ.

મહાત્મા પુરુષોનો માર્ગ આ પ્રમાણે છે.

(૧) સૂક્ષ્મ પણ પરપીડા કરવી નહી.
(૨) યથાશક્તિ પણ પરોપકાર કરવો.
(૩) માત-પિતા-કલાચાર્યાદિ ગુરુવર્ગ, દેવતાઓ, વિપ્રો (બ્રાહ્મણો) જતિ-યોગીઓ અને સંસારના ત્યાગી સન્તપુરુષોની સેવા-ભક્તિ-બહુમાન કરવું.
(૪) પોતાના કર્મોની પરવશતાથી પાપકર્મો કરવામાં જ ઓતપ્રોત એવા પાપી જીવો ઉપર ભાવથી કરુણા કરવી પરંતુ દ્વેષ ન કરવો.

આવા પ્રકારના મહાત્મા પુરુષોના માર્ગને અનુસરવું એ જ ઉદ્દેશ (આશય) આ ચોથી દૃષ્ટિમાં આવેલા જીવોનો હોય છે.

દીપ્રાદૃષ્ટિ સમાપ્ત

एवं सप्रपञ्चं चतुर्थी दृष्टिमभिधाय पञ्चमीमभिधातुमाह—

આ પ્રમાણે ચોથી દીપ્રાદૃષ્ટિને સવિસ્તરપણે કહીને હવે પાંચમી સ્થિરા દૃષ્ટિ કહેવાનો પ્રારંભ કરે છે. (**सप्रपञ्चं** શબ્દ **अभिधाय**નું ક્રિયા વિશેષણ કરવું, પરંતુ **चतुर्थी दृष्टिं**નું વિશેષણ ન કરવું.)

स्थिरायां दर्शनं नित्यं, प्रत्याहारवदेव च ।
कृत्यमभ्रान्तमनघं, सूक्ष्मबोधसमन्वितम् ॥ १५४॥

ગાથાર્થ =સ્થિરા દૃષ્ટિમાં બોધ નિત્ય (સ્થિર રહેનારો) હોય છે. વળી તે બોધ પ્રત્યાહાર એવા અંગવાળો હોય છે. વંદનાદિ ક્રિયા ભ્રમ વિનાની અને અતિચાર વિનાની હોય છે. તથા આ બોધ સૂક્ષ્મબોધથી યુક્ત હોય છે. ॥ ૧૫૪ ॥

ટીકા-*''स्थिराया''* दृष्टौ, *''दर्शनं''* बोधलक्षणं, *''नित्य*मप्रतिपाति'' निरतिचारायाम् । सातिचारायां तु प्रक्षीणनयनपटलोपद्रवस्य तदुक्तोपायानवबोधकल्पमनित्यमपि भवति, तथातिचारभावात् । रत्नप्रभायामिव धूल्यादेरूपद्रवः । *''प्रत्याहारवदेव च''* स्वविषयासम्प्रयोगे स्वचित्तस्वरूपानुकारी चेन्द्रियाणां प्रत्याहारः तद्वदेतद्दर्शनम् । *''कृत्यं''* वन्दनादि, *''अभ्रान्तं''* क्रममधिकृत्य । अत एव *''अनघम*नतिचारत्वात्'' एतदेव विशेष्यते-*''सूक्ष्मबोधसमन्वितं''* ग्रन्थिभेदाद्वेद्यसंवेद्यपदोपपत्तेरित्ति ॥ १५४॥

વિવેચન :- કોઈપણ દૃષ્ટિઓના વર્ણનમાં ગ્રંથકાર બોધ, યોગનું અંગ, દોષત્યાગ અને ગુણ-પ્રાપ્તિ આ ચાર વસ્તુ બરાબર સમજાવે છે. એ પ્રમાણે આ ગાથામાં સ્થિરા દૃષ્ટિ આવ્યે છતે આ ચારે ભાવો જણાવ્યા છે. (૧) રત્નની પ્રભા જેવો નિત્ય બોધ, (૨) પ્રત્યાહાર નામનું પાંચમું યોગનું અંગ, (૩) ભ્રમદોષનો ત્યાગ. અને (૪) સૂક્ષ્મબોધ રૂપ ગુણની પ્રાપ્તિ.

હવે આપણે આ ચારે ભાવો કંઈક વિસ્તારથી સમજીએ.

ગ્રન્થિભેદ થયા પછી મિથ્યાત્વનો ઉદય અટકવાના કારણે આ સ્થિરા દૃષ્ટિ જીવને આવે છે. આ દૃષ્ટિકાળે જીવને સમ્યક્ત્વ અવશ્ય હોય છે. તે સમ્યક્ત્વ ત્રણ જાતનાં છે. ઔપશમિક, ક્ષાયોપશમિક અને ક્ષાયિક. તે ત્રણમાંથી ઔપશમિક અને ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વમાં સમ્યક્ત્વમોહનીયનો ઉદય નથી. તેથી સમ્યક્ત્વમોહનીયના ઉદયના કારણે આવનારા શંકા-કાંક્ષા-વિચિકિત્સા આદિ અતિચારો (દોષો) ત્યાં સંભવતા નથી. તેથી ક્ષાયિકાદિ બે

સમ્યક્ત્વકાળે આવેલી સ્થિરા દૃષ્ટિ નિરતિચાર હોય છે. અને ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વકાળે સમ્યક્ત્વમોહનીયનો ઉદય અવશ્ય હોય જ છે. તેથી તજ્જન્ય અતિચારો પણ હોય જ છે. તેથી ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વકાળે આવનારી સ્થિરા દૃષ્ટિ સાતિચાર હોય છે. આ પ્રમાણે સ્થિરા દૃષ્ટિ સાતિચાર અને નિરતિચાર એમ બે જાતની હોય છે.

સમ્યક્ત્વમોહનીયનો ઉદય એ મિથ્યાત્વમોહનીયમાંથી અતિશય રસઘાત થયેલ હોવાથી સમ્યક્ત્વનો ઘાત કરી શકતો નથી. પણ પ્રાપ્ત થયેલા સમ્યક્ત્વમાં અતિચારો (દોષો) અવશ્ય લાવે જ છે. કારણ કે તેમાં હજુ મંદ દ્વિસ્થાનિક અને એક સ્થાનિક રસોદયનું વેદન છે. તેથી સમ્યક્ત્વમોહનીયના ઉદયવાળા કાળે સાતિચાર અને શેષકાલે નિરતિચાર આ દૃષ્ટિ કહેવાય છે.

આ સ્થિરાદૃષ્ટિમાં બોધ (જ્ઞાનમાત્રા) નિત્ય હોય છે. એટલે અપ્રતિપાતી હોય છે. મૂલશ્લોકમાં તથા ટીકામાં જે નિત્યનું વિધાન છે. તે નિરતિચાર એવી ક્ષાયિકાદિ સમ્યક્ત્વકાળભાવિની સ્થિરાદૃષ્ટિમાં જાણવું. કારણ કે તેમાં અતિચારોનો અભાવ હોવાથી જે બોધ થયેલ છે. તે બોધ મલીન થતો નથી. એટલે જેવો છે તેવો જ નિર્મળ સદા રહે છે. માટે નિત્ય કહેલ છે. પરંતુ ક્ષાયોપશમિક કાળે આ બોધ અનિત્ય જાણવો. કારણ કે ત્યાં અતિચારોનો યોગ હોવાથી અતિચાર લાગવાથી પ્રાપ્ત થયેલ શુદ્ધ બોધ ચાલ્યો પણ જાય છે. માટે સાતિચાર સ્થિરાદૃષ્ટિમાં આ બોધ અનિત્ય છે. આ વાત ચક્ષુના ઉદાહરણથી ગ્રંથકાર ટીકામાં સમજાવે છે કે-

બે પુરુષો છે. બન્નેને આંખોના પડલમાં ઉપદ્રવ (દુઃખાવો) થાય તેવો ચક્ષુરોગ થયો. બન્ને પુરુષોએ વૈદ્ય પાસે દવા લીધી. બન્નેની આંખોમાંથી આ ચક્ષુરોગ ક્ષીણ થઈ ગયો. પરંતુ તેમાંના પ્રથમ રોગીએ ફરીથી આ આંખોમાં આવા રોગો ન થાય તેના ઉપાયો (ઔષધો) પૂછી લીધાં અને જાણી લીધાં. અને પ્રતિદિન તે ઉપાયોનું સેવન ચાલુ જ રાખ્યું. જેથી ક્ષીણ થયો છે નયનના પડલનો ઉપદ્રવ જેને એવો આ પ્રથમ રોગી પુરુષ તે વૈદ્યે કહેલા ઉપાયોનો (ઔષધોનો) જાણકાર હોવાથી અને નિત્ય તેનું સેવન કરનાર હોવાથી હવે તેને ચક્ષુરોગ થવાનો જ નથી. તેના જેવી સ્થિરાદૃષ્ટિ **નિરતિચાર** ક્ષાયિકાદિને હોય છે. તેથી તેનો બોધ નિત્ય=અપ્રતિપાતી હોય છે.

પરંતુ પ્રક્ષીણ થયો છે નયન પટલનો ચક્ષુરોગ જેને એવો બીજો જે રોગી પુરુષ છે. તેણે આંખમાં ફરીથી આવો ચક્ષુરોગ ન થાય એવા તેના ઉપાયો (ઔષધો) બરાબર પૂછ્યાં નહીં. અથવા પૂછ્યાં હોય તો વૈદ્યે કહેલા તે ઉપાયો (ઔષધો) બરાબર સમજ્યો નહીં. તેથી ફરીથી આવો ચક્ષુરોગ ન થાય તેવા ઉપાયો તે સેવતો નથી.

તે જ રીતે ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વવાળા જીવને સાતિચાર સ્થિરાદષ્ટિમાં પ્રક્ષીણ થયો છે નયન પડલનો ઉપદ્રવ જેને એવો બોધ હોય છે. પરંતુ તે વૈદ્યે કહેલા ઉપાયોને ન જાણવા તુલ્ય બોધ હોય છે. તેથી આ પુરુષને ઉપાયોના અનવબોધથી જેમ ભાવિમાં ચક્ષુરોગ આવવાનો સંભવ છે. તેમ આ જીવને ભાવિમાં અતિચારો આવે છતે આ શુદ્ધ બોધ મલીન થવાથી ચાલ્યો પણ જાય છે. એટલે અનિત્ય થાય છે તેવા તેવા અતિચારોનો સદ્ભાવ થવાથી શુદ્ધ બોધ ચાલ્યો પણ જાય છે. માટે અનિત્ય પણ છે. અહીં નિત્યનો અર્થ નિરતિચાર અને અનિત્યનો અર્થ સાતિચાર જાણવો. જેમ રત્નોની પ્રભા કદાપિ નાશ પામતી નથી. પરંતુ ધૂળ આદિના ઉપદ્રવવાળી બને છે. એટલે ધૂળ લાગવાથી ઝાંખી થઈ હોય, મલીન થઈ હોય તો પણ રત્નનું તે જ નાશ પામી ગયું છે એમ વ્યવહાર થાય છે. નિરતિચાર સ્થિરાદષ્ટિમાં ધૂળના ઉપદ્રવ વિનાની રત્નપ્રભા જેવો બોધ છે. અને સાતિચાર સ્થિરા દૃષ્ટિમાં ધૂળના ઉપદ્રવવાળી રત્નપ્રભા જેવો બોધ છે. એમ સમજવું.

યોગનું અંગ પ્રત્યાહાર = યોગનાં આઠ અંગોની વ્યાખ્યા પાતંજલ ઋષિના બનાવેલા **''યોગસૂત્ર''**માં છે. તેમાંથી પ્રત્યાહાર નામના પાંચમા આ યોગાંશની વ્યાખ્યાવાળું સૂત્ર જ ટાંકે છે કે- **''स्वविषयासम्प्रयोगे स्वचित्तस्वरूपानुकारी चेन्द्रियाणां प्रत्याहारः''**=(૨-૫૪) પોતપોતાના વિષયોના સંયોગનો ત્યાગ કરીને સ્વચિત્તના (આત્માના) સ્વરૂપમાં અનુકરણ કરવાવાળી (રમણતા કરવાવાળી) ઈન્દ્રિયોની જે સ્થિતિ તે પ્રત્યાહાર કહેવાય છે. એટલે કે ઈન્દ્રિયો પોતપોતાના ભોગને યોગ્ય રૂપ-રસ ગંધ સ્પર્શ આદિ વિષયોની સાથે ન જોડાય અને જોડાઈ હોય તો આસક્તિ ન પામે તે પણ ન જોડાયેલી જ કહેવાય છે. અને આત્માના સ્વરૂપમાં રમણતાનું અનુકરણ કરવાવાળી બને તે **પ્રત્યાહાર** કહેવાય છે.

જૈનશાસનમાં ઈન્દ્રિયજયના બે ઉપાયો જણાવ્યા છે. (૧) ઈન્દ્રિયો સાથે વિષયો ન જોડવા. ચક્ષુથી રાગાદિ થાય તેવાં રૂપો જોવાં નહીં. જિહ્વાથી રસાદિનો ઉપભોગ કરવો નહીં. ઘ્રાણથી ગંધાદિ સુંઘવાં નહી, ઈત્યાદિ પાંચ ઈન્દ્રિયોને અને મનને પોતપોતાના વિષયોનો અસંપ્રયોગ કરવો-કરાવવો તે પ્રથમ ઉપાય છે. કારણ કે ઈન્દ્રિયો વિષયો સાથે જોડાય જ નહીં તો પ્રાયઃ આસક્તિ થાય જ નહીં માટે આ પ્રથમ ઉપાય છે. પરંતુ જ્યાં આ શક્ય ન હોય અને ઈન્દ્રિયો વિષયો સાથે જોડવી જ પડે તેમ હોય ત્યાં રાગ-દ્વેષાદિ વિકારો ન કરવા તે બીજો ઉપાય જાણવો. જેમ કે ભોજન કરવું

જ પડે ત્યાં રસનેન્દ્રિય અને રસનો સંયોગ થાય જ, વિહાર કરતાં રસ્તામાં બગીચા આવે તો ઘ્રાણેન્દ્રિય અને ગંધનો સંયોગ થાય જ. નજર નાખતાં જ મનુષ્યનાં રૂપાદિ અને શ્રોત્રથી શબ્દાદિ જણાય જ. તેવા પ્રસંગે રાગાદિ ન કરવા તે બીજો ઉપાય.

આ પ્રમાણે ઇન્દ્રિયોને વિષયો સાથે ન જોડવી તે, અથવા જ્યાં જોડવી જ પડે તેમ હોય ત્યાં વિકારો ન કરવા તે ઇન્દ્રિયજયના બે ઉપાયો છે. આ કારણથી જ ઇન્દ્રિયો પોતાના આત્મતત્ત્વના ચિંતન-મનનમાં જ લીન થાય છે તેને જ **પ્રત્યાહાર** એવું યોગાંગ કહેવાય છે. પૂ. ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી મહારાજશ્રીએ પણ યોગદૃષ્ટિની સજ્ઝાયમાં કહ્યું છે કે-

વિષય વિકારે ન ઇન્દ્રિય જોડે, તે ઇહાં પ્રત્યાહારો રે,
કેવળ જ્યોતિ તે તત્ત્વ પ્રકાશે, શેષ ઉપાય અસારો રે. (એ ગુણ-૫-૪)

ભ્રમદોષત્યાગ = આ દૃષ્ટિમાં વંદનાદિ ક્રિયા કરતી વખતે ભ્રમદોષ હોતો નથી. ભ્રમ એટલે ક્રમનું ઉલ્લંઘન. ચૈત્યવંદન, ગુરુવંદન, સામાયિક, પૂજા આદિ સર્વે પણ ધર્મનાં કાર્યો આચરતી વખતે જૈનશાસ્ત્રોના અનુસારે જે ક્રમ જણાવવામાં આવ્યો છે, તે ક્રમ પ્રમાણે જ કરે. એટલે કે વિધિપૂર્વક કરે અને કયાંય પણ ક્રમનું (આજ્ઞાનું) ઉલ્લંઘન ન થઇ જાય તેની પૂરેપૂરી કાળજી રાખે. એટલે ઉપયોગપૂર્વક કરે. આ રીતે વિધિપૂર્વક અને ઉપયોગપૂર્વક પ્રવૃત્તિ હોવાથી ક્રિયામાં કોઇ દોષો ન લાગવા દે. અતિચારો ન આવવા દે. તેથી આ વંદનાદિ કૃત્ય **"અનઘ"** (દોષ વિનાનું) કરે. કારણ કે તેમાં અતિચારો ન લાગે તેનો ઉપયોગ હોવાથી આ સર્વે કૃત્ય નિષ્પાપ કરે છે.

સૂક્ષ્મબોધ રૂપ ગુણપ્રાપ્તિ= ગાથા ૬૫માં સૂક્ષ્મબોધનું લક્ષણ પૂર્વે જણાવ્યું છે. અવિપરીત વિધિ વડે એટલે જે વસ્તુનું સ્વરૂપ જેમ છે તે જ રીતે હેતુ, સ્વરૂપ અને ફળ એમ ત્રણ પ્રકારે વેદ્યસંવેદ્યપદના પ્રભાવથી જે પારમાર્થિક બોધ થાય તે સૂક્ષ્મબોધ કહેવાય છે. આ દૃષ્ટિ આવે ત્યારે તેના પૂર્વકાલમાં ગ્રન્થિભેદ પણ થયો છે. અને તેના દ્વારા સમ્યક્ત્વગુણ પણ પ્રાપ્ત થયો છે. અને તે કારણથી વેદ્યસંવેદ્યપદની પણ ઉપપત્તિ (પ્રાપ્તિ) થઇ છે. તે બન્ને કારણોથી હવે આ જીવને ઉપરોક્ત સૂક્ષ્મબોધ (જીવ-અજીવ-અને સંસાર-મુક્તિ આદિ પદાર્થોનો પારમાર્થિક બોધ) પ્રવર્તે છે. અહીં વેદ્યસંવેદ્યપદનો અર્થ તથા ભાવાર્થ ગાથા ૭૩માં આવેલો છે.

આ પ્રમાણે ચોથા ગુણઠાણેથી શરૂ થતી આ સ્થિરાદૃષ્ટિ ક્ષાયિકાદિને નિરતિચાર અને નિત્ય બોધવાળી હોય છે. અને ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વવાળાને સાતિચાર અને અનિત્ય-

બોધવાળી હોય છે. તથા ત્યાં પ્રત્યાહાર નામનું યોગનું અંગ, ભ્રમ દોષનો ત્યાગ, અને સૂક્ષ્મતત્ત્વ બોધરૂપ ગુણ પ્રાપ્તિ થાય છે. ઉપાધ્યાયજી મહારાજે સજ્ઝાયમાં જણાવ્યું છે કે-

દૃષ્ટિ થિરામાંહે દર્શન નિત્ય, રત્ન પ્રભા સમ જાણો રે ॥
ભ્રાન્તિ નહીં વળી બોધ તે સૂક્ષ્મ, પ્રત્યાહાર વખાણોજી ॥ ૫-૧ ॥ ૧૫૪॥

बालधूलीगृहक्रीडा-तुल्याऽस्यां भाति धीमताम् ।
तमोग्रन्थिविभेदेन, भवचेष्टाऽखिलैव हि ॥ १५५॥

ગાથાર્થ = આ દૃષ્ટિમાં અજ્ઞાનતા રૂપી અંધકારની ગ્રન્થિનો ભેદ થઈ જવાના કારણે બુદ્ધિમાન પુરુષોને સંસારની સઘળીએ ચેષ્ટા બાળકો રમવા માટે ધૂળનાં ઘર બનાવે તેની ક્રીડા તુલ્ય લાગે છે. ॥ ૧૫૫ ॥

ટીકા-''*बालधूलीगृहक्रीडातुल्या*'' प्रकृत्यसुन्दरत्वास्थिरत्वाभ्यां, ''*अस्यां*'' स्थिरायां दृष्टौ, ''*भाति धीमतां*'' पुंसां, ''*तमोग्रन्थिविभेदेन*'' हेतुना, ''*भवचेष्टा-खिलैव हि*'' चक्रवर्त्यादिचेष्टारूपाऽपि प्रकृत्यसुन्दरत्वादस्थिरत्वाच्च ॥ १५५॥

વિવેચન :- જ્યારે આ દૃષ્ટિ આવે છે ત્યારે રાગ-દ્વેષરૂપ મોહનો ગ્રન્થિ ભેદ પણ થયો છે. તથા સમ્યયક્ત્વ પ્રાપ્તિના કારણે વેદ્યસંવેદ્યપદની પ્રાપ્તિ થવાથી અનાદિકાળની અજ્ઞાનતા રૂપી (મિથ્યાજ્ઞાન રૂપી) જે ગ્રન્થિ હતી તે પણ તૂટી ગઈ છે. તેના જ કારણથી સૂક્ષ્મબોધ (પારમાર્થિક તત્ત્વબોધ) પ્રગટ્યો છે. તેથી સંસાર સંબંધી સર્વે પણ ભોગવિલાસની ક્રીડા સર્વે બાળકો સાથે મળીને રમવા માટે ધૂળનાં ઘર બનાવે તેના જેવી લાગે છે.

પ્રશ્ન :- બાળ ધૂલીગૃહની ક્રીડા સાથે સરખાવવાનું કારણ શું?

ઉત્તર :- (૨) પ્રકૃતિથી અસુંદર, અને (૨) અસ્થિરત્વ, આ બે કારણોથી તેની સાથે તુલ્યતા કહી છે. જેમ બાળકોએ બનાવેલાં ધૂળનાં ઘરો સ્વભાવે જ અસુંદર છે. કારણ કે ધૂળ જ અસુંદર છે. વળી એક બાજુ રચના કરે અને બીજી બાજુ નમી જાય, પવનથી ઉડી જાય, પાણીનો વેગ આવે તો ખેંચાઈ જાય. પ્રતિક્ષણે તેની મરામત ચાલુ જ રાખવી પડે, તેથી તુચ્છ અને અસાર જ ગણાય. તેવી રીતે ભોગવિલાસની સર્વે સંસાર ક્રીડા પણ એક સાંધે ત્યાં તેર તૂટે તેવી હોય છે. પુણ્યોદય પૂરો થાય, પાપોદય શરૂ થાય એટલે ઉડી જાય. દરરોજ ઘર વગેરે સાચવવાની મરામત કરવી જ

પડે. છતાં ભાંગે, તૂટે અને પડે તેથી તુચ્છ અને અસાર છે. વળી બાળકોનાં ધૂલીગૃહો નાશવંત જ છે. તેવી જ રીતે સંસારના સર્વે પણ ભોગવિલાસના ભાવો નાશવંત જ છે. માટે અસ્થિર છે. આપણા જીવતાં જીવતાં પણ ક્રોડપતિ મનુષ્યોને રોડપતિ થઇ જતા દેખીએ છીએ. આ પ્રમાણે પ્રકૃતિએ અસુંદર અને અસ્થિર (નાશવંત) હોવાથી સંસારની સર્વે પણ ક્રીડાઓ બાળકોના ધૂલીગૃહની ક્રીડાતુલ્ય છે.

પ્રશ્ન :- ચક્રવર્તીની ભોગ ક્રીડા જેવી શ્રેષ્ઠ ભોગક્રીડા તો ધૂલીગૃહતુલ્ય નથી ને ?

ઉત્તર :- સંસારમાં પ્રત્યેક જીવોને પોતપોતાના પુણ્યકર્મ પ્રમાણે ભોગવિલાસની પ્રાપ્તિ થાય છે. તે સર્વ માનવીઓમાં ચક્રવર્તીનું પુણ્ય સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે. તેના કારણે શ્રેષ્ઠમાં શ્રેષ્ઠ ભોગ-વિલાસની પ્રાપ્તિ (છખંડના રાજ્યની પ્રાપ્તિ, અનેક સ્ત્રી-પુત્રરત્નોની પ્રાપ્તિ, ચૌદ રત્ન, નવ નિધાન આદિની પ્રાપ્તિ) ચક્રવર્તી રાજાઓને હોય છે. અહીં ગ્રંથકાર આ ચક્રવર્તીનો ઉલ્લેખ કરીને જણાવે છે કે ચક્રવર્તી રાજા જેવા મહારાજાની પણ રાજ્યઋદ્ધિ અને ભોગવિલાસ રૂપ આ સંસારક્રીડા બાળકોના ધૂલીગૃહની ક્રીડાતુલ્ય છે. કારણ કે તે પણ પ્રકૃતિએ અસુંદર અને અસ્થિર અવશ્ય છે જ. પુણ્યકર્મ સમાપ્ત થતાં આ સંપત્તિ પણ ચાલી જ જાય છે. તો પછી સામાન્ય માનવીની ભોગવિલાસની સંપત્તિની વાત તો કરવી જ શું?

પૂજ્ય ઉપાધ્યાયજી મ. શ્રી યશોવિજયજીએ જ્ઞાનસારાષ્ટકમાં કહ્યું છે કે-

येषां भ्रूभङ्गमात्रेण, भज्यन्ते पर्वता अपि ।
तैरहो कर्मवैषम्ये, भूपैर्भिक्षाऽपि नाप्यते ॥

આવો વૈરાગ્ય આ દૃષ્ટિમાં આવવાનું કારણ સમ્યક્ત્વ, ગ્રન્થિભેદ, અને વેદ્યસંવેદ્યપદની પ્રાપ્તિ આદિ છે. ॥ ૧૫૫ ॥

मायामरीचिगन्धर्व-नगरस्वप्नसन्निभान् ।
बाह्यान् पश्यति तत्त्वेन, भावान् श्रुतविवेकतः ॥ १५६ ॥

ગાથાર્થ =આ દૃષ્ટિમાં આવેલા જીવો ગૃહ અને ધનાદિ સંસારસુખના હેતુભૂત બાહ્યભાવોને શ્રુતજ્ઞાનના પ્રભાવે પરમાર્થથી મૃગતૃષ્ણિકા, ગાન્ધર્વનગર અને સ્વપ્ન સદૃશ છે એમ જાણે છે. ॥ ૧૫૬ ॥

ટીકા -*''मायामरीचयो''* मृगतृष्णिका, *''गन्धर्वनगरं''* हरिश्चन्द्रपुरादि, *''स्वप्नः''* प्रतीत एव, *एतत्सन्निभाने*तदाकारान्, *''बाह्यान्''* देहगृहादीन्, *''पश्यति*

तत्त्वेन'' **परमार्थेन** *''भावान्''* **पदार्थान् । कुत इत्याह-***''श्रुतविवेकतः* **सम्यक्-परिणतेन, श्रुतज्ञानेन ॥ १५६॥**

વિવેચન :- માયામરીચિ, ગન્ધર્વનગર, અને સ્વપ્ન આ ત્રણના અર્થ પ્રથમ વિચારીએ. આ ત્રણે દેખાય છે સુંદર, પરંતુ ભ્રમાત્મક હોવાથી છે અસુંદર.

માયામરીચિ :-એટલે મૃગતૃષ્ણિકા=ઝાંઝવાનું જળ. સડક ઉપર સૂર્યનાં કિરણો પડવાથી જળ જેવું દેખાય તે. જીવોને આવા પ્રસંગે જળ દેખાય છે. પરંતુ જળ હોતું નથી. જળનો ભ્રમ જ થાય છે. જ્યારે ત્યાં પહોંચે છે ત્યારે તે જળ આગળ આગળ જ (ભ્રમાત્મકપણે) દેખાય છે. ત્યાં કદાપિ પાણી હોતું નથી.

ગાન્ધર્વનગર :- એટલે હરિશ્ચંદ્રપુરાદિ અર્થાત્ આકાશમાં ઉત્પન્ન થતું વાદળોનું નગર, આ નગર પણ સાચું હોતું નથી અને ક્ષણવારમાં જ નાશ પામે છે. હતું ન હતું થઇ જાય છે. અને આકાશ ખુલ્લું બની જાય છે.

સ્વપ્ન :- તો પ્રસિદ્ધ જ છે. નિદ્રાકાલે સેવકોએ મારો રાજ્યાભિષેક કર્યો એવું સ્વપ્ન આવે પરંતુ નિદ્રા દૂર થયે છતે જુએ તો કંઇ દેખાય નહીં, એટલે આ પણ ભ્રમ જ છે. મનની મિથ્યા કલ્પના માત્ર છે.

જ્યારે જીવ સ્થિરા દૃષ્ટિમાં આવે છે ત્યારે સમ્યક્ત્વ અને વેદ્યસંવેદ્યપદના પ્રભાવથી તે જીવને શ્રુતજ્ઞાન સમ્યગ્ભાવે પરિણામ પામે છે. તેથી શ્રુતજ્ઞાનના ભાવપરિણામના કારણે આ બધા સંસારસુખના સાધનભૂત શરીર, ઘર, ધન વગેરે બાહ્ય (પૌદ્ગલિક) ભાવો આ જીવને પારમાર્થિકપણે ઉપર આપેલા ત્રણે ઉદાહરણો જેવા લાગે છે.

ઝાંઝવાના જળમાં જેમ જળ નથી પણ જળનો ભ્રમમાત્ર થાય છે. ગન્ધર્વ નગર એ નગર નથી. પરંતુ નગરપણાનો ભ્રમ માત્ર છે. તથા સ્વપ્નમાં જણાતા રાજ્યાભિષેકાદિ ભાવો તે યથાર્થ નથી પરંતુ ભ્રમમાત્ર છે. તે પ્રમાણે આ સંસારમાં પ્રાપ્ત થયેલાં શરીર, ઘર, ધન અને પરિવારાદિ સર્વે પણ અન્ય દ્રવ્યના સંયોગો રૂપ બાહ્ય ભાવો આ ત્રણના સમાન, અર્થાત્ એના જેવા જ ભ્રમાત્મક માત્ર જ છે. સુખ નથી પરંતુ સુખનો ભ્રમ માત્ર છે. પૂર્વકૃત કર્મજનિત હોવાથી કર્મ વિફરે ત્યારે વિફરનારા હોવાથી પ્રકૃતિએ અસુંદર પણ છે. અને પુણ્યકર્મ પૂર્ણ થયે છતે નાશ પામવાના સ્વભાવવાળા હોવાથી અસ્થિર પણ છે.

આ દૃષ્ટિમાં આવેલા જીવને ભોગો અને બાહ્યભાવો આવા લાગે છે. ॥૧૫૬॥

अबाह्यं केवलं ज्योतिर्निराबाधमनामयम् ।
यदत्र तत्परं तत्त्वं, शेषः पुनरुपप्लवः ॥ १५७॥

ગાથાર્થ = આ દૃષ્ટિમાં આવેલા જીવને નિરાબાધ અને અનામય એવું આત્મામાં રહેલું એટલે અબાહ્ય જે જ્ઞાન માત્ર છે. તે જ સાચું "પરમતત્ત્વ" છે. બાકીના બધા જ પદાર્થો ઉપદ્રવ રૂપ (પીડાકારી) જ છે. ॥ ૧૫૭॥

ટીકા-"*अबाह्य*"मान्तरं, "*केवल*"मेकं,"*ज्योतिर्ज्ञानं*" "*अनाबाधम*मूर्ततया" पीडारहितं, "*अनामयम*रोगम्" । अत एव "*यदत्र*" लोके "*तत्परं तत्त्वं*" वर्तते सदा तथाभावात् । "*शेषः पुनरुपप्लव*स्तथास्वरूपेण" भावादिति ॥ १५७॥

વિવેચન :- આ દૃષ્ટિમાં આવેલા જીવને આત્મામાં રહેલું આન્તરિક ફક્ત એક **"કેવલજ્ઞાન"** કે જે આત્માનો પોતાનો સ્વાભાવિક ગુણ છે. તે જ **"પરમતત્ત્વ"** ભાસે છે. આ જ સાચું સુખ છે આ જ પરમ પારમાર્થિક સાર છે એમ લાગે છે. બાકી બધા જ ભાવો ઉપદ્રવ રૂપ છે. જીવને પીડાકારી જ છે. આમ લાગે છે.

પ્રશ્ન :- ફક્ત એક કેવળજ્ઞાન ગુણ જ શા માટે પરમ તત્ત્વ લાગે છે?

ઉત્તર :- તે ગુણ અનાબાધ, નિરામય અને અબાહ્ય છે માટે, તેનો અર્થ આ પ્રમાણે-કેવલજ્ઞાન એ આત્માનો ગુણ છે પરંતુ કોઈ અન્ય દ્રવ્યરૂપ પદાર્થ નથી. અને ગુણ હોવાથી ગુણીની અંદર જ રહેનારો છે. બાહ્ય થતો જ નથી. માટે સદા આત્મામાં જ રહેનારો આન્તરિક ગુણ હોવાથી તે જ **"પરમતત્ત્વ"** છે.

તથા- અમૂર્ત હોવાના કારણે પીડા રહિત છે. આ આત્માના પ્રદેશે-પ્રદેશે જેમ અનંત કેવળજ્ઞાન ગુણ છે. તેમ પ્રત્યેક આત્મપ્રદેશો અત્યારે ઔદારિકાદિ શરીરોની સાથે પણ વ્યાપ્ત જ છે. છતાં શરીર મૂર્ત હોવાથી પીડા યુક્ત છે. શરીર દ્વારા આત્માને પીડા થાય છે. કારણ કે તે મૂર્ત છે. અને કેવળજ્ઞાન અમૂર્ત હોવાથી આત્માના પ્રદેશે-પ્રદેશે અનંતું અનંતું હોવા છતાં પીડાકારી નથી. બલ્કે જગતના જ્ઞેયભાવોને પ્રકાશિત કરનારૂં છે.

તથા પ્રદેશે-પ્રદેશે રહેલું આ શરીર રોગોથી ભરપૂર છે પરંતુ આ જ આત્માના પ્રદેશે-પ્રદેશે રહેલું અનંત કેવળજ્ઞાન કોઈપણ પ્રકારના રોગોથી મુક્ત છે. **अत एव**=આ કારણથી જ આ લોકમાં જે આ જ્ઞાનતત્ત્વ છે. તે જ સાચું સુખદાયી **"પરમતત્ત્વ"** છે. જ્યારે આ જીવને કેવળજ્ઞાન પ્રગટે ત્યારે આ જીવ દુઃખોથી અને રોગોથી સર્વથા મુક્ત બને છે.

પ્રશ્ન :- આ કેવલજ્ઞાનને પરમતત્ત્વ કેમ કહો છો.

ઉત્તર :- **સદા તથાભાવાત્**=જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મોના ક્ષયથી નિષ્પન્ન થયું છે તેથી ક્ષાયિકભાવવાળું હોવાથી હંમેશાં તેવું ને તેવું જ રહે છે. કદાપિ વધ-ઘટ થતું નથી. કરમાતું નથી. મ્લાન થતું નથી ઝાંખુ પણ પડતું નથી, સદાકાળ એકસરખી જ્યોતિર્મય હોવાથી આ જ સાચું **"પરમતત્ત્વ"** છે. સંસારના બાકીના શેષ સમસ્તભાવો પૌદ્ગલિક હોવાથી કર્મની પરાધીનતાવાળા હોવાથી ઉપદ્રવ રૂપ છે. દુઃખદાયી છે. પીડાકારી છે. કારણ કે **તથાસ્વરૂપેણ ભાવાદિતિ**=સદાકાળ આ પૌદ્ગલિક શેષભાવો તેવા સ્વરૂપે જ એટલે ઉપદ્રવકારી સ્વરૂપે જ રહે છે. તે ભાવોમાંથી કોઈપણ દિવસ સુખની અપેક્ષા રાખવી નહી. જેમ વિષ સદા મારક જ હોય છે તેમ સાંસારિક શેષ સર્વભાવો સદાકાળ તથા સ્વરૂપે જ (પીડાકારી સ્વરૂપે) જ હોય છે.

આ દૃષ્ટિમાં આ જીવને જ્ઞાનગુણ એ જ સાર અને શેષ સર્વભાવો અસાર છે. એમ સમજાય છે. ॥ ૧૫૭ ॥

एवं विवेकिनो धीराः, प्रत्याहारपरास्तथा ।
धर्मबाधापरित्याग-यत्नवन्तश्च तत्त्वतः ॥ १५८॥

ગાથાર્થ = આ દૃષ્ટિમાં આવેલા જીવો આ પ્રમાણે વિવેકી, ધીર, પ્રત્યાહાર નામના યોગાંગમાં તત્પર, તથા પારમાર્થિક રીતે ધર્મની બાધા કરે તેવી પ્રવૃત્તિનો ત્યાગ કરવાના પ્રયત્નવાળા હોય છે. ॥ ૧૫૮ ॥

ટીકા-*''एव'*मुक्तनीत्या, *''विवेकिन''* एते, *''धीरा''* अचपलाः, *''प्रत्याहारपरा''* उक्तलक्षणप्रत्याहारप्रधानाः । *''तथा''* तेन प्रकारेण, *''धर्मबाधापरित्यागयत्नवन्तश्च''* तथान्तःपरिशुद्धेः, *''तत्त्वतः''* परमार्थेन । एते हि भिन्नग्रन्थित्वादुत्तमश्रुतप्रधाना इत्येवमालोचयन्ति ॥ १५८॥

વિવેચન :- આ દૃષ્ટિમાં આવેલા જીવો આ પ્રમાણે એટલે શ્લોક ૧૫૫ થી જે કહ્યું તે પ્રમાણેની નીતિને અનુસારે નીચે મુજબ ગુણોવાળા હોય છે.

વિવેકી:- વિવેકવાળા હોય છે. આત્માનું હિતાહિત શામાં છે તેનો વિવેક કરીને હિતમાં વર્તનારા અને અહિતથી નિવર્તનારા હોય છે. તે જ રીતે ભક્ષ્યાભક્ષ્ય, પેયાપેય, કર્તવ્યાકર્તવ્ય વગેરે સર્વકાર્યોમાં બહુ જ વિવેક-બુદ્ધિ વાપરનારા અને આત્માનું હિત (કલ્યાણ) થાય તેમ વર્તનારા હોય છે. શરીરાદિ સર્વે ભાવો આત્માથી ભિન્ન છે, દુઃખનું જ કારણ છે એમ સમજીને શરીરની ટાપટીપ અને શોભા-સુંદરતાથી દૂર રહેનારા હોય છે.

ધીર :- ધૈર્યગુણવાળા, ઉતાવળીયા સ્વભાવ વિનાના, દીર્ઘદૃષ્ટિથી લાભા-લાભનો વિચાર કરીને કાર્ય કરનારા હોય છે પરંતુ ચપલતાવાળા હોતા નથી.

પ્રત્યાહારપરા :- શ્લોક ૧૬ અને ૧૫૪માં જેનું લક્ષણ પહેલાં કહેવાઇ ગયું છે એવા પ્રત્યાહાર નામના યોગાંગની પ્રધાનતાવાળા આ જીવો હોય છે. એટલે આ જીવો ઘણું કરીને તો ઇન્દ્રિયોના વિષયોથી દૂર જ રહે છે. વિકારો ઉત્પન્ન થાય તેવા વિષયોનો તો વ્યવહાર પ્રાયઃ કરતા જ નથી. છતાં પણ તેવા પ્રકારના પૂર્વબદ્ધ કર્મોદયની પ્રધાનતાથી કોઇ કોઇ ભોગોમાં જોડાવું પણ પડે અને વિષયસુખો ભોગવવાં પણ પડે. તો પણ તેમાં અંજાતા નથી. વિરાગભાવથી ભોગવે છે. તેથી ભારે કર્મો તે જીવો બાંધતા નથી. તેના કારણે દુર્ગતિમાં જતા નથી. આ રીતે શકય હોય તેટલા વિષયોને ત્યજનારા અને શક્ય ન હોય ત્યાં વિષયો ભોગવે, પરંતુ વિકારોને ત્યજનારા હોય છે.

તથા ધર્મબાધા-પરિત્યાગ પ્રયત્નવાળા :- સમ્યક્ત્વના અને વેદ્યસંવેદ્યપદના પ્રભાવથી **तथाऽन्तःपरिशुद्धेः**=તેવા પ્રકારનું આ જીવોનું અંતઃકરણ શુદ્ધ-વિશુદ્ધ બનેલું હોવાથી ધર્મકાર્યમાં બાધા આવે તેવી સાંસારિક પ્રવૃત્તિઓનો પરિત્યાગ કરવામાં જ દિન-પ્રતિદિન વધારે પ્રયત્ન કરનારા આ જીવો હોય છે. હજુ સંસારવાસી હોવાથી સંસારની સર્વ પ્રવૃત્તિઓના ત્યાગી નથી. પરંતુ ધર્મમાં બાધાજનક પ્રવૃત્તિઓનો તો પરિત્યાગ કરવાના જ પ્રયત્નયુક્ત હોય છે. આધ્યાત્મિક ગુણોનો આનંદ જ એટલો બધો હોય છે કે તેની બાહ્ય પ્રવૃત્તિ ઘણી ઓછી જ થઇ જાય છે.

तत्त्वतः=બાહ્ય એવી સંસારની પ્રવૃત્તિઓનો જે જે પરિત્યાગ કર્યો હોય અને દિન-પ્રતિદિન વધારે ને વધારે બાહ્યપ્રવૃત્તિઓનો પરિત્યાગ આ જીવ જે કરે છે તે બધું તત્ત્વ સમજીને અન્તઃકરણની શુદ્ધિપૂર્વક પારમાર્થિકપણે કરે, પરંતુ લોકોમાં મોટા દેખાવા માટે કે ત્યાગી દેખાવા માટે અથવા પ્રતિષ્ઠા આદિના પ્રયોજનથી કરતા નથી. કારણ કે **एते हि**=આ સર્વે જીવો (સ્થિરા દૃષ્ટિમાં આવેલા હોય તે) અજ્ઞાનની ગ્રન્થિનો ભેદ કર્યો હોવાથી ઉત્તમ પ્રકારના (સમ્યક્પરિણામપૂર્વકના) શ્રુતજ્ઞાનની પ્રધાનતાવાળા હોય છે. ક્ષણે ક્ષણે શાસ્ત્રાજ્ઞાની પ્રધાનતા રાખે છે. જેથી મોટાઇ આદિ મોહજન્ય વિકારી ભાવો આવતા નથી.

આ પ્રમાણે પાંચમી દૃષ્ટિવાળા ધીર, વિવેકી, પ્રત્યાહારપરાયણ, ધર્મબાધાવાળી પ્રવૃત્તિનો પરિત્યાગ કરવાના પ્રયત્નવાળા પુરુષો પૂર્વે ૧૫૫માં શ્લોકથી જે કહ્યું તે અને હવે ૧૫૯ શ્લોકથી જે કહેવાશે તે ભાવોનો **एवमालोचयन्तीति**=આ પ્રમાણે ઉત્તમ વિચારો કરનારા આ જીવો હોય છે. ॥ ૧૫૮ ॥

न ह्यलक्ष्मीसखी लक्ष्मीर्यथानन्दाय धीमताम् ।
तथा पापसखा लोके, देहिनां भोगविस्तरः ॥ १५९॥

ગીતાર્થ = **અલક્ષ્મી (દરિદ્રતા) છે સખી જેની એવી લક્ષ્મી આ લોકમાં બુદ્ધિમાનોને આનંદ માટે જેમ થતી નથી. તેવી જ રીતે પાપ છે. મિત્ર જેનો એવો સંસારસુખના ભોગોનો વિસ્તાર આ દૃષ્ટિમાં આવેલા જીવોને આનંદ માટે થતો નથી. ॥ ૧૫૯ ॥**

ટીકા-*''न हि''* नैव, *''अलक्ष्मीसखी'' ''लक्ष्मीस्तथोभयपरिभोगेन,'' ''यथानन्दाय''* आनन्दार्थं, *''धीमतां''* बुद्धिमतां । *''तथा पापसखा लोके''* तदविनाभावेन, *''देहिनां भोगविस्तरो''* नानन्दाय, ''नानुपहत्य भूतानि भोगः सम्भवति भूतोपघाताच्च पापमिति भावना'' ॥ १५९॥

વિવેચન :- આ દૃષ્ટિમાં આવેલા જીવને સાંસારિક ભોગોનો વિસ્તાર કેવો લાગે ? તે વાત એક ઉપમા આપવા દ્વારા ગ્રન્થકાર સમજાવે છે કે **"અલક્ષ્મી"** અર્થાત્ દરિદ્રતા છે સખી જેની એવી લક્ષ્મી કોઇ પુરુષને મળી હોય તો તે લક્ષ્મી બુદ્ધિશાળી પુરુષને આનન્દ માટે થતી નથી. સારાંશ કે કોઇ એક પુરુષને ધારો કે લક્ષ્મી મળી છે. પરંતુ અમુક વર્ષો પછી તે નિયમા ચાલી જ જવાની છે, એવી હોય. તો તુચ્છબુદ્ધિવાળાને લક્ષ્મી દેખીને કદાચ આનંદ થાય. પરંતુ વિશિષ્ટિબુદ્ધિવાળા પુરુષને તેવી લક્ષ્મી જોઇને આનંદ થતો નથી. કારણ કે જ્યારે લક્ષ્મી મળી ત્યારે લક્ષ્મી હોવાના કારણે જીવન જીવવાની પદ્ધતિ તે રીતે ગોઠવાઇ જાય. બહુ પૈસો થાય એટલે માણસ બંગલા જેવું મોટું ઘર લે, સારી કાર લે, સોના-રૂપાના ઘણા દાગીના બનાવે, વિશિષ્ટ વસ્ત્રો અને ભોજન કરે. ઘરમાં નોકરો અને વિશિષ્ટ ફરનીચર બનાવે. આ રીતે સુખ-ભોગવાળું જીવન જીવવાની પદ્ધતિ જ પડી જાય. ત્યારબાદ તે જ બધી લક્ષ્મી ચાલી જાય ત્યારે બંગલો, કાર, દાગીના અને નોકરો છોડીને જે જીવન જીવવું પડે તે અતિશય ત્રાસદાયી થાય. પ્રથમથી જો લક્ષ્મી હોય જ નહી તો મજુરી કરનારા લોકો જે રીતે આનંદથી પોતાનું જીવન જીવે છે. તે રીતે દરિદ્રતામાં પણ તે આનંદિત જીવન જીવત. પરંતુ ધનવાન થયા પછી-ઉપરોક્ત રીતિમુજબ જીવન જીવવાને ટેવાયા પછી દરિદ્રતા આવે ત્યારે દુઃખમય જીવન જીવવામાં ઘણું જ દુઃખ લાગે. તેથી જેની પાછળ તુરત દરિદ્રતા આવવાની છે. એવી લક્ષ્મી બુદ્ધિમંતોને જેમ આનંદ માટે થતી નથી. તેવી જ રીતે આ સંસારનો ભોગવિસ્તાર પાપસખાવાળો છે માટે આ દૃષ્ટિવાળાને ગમતો નથી.

ચોરાયેલો માલ બજારમાં વેચાવા આવે તો ઓછા ભાવે મળતો હોવા છતાં ઉત્તમપુરુષોને (બુદ્ધિમંતોને) તે લેવો ગમતો નથી. કારણ કે જે ચોરાયેલો માલ લે, તે ચોરી કરતા પકડાતાં જ્યાંથી મુદ્દામાલ નીકળે તે પણ ગુન્હેગાર ગણાય અને દંડ, કારાવાસ અને અપયશ આવે. તેથી જેની પાછળ ભાવિમાં આવાં દુઃખો હોય તે સુખો બુદ્ધિમંતોને આનંદ માટે થતાં નથી. તેવી જ રીતે પાપસખાવાળો ભોગવિસ્તાર આ દૃષ્ટિવાળાને આનન્દકારી થતો નથી.

પ્રશ્ન :- સંસારનો ભોગવિસ્તાર **પાપસખા**વાળો કેવી રીતે છે?

ઉત્તર :-સંસારનાં કોઈપણ ભોગસુખો હિંસા, જુઠ આદિ પાપો કરવા વડે જ મળે છે. ધન મેળવવામાં પણ માયા, જુઠ, જીવહિંસા આચરવી જ પડે છે. તથા મળેલા ભોગો ભોગવતી વખતે હિંસાદિ પાપ કરવાં જ પડે છે. મૈથુનાદિમાં ભોગકાળે પણ દ્રવ્યહિંસા અને આસક્તિ રૂપ ભાવહિંસા પણ છે. વિશિષ્ટ ખાદ્યભોજન બનાવવામાં પણ જીવહિંસા અને ભોજન કરવામાં પણ આસક્તિરૂપ ભાવહિંસા આદિ છે જ. એટલે અઢારે પાપસ્થાનકો છે મિત્ર જેનો એવો આ સુખભોગ બુદ્ધિમાનોને આનંદ માટે કેમ થાય?

સર્પની ફણા ઉપરનો મણિ લેવો કોને ગમે? જે મણિના લાભના સુખની પાછળ સર્પદંશનું અને તેના દ્વારા મૃત્યુનું દુઃખ છે જ. તેથી ચતુર પુરુષો આ મણિ લેવા સર્પની નજીક જતા નથી. તેવી રીતે જે ભોગસુખોની પાછળ ભોગ મેળવવા માટે કરેલાં અને ભોગોનો આનંદ માણતાં કરેલાં પાપોના ઉદયથી દુઃખ જ દુઃખ આવે છે તે ભોગવિસ્તાર ધીમન્તોને આનંદદાયક કેમ થાય?

સંસારનાં ભોગસુખો તે પાપની સાથે આ અવિનાભાવ સંબંધવાળાં છે. માટે પાપસખા કહ્યું છે. ભૂતોને (જીવોને) હણ્યા વિના ભોગસુખો પ્રાપ્ત થતાં નથી. અને ભૂતોના (જીવોના) ઉપઘાતથી (હણવાથી) અવશ્ય પાપ થાય છે. એવી ભાવના આ દૃષ્ટિવાળા જીવોને આવે છે. ॥ ૧૫૯ ॥

धर्मभोग सुन्दर इत्यप्याशङ्कापोहायाह—

પાપસખાવાળો ભોગવિસ્તર દુઃખદાયી હોવાથી ભલે સુંદર નથી. પરંતુ ધર્મથી મળેલો ભોગ તો સુંદર કહેવાય જ ને? એવી કોઈ શંકા કરે તો તે દૂર કરવા માટે કહે છે કે-

धर्मादपि भवन् भोगः, प्रायोऽनर्थाय देहिनाम् ।
चन्दनादपि सम्भूतो, दहत्येव हुताशनः ॥ १६०॥

ગાથાર્થ = ધર્મથી પ્રાપ્ત થતા ભોગો પણ ઘણું કરીને જીવોને અનર્થને માટે જ થાય છે. જેમ કે ચંદનથી પ્રગટ થયેલો અગ્નિ પણ બાળે જ છે. ॥ ૧૬૦॥

ટીકા-"***धर्मादपि भवन् भोगो***" **देवलोकादौ,** "***प्रायो***" **बाहुल्येन,** "***अनर्थाय देहिनां,***" **तथाप्रमादविधानात् । प्रायोग्रहणं शुद्धधर्माक्षेपिभोगनिरासार्थं, तस्य प्रमादबीजवत्त्वायोगात्, अत्यन्तानवद्यतीर्थङ्करादिफलशुद्धेः, पुण्यशुद्ध्यादावागमाभिनिवेशाद्धर्मसारचित्तोपपत्तेरिति । सामान्यतो दृष्टान्तमाह-**"***चन्दनादपि सम्भूतः***" **तथाशैत्यप्रकृतेः । किमित्याह-**"***दहत्येव हुताशनः***" **तथास्वभावत्वात्। प्राय एतदेव न दहत्यपि कश्चित् (क्वचित्) सत्यमन्त्राभिसंस्कृताद् दाहासिद्धेः सकललोकसिद्धमेतदिति ॥ १६०॥**

વિવેચન :-આ દૃષ્ટિમાં આવેલા જીવોને સાંસારિક ભોગોના વિલાસની કોઈપણ ચેષ્ટા બાલધૂલીગૃહતુલ્ય, માયામરીચિતુલ્ય ઈત્યાદિ તુલ્ય લાગે અને સર્વે ભોગવિસ્તાર પાપનો મિત્ર હોવાથી પ્રાણીઓને આનંદ માટે થતો નથી. એમ ઉપર સમજાવવામાં આવ્યું છે ત્યાં કોઈક પ્રશ્ન કરે છે કે-

પ્રશ્ન :- ધર્મ કરવા દ્વારા બંધાયેલા પુણ્યથી જે ભોગસમૂહ પ્રાપ્ત થાય. તે તો અનર્થ માટે ન થાય ને ? અર્થાત્ પાપકર્મ કરવા દ્વારા જે ભોગસમૂહ પ્રાપ્ત થાય તે તો અનર્થ માટે થાય, એ સમજી શકાય છે. પરંતુ ધર્મ કરવા દ્વારા જે ભોગસમૂહ પ્રાપ્ત થાય તે તો પૂર્વોક્તથી વિપરીત છે માટે તે તો અનર્થ માટે ન થાય ને? અનર્થ માટે ન થવો જોઈએ.

ઉત્તર :- ધર્મ કરવા દ્વારા પણ પ્રાપ્ત થયેલો ભોગસમૂહ પ્રાણીઓને ઘણું કરીને બહુલતાએ અનર્થ માટે જ થાય છે. અહીં મૂળમાં લખેલ **अपि**=શબ્દનો અર્થ એવો કરવો કે પાપકર્મ કરવા દ્વારા પ્રાપ્ત થયેલો ભોગસમૂહ તો અનર્થને માટે છે જ. પરંતુ ધર્મ કરવા દ્વારા પ્રાપ્ત થયેલો ભોગસમૂહ પણ અનર્થ માટે પ્રાય થાય છે.

પ્રશ્ન:- ધર્મ કરવા દ્વારા પ્રાપ્ત થયેલો ભોગસમૂહ **"કયા કારણે"** અનર્થ માટે થાય છે?

ઉત્તર:- તેમાં તેવા પ્રકારના **"પ્રમાદનું સેવન"** કરાય છે. માટે તે અનર્થ માટે

થાય છે. અનર્થ માટે થવાનું કારણ **"તથાવિધ પ્રમાદ આચરણ"** તેમાં છે તે છે. **"પ્રમાદ આચરણ"** હોવાથી અશુભ કર્મબંધ થાય છે. અને તેવા અશુભ કર્મબંધનો જ્યારે ઉદય થાય ત્યારે નરકાદિ દુઃખોની પ્રાપ્તિ થવા રૂપી અનર્થ થાય જ છે.

પ્રશ્ન :- ધર્મ દ્વારા પ્રાપ્ત થયેલા ભોગસુખમાં **"પ્રમાદાચરણ"** કેવી રીતે છે?

ઉત્તર :- ભોગસુખોની પ્રાપ્તિ અને તેના માટે ધનની પ્રાપ્તિ, આ બન્ને પ્રાપ્ત કરવામાં હિંસા, અસત્ય, ચૌર્ય આદિ પાપો કરવાં જ પડે છે અને હિંસાદિ પાપો કરવાં તે **"પ્રમાદાચરણ"** છે. તથા તે મેળવવામાં અને મળેલાને ભોગવવામાં આસક્તિ-પ્રેમ-રતિ-પ્રીતિ થાય છે. તથા રતિજન્ય આનંદ થાય છે. તથા ભોગો ન મળે તો અથવા મળેલા ભોગો ભોગવવા ન મળે તો દ્વેષ, અપ્રીતિ અને શોકાદિ થાય છે. આ આસક્તિ-રાગ-દ્વેષ અને શોકાદિ એ સર્વે મોહના વિકારો હોવાથી **"પ્રમાદાચરણ"** છે. તથા ક્રોધાદિ કષાયો પણ વેગથી થાય છે. ભોગકાલે ધર્મતત્ત્વ ભૂલી જવાય છે, તેની ઉપેક્ષા કરાય છે. આ કષાયો અને ધર્મનો અનાદર એ પણ **"પ્રમાદાચરણ"** છે. આ પ્રમાણે ભોગ સુખો મેળવવામાં અને ભોગવવામાં જીવો પ્રમાદ સેવે જ છે. તથા તેના વિયોગ કાળે તો રડી રડીને અતિશય આર્ત-રૌદ્રધ્યાન કરે છે. તે પણ સર્વે **"પ્રમાદાચરણ"** છે.

આ વિષય સમજાવવા એક સુંદર ઉદાહરણ ગ્રંથકાર કહે છે કે ચંદન પોતે શીતળ છે. પરંતુ તેનાથી ઉત્પન્ન થયેલો અગ્નિ બાળે જ છે. કારણ કે અગ્નિ એ તો આખર અગ્નિ જ છે. બાળવાનો તો તેનો સહજ સ્વભાવ જ છે. આ પ્રમાણે ધર્મથી પ્રાપ્ત થયેલા ભોગો પણ કારણ-સ્વરૂપ અને ફળ રૂપે પ્રમાદાત્મક જ હોવાથી પ્રાણીઓને અવશ્ય અનર્થ માટે જ થાય છે.

પ્રશ્ન :- જો ધર્મજન્ય ભોગસુખો પણ **"પ્રમાદાત્મક"** જ હોય અને અનર્થને માટે જ થતાં હોય તો પછી તેમાં **"પ્રાયઃ"** શબ્દ શા માટે કહો છો ? તેમાં શું કંઇ અપવાદ છે?

ઉત્તર :- હા, **शुद्धधर्माक्षेपिभोगनिरासार्थं**=શુદ્ધ ધર્મને ખેંચી લાવે તેવા ભોગોના વ્યવચ્છેદ માટે આ પ્રાયઃ શબ્દ છે. આ સંસારમાં પ્રાપ્ત થનારા **"ભોગો"** બે જાતના હોય છે. એક પાપકર્મોનો આક્ષેપ (આકર્ષી લાવવાનું-ખેંચી લાવવાનું કામ) કરનારા ભોગો, અર્થાત્ પાપ કર્મ બંધાવનારા ભોગો, અને બીજા શુદ્ધ ધર્મનો આક્ષેપ (આકર્ષણ-ખેંચાણ) કરનારા ભોગો, અર્થાત્ શુદ્ધ ધર્મની પ્રાપ્તિ કરાવનારા ભોગો. આ બેમાંથી

પ્રથમ નંબરવાળા ભોગો જ અનર્થ માટે થાય છે. બીજા નંબરવાળા ભોગો અનર્થ માટે થતા નથી. તેથી **"પ્રાયઃ"** શબ્દ લખ્યો છે. આ વાત કંઇક વિસ્તારથી સમજીએ.

પૂર્વભવોમાં બાંધેલા પુણ્યના ઉદયથી સંસારના કોઇ ભોગો એવા પ્રાપ્ત થાય છે કે જે ભોગો પાપ કર્મ બંધાવે છે. જેમ કે બ્રહ્મદત્ત ચક્રવર્તી અને સુભૂમ ચક્રવર્તી જેવા રાજાઓને છ ખંડના રાજ્યના ભોગો મળ્યા. તથા ચક્રવર્તીપણાની બધી ઠકુરાઇ મળી. મહાવીરપ્રભુના જીવને અઢારમા ભવમાં વાસુદેવપણાની ઋદ્ધિ, સિદ્ધિ મળી. પરંતુ આ એવી ઋદ્ધિ-સિદ્ધિ મળી કે જે ભોગોએ પાપકર્મો જ કરાવ્યાં, પાપકર્મો જ બંધાવ્યાં, તેનાથી તેઓ નરકગતિમાં ગયા. માટે આવાં પાપકર્મોને બંધાવનારી ભોગસામગ્રી અનર્થ માટે થાય છે.

તથા પુણ્યના ઉદયથી કોઇ ભોગો એવા મળે છે કે જે શુદ્ધધર્મનું આક્ષેપ (આકર્ષણ-ખેંચાણ) કરે છે. શુદ્ધ ધર્મ કરાવનારા બને છે. જેમ કે, ભરત મહારાજાને મળેલી છ ખંડની સંપત્તિ, શાલિભદ્રને મળેલી અઢળક સંપત્તિ, મહાવીરપ્રભુને અંતિમ ભવમાં પ્રાપ્ત થયેલું રાજપુત્રપણું અને તેની સંપત્તિ. આ બધાને પણ પુણ્યોદયથી જ સંપત્તિ પ્રાપ્ત થયેલી છે. પરંતુ તે ભોગસુખની સંપત્તિ ધર્મ તરફ લઇ જનારી બની અને આ જીવો સુખભોગવાળા છતાં આસક્તિ વિનાના હોવાથી કર્મ ખપાવી મુક્તિગામી બન્યા. આ રીતે પૂર્વબદ્ધ પુણ્યકર્મનો **"ઉદય"** બે પ્રકારનો હોય છે. એક આસક્તિ વડે પાપબંધ કરાવવા દ્વારા નરકાદિ અનર્થ આપનારા ભોગોને અપાવનારૂં પાપાનુબંધી પુણ્ય, કે જે અનર્થ માટે છે અને બીજુ પુણ્ય અનાસક્તભાવે ભોગવાતા ભોગો શુદ્ધ ધર્મ પ્રાપ્ત કરાવવા દ્વારા મુક્તિ તરફ લઇ જનારૂં હોય છે તે પુણ્યાનુબંધી પુણ્ય અનર્થ માટે થતું નથી.

પ્રશ્ન :- જે ભોગો પાપકર્મ બંધાવે તેને, અને જે ભોગો શુદ્ધ ધર્મ પ્રાપ્ત કરાવે તેને જૈનશાસ્ત્રોમાં શું કહેવાય છે ?

ઉત્તર :- જે ભોગો ભોગવતાં ભોગવતાં જીવો આસક્તિ-કષાય-રાગ-દ્વેષ-હિંસાદિ અને ધર્મનો અનાદર આદિ પ્રમાદ સેવે અને તેના દ્વારા પાપકર્મ બાંધી નરકાદિ દુર્ગતિમાં જાય તેને **"પાપાનુબંધી પુણ્ય"** કહેવાય છે. ભોગો પ્રાપ્ત થયા તે પુણ્યોદય છે. પરંતુ ઉપરોક્ત પ્રમાદ દ્વારા પાપકર્મોનો જ અનુબંધ કરાવનારો તે પુણ્યોદય છે. માટે પાપનો અનુબંધ કરાવનારૂં એવું પુણ્ય તે કહેવાય છે. તથા જે ભોગો નિઃસ્પૃહભાવે ભોગવાય છે. ભોગવવાની ઇચ્છા બીલકુલ ન હોવા છતાં ચારિત્રમોહનીય કર્મના ઉદયને લીધે વિપરીત સંજોગોની પરાધીનતાના કારણે જ ભોગવવા પડતા હોય છે. તે ભોગોમાં આસક્તિ-કષાય-રાગ-દ્વેષ અને ધર્મના અનાદર રૂપ પ્રમાદ ન હોવાથી

પાપબંધના હેતુ બનતા નથી. બલ્કે અનાસક્તિભાવના કારણે શુદ્ધ ધર્મ તરફ લઇ જનારા હોય છે. તેથી તેને **"પુણ્યાનુબંધી પુણ્ય"** કહેવાય છે.

સારાંશ કે જે પુણ્ય ભોગવતાં આસક્તિ અને રાગાદિ હોય તે પાપાનુબંધી પુણ્ય, અને જે પુણ્ય ભોગવતાં અનાસક્તિ અને વૈરાગ હોય તે **"પુણ્યાનુબંધી પુણ્ય"** કહેવાય છે. કસાઇ, શિકારી, માંસાહારી આદિ થાય તેવો મનુષ્યનો ભવ મળે તે પાપાનુબંધી પુણ્ય, અને સાધુ-સંત થવાના ભાવ જાગે તેવો મનુષ્યનો ભવ મળે તે પુણ્યાનુબંધી પુણ્ય.

પ્રશ્ન :-પુણ્યાનુબંધી પુણ્યોદયજન્ય ભોગો શુદ્ધ ધર્મના જ આક્ષેપક થાય છે. પરંતુ પાપકર્મોનો બંધ કરાવનારા થતા નથી તેનું કારણ શું?

ઉત્તર :- તેનાં ચાર કારણો છે. (૧) **तस्य प्रमादबीजवत्त्वायोगात्**=પ્રથમ કારણ એવું છે કે પુણ્યાનુબંધી પુણ્યોદય જન્ય ભોગકાળે આસક્તિ, કષાય, રાગ-દ્વેષ અને ધર્મતત્ત્વનો અનાદર ઇત્યાદિ જે જે પ્રમાદો છે. તે તે પ્રમાદનાં કારણોવાળાપણું ત્યાં નથી. તથા જયણાપૂર્વક પ્રવૃત્તિ હોવાથી હિંસાદિ સ્વરૂપ જે જે **"પ્રમાદનાં કારણો"** છે. તે કારણોવાળાપણું પણ તે ભોગમાં નથી. તે ભોગોમાં ઉપયોગની શુદ્ધિ હોવાથી પ્રમાદના કારણોવાળાપણાનો અભાવ છે. માટે અનર્થ માટે થતાં નથી. **(આ પ્રથમકારણ)**

(૨) **अत्यन्तानवद्यतीर्थंकरादिफलशुद्धेः**=અતિશય નિર્દોષ (કેવળ પરોપકાર માત્ર કરનારૂં) એવું તીર્થંકરપણું અને આદિ શબ્દથી ગણધરપણું, આચાર્યપણું ઇત્યાદિ વિશિષ્ટફળશુદ્ધિવાળું આ પુણ્ય છે. જેમ કે મહાવીરપ્રભુ પચ્ચીસમા ભવમાં મનુષ્યનો ભવ, પંચેન્દ્રિયપણું ઇત્યાદિ પુણ્યોદયવાળા ભાવો પામ્યા. પરંતુ તે ભાવોથી તો વીશસ્થાનકનો તપ, સંયમી જીવન આદિ પ્રાપ્ત કરવા દ્વારા તીર્થંકરપણાનું ફળ આપે તેવી શુદ્ધિ પામ્યા. નરક-નિગોદના ભવ હોત તો આ ફળ આપે તેવી શુદ્ધિ ન આવત. માટે પુણ્યાનુબંધી પુણ્યોદયથી પ્રાપ્ત થયેલ નરભવ, ઔદારિકશરીર, પંચેન્દ્રિય જાતિ, પ્રથમ સંઘયણ આદિ ભોગો વિશિષ્ટ આરાધના કરાવવા દ્વારા તીર્થંકરાદિપણાનું ફળ આપી શકે તેવી વિશુદ્ધિવાળા હોય છે. **(આ બીજું કારણ)**

(૩) **पुण्यशुद्ध्यादावागमाभिनिवेशात्**=આવા પ્રકારના પુણ્યાનુબંધી પુણ્યોદય દ્વારા પ્રાપ્ત થયેલી માનસિક શુદ્ધિમાં તથા **आदि**=શબ્દથી પવિત્ર વાણીમાં અને પવિત્ર વર્તનમાં માત્ર આગમનો જ આગ્રહ હોવાથી આ ભોગ અનર્થ માટે થતા નથી. મન, વચન અને કાયાની બરાબર શુદ્ધિ જાળવવામાં શાસ્ત્રાજ્ઞાનું જ અનુસરણ કરે છે. ક્યાંય

પોતાની કલ્પના પ્રમાણે તર્ક-કુતર્કો આ જીવ કરતો નથી. આગમશાસ્ત્રોની આજ્ઞા મુજબ પોતાના ત્રણે યોગોની શુદ્ધિ જાળવવાનો આગ્રહ રાખે છે. **(આ ત્રીજું કારણ)**

(૪) **धर्मसारचित्तोपपत्तेः**=ધર્મ જ છે સારરૂપે જેમાં એવા પ્રકારના ચિત્તની પ્રાપ્તિ થઇ હોવાથી આ ભોગ અનર્થ માટે થતા નથી. પૂર્વબદ્ધ ચારિત્ર મોહનીયકર્મના ઉદયથી કદાચ કોઇ કોઇ ભોગો કાયાથી છોડી શકાતા નથી. કર્મજન્ય બંધનોના કારણે શરીરથી ભોગો ભોગવવા પડતા હોય છે. પરંતુ તેનું મન તે ભોગોમાં હોતું નથી. તેનુ મન તો ધર્મના જ સાર (બળ)વાળું હોય છે. આ જીવો કાયપાતી માત્ર હોય છે. પરંતુ ચિત્તપાતી હોતા નથી. **(આ ચોથું કારણ છે.)**

આ પ્રમાણે પુણ્યાનુબંધી પુણ્યોદયજન્ય સાંસારિક ભોગો પ્રમાદબીજવાળા ન હોવાથી, તીર્થંકરાદિ જેવી ઉત્તમફળયુક્ત શુદ્ધિવાળા હોવાથી, પુણ્યોદયજન્ય શુદ્ધિ અને પ્રવૃત્તિમાં આગમમાત્રના અનુસરણનો જ આગ્રહ હોવાના કારણે તથા ધર્મપરિણામમય ચિત્તવિશેષ હોવાના કારણે અનર્થને માટે થતા નથી. તેથી તેના નિરાસ (વ્યવચ્છેદ) સારું મૂળ ગાથામાં **प्रायः**=શબ્દ કહ્યો છે.

पुण्यशुद्ध्यादावागमाभिनिवेशाद्=આ પદમાં **आदि**=શબ્દથી વચન અને કાયાની પ્રવૃત્તિ રૂપ પુણ્યાનુબંધિ પુણ્યના ઉદયજન્ય શુદ્ધિ અમે જેમ ઉપર સમજાવી તેમ પુણ્યાનુબંધી પાપના ઉદયકાળે દુઃખની પરિસ્થિતિ હોવા છતાં પણ આગમશાસ્ત્રની આજ્ઞાનું જ મુખ્યત્વે આલંબન હોય છે. તેથી તે પાપોદયજન્ય દુઃખની પરિસ્થિતિ પણ અનર્થ માટે થતી નથી. તે સ્વયં સમજી લેવું. તેથી પુણ્યાનુબંધી પુણ્યના ઉદયથી પ્રાપ્ત થયેલી ભોગસામગ્રીને ભોગવવાના કાળે તથા પુણ્યાનુબંધી પાપના ઉદયથી પ્રાપ્ત થયેલી દુઃખસામગ્રી ભોગવવાના કાળે પણ આગમશાસ્ત્રનું અનુસરણ હોવાથી વિવેકબુદ્ધિ જાગ્રત હોવાના કારણે તે અનર્થ માટે થતી નથી.

પાપાનુબંધી પુણ્યોદયજન્ય ભોગસામગ્રી અનર્થ માટે થાય છે તે સમજાવવા માટે સામાન્યથી એક ઉદાહરણ કહે છે-

ચંદનથી પણ પ્રગટ થયેલો અગ્નિ શું બાળતો નથી? અર્થાત્ બાળે જ છે. તેમ અહીં જાણવું. ચંદનનું કાષ્ઠ ઉત્પત્તિમાત્રથી જ તેવા પ્રકારની શૈત્યપ્રકૃતિવાળું જ છે. છતાં તેમાંથી પ્રગટ થયેલ અગ્નિ બાળે જ છે. કારણ કે અગ્નિ તેવા પ્રકારના (બાળવાના જ) સ્વભાવવાળો છે. અહીં કારણ શીતળ પ્રકૃતિવાળું છે છતાં તેનું કાર્ય દાહજનક હોવાથી અનર્થકારી જ છે. તેવી રીતે કારણભૂત એવો ધર્મ કે ધર્મનું આચરણ

શીતળતાની જેમ હિતકારી છે. પરંતુ તેનાથી બંધાયેલા પુણ્યના ઉદયજન્ય ભોગવિસ્તાર હિંસાદિ પ્રમાદબીજ હોવાથી અનર્થ માટે જ થાય છે. એમ ઉદાહરણ અહીં સમજવું.

પુણ્યોદયજન્ય ભોગવિસ્તાર અનર્થ માટે થાય છે. તેનું કારણ તે ભોગવિસ્તાર આસક્તિ પૂર્વક એટલે રાગાદિ અને હિંસાદિ દ્વારા ભોગવાય છે. પ્રમાદબીજ છે તેથી અનર્થ માટે થાય છે. છતાં જે ભોગવિસ્તાર અનાસક્તિથી રાગાદિ-રહિતપણે ભોગવાય, જેમાં પ્રમાદ બીજ ન હોય, તે ભોગો અનર્થ માટે થતા નથી. તેવી રીતે અગ્નિના ઉદાહરણમાં પણ ચંદનથી પ્રગટેલો અગ્નિ બાળે જ છે. ત્યાં પણ પ્રાયઃ બાળે છે એ પદ જોડવું. અર્થાત્ આ અગ્નિ (બાળવાના સ્વભાવવાળો) હોવા છતાં પણ **एतदेव न दहत्यपि कश्चित् (क्वचित्)** કોઈક અગ્નિ કોઈકસ્થાને બાળવાનું કામકાજ નથી પણ કરતો. માટે પ્રાયઃ બાળે છે એમ જાણવું. સત્યમંત્ર (પ્રભાવકમંત્ર)થી સંસ્કાર કરાયેલો એવો અગ્નિ બાળતો નથી. સત્યમંત્રથી મંત્રિત થયેલા અગ્નિથી દાહની અસિદ્ધિ છે. તથા જે સ્થાને સત્યમંત્રથી મંત્રિત અગ્નિ નથી છતાં પણ જો ચંદ્રકાન્તમણિનું સાન્નિધ્ય હોય તો પણ તે સ્થાને તે અગ્નિથી દાહની અસિદ્ધિ છે. આ વાત સકલલોકમાં પ્રસિદ્ધ જ છે. એટલે અગ્નિમાં જેમ પ્રાયઃ **''દાહકતા''** છે. તેમ પુણ્યોદયજન્ય ભોગવિસ્તારમાં પણ પ્રાયઃ **''અનર્થકારિતા''** છે.

પ્રશ્નઃ- પાપકર્મ બંધાવવા દ્વારા અનર્થકારી બને એવા ભોગો, અને શુદ્ધ ધર્મની પ્રાપ્તિ કરાવે એવો ભોગો, આ બન્નેની પ્રાપ્તિ તો પુણ્યોદય રૂપ એક જ કારણથી થાય છે. તો પછી ભોગજન્ય કાર્યમાં ભેદ શા માટે છે?

ઉત્તર :- અનર્થકારી ભોગો અપાવે એવું પુણ્ય જ્યારે અતીત ભવોમાં બાંધ્યું હોય છે. ત્યારે સાંસારિક સુખોની વાસનાઓ પૂર્વક બાંધ્યું હોય છે. તેને જૈનશાસ્ત્રોમાં **''અશુદ્ધભાવ''** કહેવાય છે. આવા પ્રકારના અશુદ્ધભાવોથી બંધાયેલું પુણ્ય તેના ઉદયકાળે ભોગો આપે છે પરંતુ જીવને પ્રમાદમાં જોડવા દ્વારા અનર્થકારી બને છે. પરંતુ શુદ્ધધર્મની પ્રાપ્તિ કરાવે એવું પુણ્ય જ્યારે અતીત ભવોમાં બાંધ્યું હોય ત્યારે સાંસારિક સુખોની વાસનાઓ વિના અર્થાત્ સાંસારિક સુખો એ મહા અનર્થકારી અને બંધનરૂપ છે એમ સમજી તેમાંથી મુક્ત થવાના આશયથી બંધાયેલું હોય છે તેને જૈનશાસ્ત્રોમાં **''શુદ્ધભાવ''** કહેવાય છે. આવા પ્રકારના શુદ્ધભાવોથી બંધાયેલું પુણ્ય તેના ઉદયકાળે ભોગો અવશ્ય આપે જ છે. પરંતુ તે ભોગો જીવને પ્રમાદમાં નાખી શકતા નથી. તેથી તે ભોગો અનર્થકારી બનતા નથી.

મોહની વાસનાઓ પૂર્વક બંધાયેલું પુણ્ય તે પાપાનુબંધી પુણ્ય અને મોહની વાસનાઓથી નિરપેક્ષપણે બંધાયેલું પુણ્ય તે પુણ્યાનુબંધી પુણ્ય.

આ પ્રમાણે મોહની વાસનાઓ રહિત કેવળ આત્મહિત અને મુક્તિપ્રાપ્તિના આશયવાળા શુદ્ધભાવથી જે પુણ્ય બંધાય છે તે પુણ્યાનુબંધી પુણ્ય છે. તેના ઉદયકાળે જીવ વિવેકી રહે છે. ભોગોમાં આસક્ત અને રાગી બનતો નથી. ના છૂટકે જ ભોગો ભોગવે છે. તેનું ચિત્ત ધર્મપરાયણ જ હોય છે. માટે તે અનર્થનું કારણ બનતું નથી. પરંતુ મોહની વાસનાઓ પૂર્વક કેવળ સાંસારિક ભોગસુખો મેળવવા માટે જ જે ધર્મનું આલંબન સ્વીકારે. તેનાથી બંધાયેલું પુણ્ય તે અશુદ્ધ ભાવોથી બંધાયું છે માટે પાપાનુબંધી પુણ્ય છે. તેના ઉદયકાળે જીવ અવિવેકી બને છે. મોહાંધ થાય છે. ભોગોમાં આસક્ત અને અતિશય રાગી બને છે. તેનું ચિત્ત ધર્મના અનાદરવાળું હોય છે. તેથી તે ભોગો અનર્થનું કારણ બને છે. ॥ ૧૬૦॥

भोगात्तदिच्छाविरतिः, स्कन्धभारापनुत्तये ।
स्कन्धान्तरसमारोपस्तत्संस्कारविधानतः ॥ १६१ ॥

ગાથાર્થ = ભોગો ભોગવી લેવાથી તાત્કાલિક તે ભોગની ઇચ્છાની જે નિવૃત્તિ થાય છે. તે તેવા પ્રકારના ભોગો ભોગવવાના સંસ્કારોને (તીવ્રતર) કરનાર હોવાથી આ નિવૃત્તિ એક ખભાના ભારને દૂર કરવા માટે બીજા ખભા ઉપર ભાર ઉચકવા તુલ્ય છે. ॥ ૧૬૧ ॥

ટીકા-*''भोगात्''* सकाशात्, *''तदिच्छाविरति*र्भोगेच्छाविरतिस्तात्कालिकी'' । *किमित्याह-''स्कन्धभारापनुत्तये''* स्कन्धभारापनुत्त्यर्थं, *''स्कन्धान्तरसमारोपः''* वर्तते । कुत इत्याह-*''तत्संस्कारविधानतः''* तथाकर्मबन्धेनानिष्टभोगसंस्कार-विधानात्तत्त्वतस्तदिच्छाऽनिवृत्तेरिति । उक्ता पञ्चमी दृष्टिः । सत्यामस्यामपरैरपि योगाचार्यैरलौल्यादयो गुणाः प्रोच्यन्ते । यथोक्तम् -

વિવેચન :- જ્યારે જ્યારે સાંસારિક ભોગ સુખો ભોગવવાની ઇચ્છા થાય છે. ત્યારે ત્યારે તે ભોગસુખો (ઇચ્છાનુસાર) ભોગવી લેવાથી આ જીવની ભોગતૃષ્ણા નાશ પામી જાય છે, એમ કોઇ માને છે. પરંતુ તે ભ્રમમાત્ર જ છે. એમ જણાવતાં કહે છે કે-

ભોગસુખો પોતાની ઇચ્છાનુસાર ભોગવવાથી તાત્કાલિક ભોગ-સુખોની ઇચ્છાની નિવૃત્તિ થાય છે. પરંતુ વાસ્તવિકપણે ભોગસુખો ભોગવવાની જે તૃષ્ણા છે, તેનો નાશ થતો નથી. કારણ કે જ્યારે આ જીવ ભોગસુખોમાં જોડાય છે, ત્યારે તેની આસક્તિ અતિશય હોવાથી જીવ અશુભ કર્મબંધ કરે છે. અને તે અશુભ કર્મબંધના કારણે અનિષ્ટ એવા ભોગોના સંસ્કારોનું જ બીજાધાન થતું હોવાથી તાત્ત્વિકપણે તે ભોગેચ્છાની નિવૃત્તિ થઇ જ નથી. આ વાત સુંદર એવા એક દૃષ્ટાન્તથી સમજાવે છે.

કોઈ એક માનવ પોતાના એક સ્કન્ધ (ખભા) ઉપર બહુ મોટો ભાર ઉપાડે. અને રસ્તે આગળ આગળ ચાલે, પરંતુ થોડોક રસ્તો કાપતાં તે ખભા ઉપર ઘણો ભાર લાગવાથી આ ભાર સ્કન્ધાન્તર (બીજા ખભા) ઉપર ઉચકે તો તાત્કાલિક તેનો પ્રથમ ખભો શાન્તિ અનુભવે. પરંતુ તેના શરીર ઉપરથી ભાર નાશ પામતો નથી. જે ભાર પ્રથમ ખભા ઉપર હતો તે જ ભાર હવે બીજા ખભા ઉપર લાગે, તાત્કાલિક થોડી શાન્તિ લાગે, પરંતુ કાલાન્તરે ભાર તો લાગવા જ માંડે, ભારનો બોજો નાશ પામતો નથી. તે જ પ્રમાણે ભોગસુખોને ભોગવી લેવાથી તાત્કાલિક રાહત લાગે પરંતુ ભોગની ઈચ્છા સર્વથા નાશ પામતી નથી, બલ્કે વધે છે. કારણ કે ભોગોના વારંવાર આવા સંસ્કારો પડવાથી ભોગસુખોની ઈચ્છા તીવ્ર બનવાથી ભોગતૃષ્ણા વૃદ્ધિ પામે છે. માટે ભોગો ભોગવવાથી ભોગતૃષ્ણા નાશ પામતી નથી. પરંતુ સમ્યગ્જ્ઞાન અને વૈરાગ્યપૂર્વક વિવેકદૃષ્ટિ વિકસાવવા દ્વારા ભોગોના ત્યાગથી ભોગતૃષ્ણા નાશ પામે છે.

ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી મ.શ્રીએ અધ્યાત્મસારમાં કહ્યું છે કે-

अकृत्वा विषयत्यागं, यो वैराग्यं दिधीर्षति ।
अपथ्यमपरित्यज्य स रोगोच्छेदमिच्छति ॥ ६॥

જે આત્મા ભોગોના ત્યાગ વિના વૈરાગ્યને ધારણ કરવા ઈચ્છે છે તે અપથ્યભોજનને છોડ્યા વિના જ રોગના વિનાશને ઈચ્છે છે.

આ પ્રમાણે ભોગો ભોગવવાથી ભોગતૃષ્ણા નાશ પામતી નથી. પરંતુ તે ભોગોને ભોગવવાના જ વારંવાર સંસ્કારો થવાથી ભોગતૃષ્ણા વધે છે. એક ખભા ઉપરથી બીજા ખભા ઉપર ભાર લઈ જવા જેવી કાલ્પનિક શાન્તિ થાય છે. પરંતુ પારમાર્થિક શાન્તિ થતી નથી. આ કારણથી જ આ દૃષ્ટિવાળાને સંસાર સંબંધી ભોગોની બધી **"ભવચેષ્ટા"** બાળકોના ધૂલીગૃહ જેવી નિરસ-અસાર અને તુચ્છ લાગે છે. આ પ્રમાણે અહીં પાંચમી સ્થિરા દૃષ્ટિ સમાપ્ત થાય છે.

આ પાંચમી સ્થિરા દૃષ્ટિ આવ્યે છતે લોલુપતા આદિ દોષોનો નાશ થવા દ્વારા **"અલૌલ્ય"** વગેરે ૨૧ ગુણો પ્રગટ થાય છે એમ અન્યદર્શનના યોગાચાર્યોએ પણ કહ્યું છે. તે ૨૧ ગુણો આ પ્રમાણે છે.

अलौल्यमारोग्यमनिष्ठुरत्वं, गन्धः शुभो मूत्रपूरीषमल्पम् ।
कान्तिः प्रसादः स्वरसौम्यता च, योगप्रवृत्तेः प्रथमं हि चिह्नम् ॥ १॥
मैत्र्यादियुक्तं विषयेष्वचेतः, प्रभाववद्धैर्यसमन्वितं च ।
द्वन्द्वैरधृष्यत्वमभीष्टलाभः, जनप्रियत्वं च तथा परं स्यात् ॥ २॥

दोषव्यपायः परमा च तृप्ति,-रौचित्ययोगः समता च गुर्वी ।
वैरादिनाशोऽथ ऋतम्भराधी-र्निष्पन्नयोगस्य तु चिह्नमेतत् ॥ ३॥
इत्यादि । इहाप्येतदकृत्रिमं गुणजातम् । अत एवारभ्य विज्ञेयम् ॥ १६१॥

(૧) **अलौल्यम्**=અલોલુપતા અર્થાત્ લોલુપતાનો અભાવ, ઇન્દ્રિયોના વિષયભોગો ભોગવવામાં આસક્તિ-તૃષ્ણા-લોલુપતા હોતી નથી.

(૨) **आरोग्यम्**=અપથ્યના ત્યાગથી, પથ્યના જ સેવનથી, અને યોગસાધનાના પ્રભાવથી શારીરિક રોગો ન થાય. આરોગ્ય સારું રહે.

(૩) **अनिष्ठुरत्वम्**=હૃદયમાં નિષ્ઠુરતા ન હોય, નિર્ધ્વંસ પરિણામ ન હોય.

(૪) **गन्धः शुभो**=શરીરમાંથી યોગપ્રભાવે સુગંધ જ (સારી જ ગંધ) નીકળે.

(૫) **मूत्रपुरीषमल्पम्**=યોગસાધનાના બળે આહાર-પાણીનું યથાયોગ્ય રીતે સુંદર પાચન થવાથી સ્વાભાવિકપણે જ મળ અને મૂત્રની અલ્પતા હોય.

(૬) **कान्तिः**=શારીરિક તેજની વૃદ્ધિ થાય. શરીરની ચમક સારી હોય.

(૭) **प्रसादः**=ચિત્તની (માનસિક) પ્રસન્નતા સર્વકાળે હોય.

(૮) **स्वरसौम्यता च**=કંઠ અત્યન્ત સૌમ્ય (મધુર-કર્ણપ્રિય) બને છે.

આ આઠગુણો એ યોગસાધનાનાં પ્રાથમિક ચિહ્નો છે.

(૯) **मैत्र्यादियुक्तं**=યોગીઓનું ચિત્ત મૈત્રી-પ્રમોદ-કરુણા અને મધ્યસ્થતા આદિ ભાવનાઓથી વાસિત બને છે. ભાવનાઓથી ભાવિત મન હોય છે.

(૧૦) **विषयेष्वचेतः**=ચિત્ત વિષયભોગો તરફ આકર્ષાતું નથી.

(૧૧) **प्रभाववद्**=યોગીઓનું ચિત્ત પ્રભાવવાળું બને છે. માનસિક શક્તિ વધે છે.

(૧૨) **धैर्यसमन्वितं च**=ચિત્ત ધીરતાગુણવાળું બને છે. આકુળ-વ્યાકુળતા થતી નથી.

(૧૩) **द्वन्द्वैरधृष्यत्वम्**=દુ:ખ અને સુખમાં, જય અને પરાજયમાં, માન અને અપમાનમાં, લાભ-નુકશાનમાં, અનુકૂળતા અને પ્રતિકૂળતામાં એમ સર્વ દ્વન્દ્વોમાં હાર ન પામે તેવું મન હોય છે અર્થાત્ સમભાવયુક્ત મન હોય છે.

(૧૪) **अभीष्टलाभः**=મનના ઈષ્ટભાવોની યોગના પ્રભાવે અવશ્ય સિદ્ધિ થાય.

(૧૫) **जनप्रियत्वं च परं स्यात्**=ઉચ્ચકોટિનું જનપ્રિયત્વ પ્રાપ્ત થાય છે.

(૧૬) **दोषव्यपायः**=રાગ-દ્વેષ-હર્ષ-શોકાદિ મોહજન્ય દોષોનો નાશ થાય છે.

(૧૭) **परमा च तृप्तिः**=આત્માને પરમ શાન્તિનો અનુભવ થાય.

(૧૮) **औचित्ययोगः**=સર્વ સ્થાને ઉચિત આચરણ આચરવામાં જ વર્તે છે.

(૧૯) **समता च गुर्वी**=અતિશય મોટો એવો સમતાગુણ હોય છે.

(૨૦) **वैरादिनाशः**=વૈર, વૈમનસ્ય, ક્રોધ, અહંકાર, કપટી સ્વભાવ આદિ દોષોનો નાશ થાય છે.

(૨૧) **ऋतम्भरा च धीः**=સાચી વિવેકયુક્ત બુદ્ધિ પ્રગટ થાય છે.

નિષ્પન્નયોગવાળા યોગીમહાત્માનાં આ સર્વે ચિહ્નો છે. અન્ય દર્શનકારના યોગાચાર્યોએ જે આ ૨૧ ગુણો કહ્યા છે. તે ગુણો **इहापि**=આ પાંચમી દૃષ્ટિમાં પણ **एतद् अकृत्रिमम् गुणजातम्**=સ્વાભાવિકપણે જ આ ગુણ સમૂહ હોય છે. એટલે કે **अत एव आरभ्य विज्ञेयम्**=આ પાંચમી દૃષ્ટિમાં સ્વાભાવિકપણે આ ગુણો પ્રગટેલા હોય છે. આ દૃષ્ટિથી જ આ ગુણો વાસ્તવિક રૂપે પ્રગટે છે. અને હવે પછીની શેષ દૃષ્ટિઓમાં તો આ ગુણો અધિક અધિક વિકસે છે. ॥ ૧૬૧॥

સ્થિરા દૃષ્ટિનો સાર

સ્થિરા દૃષ્ટિમાં આવેલો આત્મા ગ્રન્થિભેદ કરી સમ્યક્ત્વ પામેલો હોય છે. તેથી વેદ્યસંવેદ્યપદની પ્રાપ્તિ થાય છે. અસાર વસ્તુને અસાર અને સાર વસ્તુને સાર રૂપે સમજે છે. ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વમાં સમ્યક્ત્વ મોહનીયનો ઉદય હોવાથી સાતિચાર (પ્રતિપાતી-અનિત્ય) એવો બોધ અને ક્ષાયિક-ઔપશમિક સમ્યક્ત્વમાં સમ્યક્ત્વમોહનીયનો ઉદય ન હોવાથી નિરતિચાર (અપ્રતિપાતી-નિત્ય) એવો બોધ હોય છે. ઈન્દ્રિયોને વિષય વિકારોમાંથી જીતીને આત્માના સ્વરૂપની રમણતામાં જોડનારું **"પ્રત્યાહાર"** નામનું **"યોગાંગ"** હોય છે. કરાતા અનુષ્ઠાનોમાં સમ્યક્ત્વ પૂર્વક પ્રવૃત્તિ હોવાથી ભ્રમ (અહીં-તહીં ભટકવાપણાના) દોષનો ત્યાગ હોય છે. તથા વેદ્યસંવેદ્યપદની પ્રાપ્તિના પ્રભાવે **"સૂક્ષ્મબોધ"** નામના ગુણની પ્રાપ્તિ થાય છે.

આ દૃષ્ટિ ચોથા ગુણસ્થાનકથી શરૂ થાય છે. આ દૃષ્ટિમાં આવેલા જીવો અજ્ઞાન અને મોહરૂપી ગ્રન્થિનો ભેદ થયેલ હોવાથી તથા સમ્યક્ત્વ અને વેદ્યસંવેદ્યપદ પ્રાપ્ત થયેલ હોવાથી સંસારી ઘરનાં જે સર્વે કાર્યો (પાંચ ઈન્દ્રિયોનાં વિષયસુખો, અર્થોપાર્જન, પરિવારાદિની પ્રાપ્તિ, માન-પ્રતિષ્ઠા અને સાંસારિક યશ આદિની પ્રાપ્તિ) તે બાળકોને રમવા માટેનાં ધૂળમાં કરાયેલાં ગૃહ (ઘર) સમાન અસાર, તુચ્છ અને નાશવંત લાગે છે. તેથી તેમાં આસક્તિ થતી નથી. તથા ઝાંઝવાનું જળ, આકાશમાં થતાં વાદળોનાં નગરો અને સ્વપ્નો જેમ ભ્રમસ્વરૂપ છે. તેમ પૌદ્ગલિક બધા જ બાહ્યભાવોને

આગમજ્ઞાનથી પ્રગટેલા વિવેક દ્વારા ભ્રમાત્મક સમજે છે. અને માને છે. આત્માની અંદર રહેલી એક જ્ઞાન રૂપ જ્યોતિ એ જ નિરાબાધ, નિરામય અને પરમતત્ત્વ છે એ જ વાસ્તવિકપણે ઉપાદેય છે. બાકીની સઘળી વસ્તુઓ માત્ર ઉપાધિરૂપ જ છે.

આ દૃષ્ટિવાળા જીવો જ્ઞાનપૂર્વકના વિવેકવાળા, ધીરસ્વભાવવાળા, પ્રત્યાહારની પ્રધાનતાવાળા અને ધર્મકાર્યો કરવામાં બાધા ઉપજાવે તેવી પ્રવૃત્તિનો ત્યાગ કરનાર હોય છે. જે લક્ષ્મી અનિત્ય હોવાથી કાળાન્તરે ચાલી જવાની હોવાથી દરિદ્રતાની સખી છે. તે લક્ષ્મી બુદ્ધિમાન પુરુષોને જેમ આનંદ માટે થતી નથી. તેવી રીતે આ દૃષ્ટિવાળા જીવોને ભોગવિલાસ પણ પાછળ અવશ્ય પાપ અને તદુદયજન્ય દુઃખ આવવાનું જ હોવાથી આનન્દ માટે થતો નથી.

જેમ ચંદન શીતળ હોવા છતાં પણ તેનાથી ઉત્પન્ન થયેલો અગ્નિ બાળે જ છે એટલે અનર્થકારી જ છે. તેવી રીતે (સંસારસુખ મેળવવાની વાસનાપૂર્વક કરાયેલા) ધર્મથી બંધાયેલ પુણ્યના ઉદયથી ઉદયકાળે મળેલો ભોગવિસ્તાર પણ તે જીવોને અનર્થ માટે જ થાય છે. ભોગો ભોગવી લેવાથી જે તૃપ્તિ થાય છે તે ઔપચારિક શાન્તિ છે. પરંતુ વાસ્તવિક શાન્તિ નથી. જેમ એક ખભા ઉપર ઉચકેલા ભારનું વજન લાગવાથી તે ભાર બીજા ખભા ઉપર લઇ લેવામાં આવે તો જે શાન્તિ થાય છે તે ઔપચારિક છે. કારણ કે વાસ્તવિક ભાર તો ગયો જ નથી. એટલે થોડા કાળ પછી પાછું વજન લાગવાનું જ છે. તેમ ભોગો ભોગવવાથી ક્ષણિક તૃપ્તિ થાય છે. પરંતુ ભોગોની વાસના નાશ પામેલી નથી, તેથી થોડા જ કાળમાં પુનઃ ભોગોની વાસના વધે છે. માટે ભોગ વિસ્તાર સારો નથી, એમ સમજી મન સંસારી ભાવોથી અલિપ્ત હોય છે.

સ્થિરા દૃષ્ટિ સમાપ્ત

तथा च षष्ठीं दृष्टिमभिधातुमाह—

પાંચમી દૃષ્ટિ સમજાવીને હવે છઠ્ઠી દૃષ્ટિ સમજાવવા માટે કહે છે-

कान्तायामेतदन्येषां, प्रीतये धारणा परा ।
अतोऽत्र नान्यमुन्नित्यं, मीमांसाऽस्ति हितोदया ॥ १६२॥

ગાથાર્થ = કાન્તા દૃષ્ટિમાં આ દર્શન (સૂક્ષ્મબોધ) અન્યજીવોની પ્રીતિ માટે થાય છે. (પરંતુ દ્વેષ માટે થતો નથી.) શ્રેષ્ઠ એવી ધારણા નામનું યોગનું અંગ

હોય છે. આ કારણથી જ આ દૃષ્ટિમાં સદાકાળ અન્યુમદ્ દોષ હોતો નથી. અને હિતોદય કરાવે તેવી મીમાંસા (ગુણ) હોય છે. ॥ ૧૬૨ ॥

ટીકા -''*कान्तायां*'' दृष्टौ, ''*एतदनन्तरोदितं*'' नित्यदर्शनादि, ''*अन्येषां प्रीतये*'' भवति, न तु द्वेषाय । तथा ''*धारणा परा*'' प्रधाना चित्तस्य देशबन्धलक्षणा । यथोक्तम्-देशबन्धश्चित्तस्य धारणा ३-१ पातं०योग । ''*अतो*'' धारणातः । ''*अत्र*'' दृष्टौ, ''*नान्यमुन्नान्यत्र हर्षः*'' । तदा तत्तत्प्रतिभासा-योगात् । तथा ''*नित्यं*'' सर्वकालं, ''*मीमांसास्ति*'' सद्विचारात्मिका । अत एवाह-''*हितोदया*'' सम्यग्ज्ञानफलत्वेन ॥ १६२॥

વિવેચન :- કાન્તા દૃષ્ટિ આવ્યે છતે પૂર્વે ૧૫૪ ગાથામાં સ્થિરાદૃષ્ટિમાં આવેલ નિત્યબોધ વગેરે ગુણો વિશેષ સ્વરૂપે ચાલુ જ રહે છે. દૃષ્ટિની નિર્મળતા વધવાના કારણે જ્ઞાનગુણ પણ વધારે નિર્મળ બને છે. આ સૂક્ષ્મબોધ વિશિષ્ટ તર્કયુક્ત થવાથી બીજાને સમજાવવામાં અત્યન્ત પ્રભાવશાળી થાય છે. તેથી આ બોધ દ્વારા પરજીવોને તત્ત્વ સમજાવવામાં ઘણી જ સફળતા મળે છે તે કારણથી પરજીવોને પણ યોગીઓના આ બોધ પ્રત્યે પ્રીતિ અને બહુમાન ઉપજે છે. પરંતુ દ્વેષ, અદેખાઇ કે નારાજગી પેદા થતી નથી. બોધ નિર્મળ અને સારો હોવાથી મુખથી એવી સુંદર વાણી નિકળે છે કે જે વાણી પરને પ્રીતિનું જ કારણ બને.

તથા યોગ સાધના માટેની આ દૃષ્ટિ અતિશય નિર્મળ બનવાથી શ્રેષ્ઠ એવું ધારણા નામનું યોગાંગ પ્રાપ્ત થાય છે. જે ધ્યેય સિદ્ધ કરવું છે. તે ધ્યેયવાળા સ્થાનમાં ચિત્તનું ચોટી જવું, તેમાં ચિત્તનું તન્મય થઇ જવું, તેને ધારણા કહેવાય છે. પાંતજલ ઋષિના યોગસૂત્રમાં કહ્યું છે કે-**देशबन्धश्चित्तस्य धारणा ३-१** દેશમાં (ધ્યેયવાળા સ્થાનમાં) ચિત્તનું બંધાઇ જવું-ચોટી જવું. ઇષ્ટસાધ્યની સાધનામાં મનની લીનતા થવી તે ધારણા કહેવાય છે.

યોગસાધનાની ઇષ્ટ ક્રિયામાં ચિત્તની ધારણા (સ્થિરતા) પ્રાપ્ત થઇ છે. આ કારણથી જ આ દૃષ્ટિમાં **"અન્યમુદ્"** દોષ હોતો નથી. એટલે કે યોગસાધના માટેની આ ઇષ્ટ ક્રિયા વિના અન્યત્ર (અન્ય કોઇપણ ક્રિયામાં) તે કાળે હર્ષ થતો નથી. કારણ કે આ યોગસાધના માટે કરાતી જે ક્રિયા છે. તેમાં જ ચિત્ત અત્યન્ત સ્થિર બન્યું હોવાથી **तदा**=તે કાળે **तत्तत्**=તે તે અન્ય ક્રિયાઓ કરવાની ઉત્સુકતાની **प्रतिभास**=સ્ફુરણા થવાનો જ અભાવ છે. અન્યક્રિયાની સ્ફુરણા થતી જ નથી. માટે અન્યમુદ્ દોષ નથી.

સુંદર તત્ત્વબોધ થયેલ હોવાથી અને દૃષ્ટિ આત્મતત્ત્વ ભણી વધુ ઢળી હોવાથી તે તત્ત્વો સંબંધી તર્ક-વિતર્ક અને દાખલા-દલીલપૂર્વક સૂક્ષ્મ-સૂક્ષ્મ ઉત્તમોત્તમ વિચારાત્મક એવી મીમાંસા પ્રગટે છે. ચિંતન-મનન કરવાની સ્ફૂરણા જાગે છે. જ્યારે જ્યારે શેષકામોમાંથી નિવૃત્તિ મળે ત્યારે ત્યારે તત્ત્વોની સુંદર વિચારણા જ કરે છે. અને આ વિચારણા અવશ્ય હિતોદય કરનારી જ થાય છે. કારણ કે તેવી ઉત્તમોત્તમ સૂક્ષ્મ વિચારણાઓ દ્વારા સમ્યગ્જ્ઞાન રૂપ ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે. અને દિન-પ્રતિદિન વધારેમાં વધારે સમ્યગ્જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થવી એ જ સાચું આત્માનું હિત છે. એટલે હિતોદયવાળી આ મીમાંસા બને છે. ॥ ૧૬૨ ॥

अमुमेवार्थं स्पष्टयन्नाह—

આ જ અર્થને વધુ સ્પષ્ટ કરતાં કહે છે કે-

अस्यां तु धर्ममाहात्म्यात्समाचारविशुद्धितः ।
प्रियो भवति भूतानां, धर्मैकाग्रमनास्तथा ॥ १६३॥

ગાથાર્થ = વળી આ દૃષ્ટિમાં આવેલો જીવ સમ્યક્ (સુંદર) આચારોની વિશુદ્ધિના કારણથી અને ધર્મના પ્રભાવથી પ્રાણીઓને પ્રિય બને છે. તથા ધર્મમાં જ એકાગ્ર ચિત્તવાળો હોય છે. ॥ ૧૬૩ ॥

ટીકા - ''*अस्यामेव*'' दृष्टौ कान्तायां नियोगेन, ''*धर्ममाहात्म्यात्*कारणात्,'' ''*समाचारविशुद्धितो*'' हेतोः । किमित्याह-''*प्रियो भवति भूतानां*'' प्राणिनां, ''*धर्मैकाग्रमनास्तथा*'' भवतीति ॥ १६३॥

વિવેચન :- આ દૃષ્ટિ એટલે કાન્તાદૃષ્ટિ આવે છતે હૃદયમાં પ્રગટ થયેલો **"સમભાવ-નિઃસ્પૃહતા"** અને **"વૈરાગ્યાદિ"** ગુણાત્મક જે ઉત્તમ ધર્મ છે. તે ધર્મના પ્રભાવથી જ આ દૃષ્ટિવાળા મહાત્માઓનો આચાર સમ્યગ્ હોય છે. જેનું હૃદય શુદ્ધ છે તેના વિચાર, વાણી અને વર્તન સદાકાળ સહજભાવે જ સુંદર હોય છે. અને જેનું હૃદય અશુદ્ધ હોય છે તેનાં વિચાર-વાણી અને વર્તન સહજભાવે જ અસુંદર હોય છે. કદાચ બહારથી સુંદર હોય તો પણ તે માયારૂપ અને કપટભાવ યુક્ત હોવાથી અસુંદર જ છે. આ કારણથી પ્રાપ્ત થયેલી સમ્યક્ એવા આચારોની વિશુદ્ધિથી જ આ યોગી મહાત્મા સર્વ પ્રાણીઓને પ્રિય થઇ પડે છે. પારમાર્થિક શુદ્ધ આચરણ આ સંસારમાં કોને ન આકર્ષે? અર્થાત્ સર્વને આકર્ષે જ. સર્વને પ્રિય થાય જ.

એકલો પરને પ્રિય જ થાય છે એટલુ જ નહીં, પરંતુ પોતે પણ વધુને વધુ ધર્મભાવનામાં જ દત્તચિત્ત બને છે. ધર્મમાં જ એકાગ્રમનવાળો આ મહાયોગી બને છે.

આવી દૃષ્ટિ જ્યારે આવે છે, વૈરાગ્ય વૃદ્ધિ પામે છે, સંસાર તુચ્છ, અસાર અને ભવભ્રમણાનો જ હેતુ દેખાય છે, ત્યારે આ જીવમાં કયા કયા ગુણો નથી આવતા? અર્થાત્ આવા ઘણા ગુણો સહજભાવે જ પ્રગટે છે. અને આત્માનું કલ્યાણ વધતું જાય છે. દૃષ્ટિ અતિશય વિશુદ્ધ-વિશુદ્ધતર બની હોવાથી બાહ્ય આચરણ પણ નિષ્કપટભાવે કેવળ આત્માના ઉપકારની બુદ્ધિએ જ એવું સુંદર પ્રવર્તે છે કે તેના પ્રતાપે આ જીવ સર્વને પ્રિય પણ થાય છે. ધર્મના કાર્યોમાં સ્થિર મનવાળો પણ બને છે અને આત્મકલ્યાણ સાધનાર બને છે.

एतदेवाह=આ જ વાત વધુ સ્પષ્ટ કરતાં જણાવે છે કે-

श्रुतधर्मे मनो नित्यं, कायस्त्वस्यान्यचेष्टिते ।
अतस्त्वाक्षेपकज्ञानान्न भोगा भवहेतवः ॥ १६४ ॥

ગાથાર્થ = આ જીવનું મન હંમેશાં શ્રુતધર્મમાં જ હોય છે. માત્ર કાયા જ અન્યક્રિયાઓમાં હોય છે. આ કારણથી "આક્ષેપક" જ્ઞાનના પ્રભાવથી તે જીવને ભોગો ભવ-હેતુ થતા નથી. ॥ ૧૬૪ ॥

ટીકા-"*श्रुतधर्मे*" आगमे, "*मनो नित्यं*" तद्भावनोपपत्तेः । "*कायस्तु*" काय एव, *अस्याधिकृतद्दष्टिमतो*, "*अन्यचेष्टिते*" सामान्ये "*अतस्त्वत*" एव कारणात् "*आक्षेपकज्ञानात्*" सम्यगाक्षेपकज्ञानेन हेतुभूतेन, "*भोगा*" इन्द्रियार्थ-सम्बन्धाः, "*भवहेतवः*" संसारहेतवो "*न*" इति ॥ १६४॥

વિવેચન :- अस्य=પ્રસ્તુત એવી આ કાન્તા નામની છઠ્ઠી દૃષ્ટિમાં વર્તતા જીવનું મન હંમેશાં શ્રુતધર્મમાં જ લાગેલું હોય છે. અર્થાત્ શાસ્ત્રજ્ઞાનની સૂક્ષ્મ વિચારણાઓમાં અને તે શાસ્ત્રોની જ વિશેષ વિશેષ ભાવનાઓમાં લયલીન હોય છે. **कायस्तु** આ પદમાં કહેલો **तु** શબ્દ એવકાર અર્થમાં છે. એટલે માત્ર કાયા જ અન્ય એવાં સાંસારિક સામાન્ય કાર્યોમાં હોય છે. અર્થાત્ આહાર-નિહાર આદિ રૂપ સામાન્ય સંસારી કાર્યોમાં માત્ર (મન વિનાની) એકલી કાયા જ પ્રવર્તતી હોય છે. આ યોગીનું મન શાસ્ત્રજ્ઞાનમાં અને કાયામાત્ર જીવન ટકાવવાના આધાર ભૂત એવા આહાર-નિહારાદિ રૂપ સામાન્યકાર્યમાં પ્રવર્તે છે. આટલા બધા નિર્લેપ દશાવાળા આ યોગી મહાત્માઓ હોય છે.

अतस्तु=આ કારણથી આ મહાત્માઓ જે આહાર-નિહાર અને વિહારાદિ કાર્યો કરે તે સર્વે-પાંચે ઇન્દ્રિયોના ભોગો આવા પ્રકારના **"આક્ષેપક જ્ઞાનના"** પ્રભાવથી તેઓને ભવહેતુ (સંસારની પરિભ્રમણા)નું કારણ બનતા નથી.

પ્રશ્ન :- "આક્ષેપકજ્ઞાન" એટલે શું? આક્ષેપક કોને કહેવાય?

ઉત્તર :- આક્ષેપક એટલે આકર્ષણ કરનારૂં, ખેંચનારૂં, પોતાના તરફ લાવનારૂં એવું જ્ઞાન, સારાંશ કે અનાદિકાળથી મોહસંજ્ઞાના બળે આ જીવનું મન પાંચ ઈન્દ્રિયોના વિષયો તરફ અને તેના દ્વારા મળતાં ભોગ-સુખો તરફ ખેંચાયેલું છે જ. સતત તેમાં લીન જ છે. તેમાંથી મન ઉઠાવીને શાસ્ત્રજ્ઞાનમાં જોડનારૂં, મનને આત્મા તરફના ભાવોમાં ખેંચનારૂં જ્ઞાન, અર્થાત્ શાસ્ત્રોના અનુભવોમાં આકર્ષણ કરનારૂં એવું જે જ્ઞાન તે આક્ષેપકજ્ઞાન અર્થાત્ વિશિષ્ટકોટિના વૈરાગ્યવાળું જે જ્ઞાન તે આક્ષેપકજ્ઞાન કહેવાય છે. છટ્ઠી દૃષ્ટિમાં વર્તતા જીવનું મન સદા શ્રુતશાસ્ત્રોના અનુભવમાં જ લીન હોવાથી શરીરમાત્ર દ્વારા ભોગવાતા આહારાદિના ભોગો તે જીવને ભવભ્રમણનો હેતુ બનતા નથી.

પૂજ્ય આનંદઘનજી મ.શ્રીએ પણ કહ્યું છે કે-

જિનચરણે ચિત્ત લાવ, વૈસે જિનચરણે ચિત્ત લાવ,
ચારો ચરણ કે કારણે રે, ગૌઆ વનમેં જાય.
ચારો ચરે ફિરે ચિહું દિશિ, વાંકી નજર વછુરિઆ. માંહ્ય૦ વૈસે૦ જિન૦
ચાર પાંચ સાહેલીયાં મિલી, હિલમીલ પાની જાય,
તાલી દીએ ખડખડ હસે, વાંકી નજર ગગુરિઆ. માંહ્ય૦ વૈસે૦ જિન૦

ગાય વનમાં ચારો ચરવા જાય, ચારે દિશામાં ફરે, પણ તેનું મન તો પોતાના વાછરડામાં જ હોય, તથા ચાર-પાંચ સખીઓ હળી મળીને પાણી ભરવા માટે સાથે જાય, તે પાણીનું ભરેલું બેડું માથા ઉપર મૂકીને ઝપાટા ભેર-રૂવાબ ભેર ચાલે, વાતો કરતી જાય, તાળીઓ દેતી જાય અને ખડખડ હસતી જાય પણ તેની નજર તો ગગુરિઆમાં (ઘડામાં) જ હોય. તેમ પરભાવ દશા રૂપ પૌદ્ગલિક ભાવનાઓથી રહિત એવા આક્ષેપક જ્ઞાનના પ્રભાવથી જ્ઞાનીનું મન પણ સંસાર સંબંધી અન્યકાર્ય કરવા છતાં પણ સદા શ્રુતશાસ્ત્રોના ધ્યાનમાં અને તેના જ સૂક્ષ્મ-સૂક્ષ્મ ચિંતન-મનનમાં જ લીન હોય છે. ॥ ૧૬૪ ॥

अमुमेवार्थं दृष्टान्तमधिकृत्याह—

આ જ અર્થ ઉદાહરણ આપીને સમજાવે છે.

मायाम्भस्तत्त्वतः पश्यन्ननुद्विग्नस्ततो द्रुतम् ।
तन्मध्येन प्रयात्येव, यथा व्याघातवर्जितः ॥ १६५॥

ગાથાર્થ = ઝાંઝવાના જળને તત્ત્વથી આ માયમય જ પાણી છે એમ જાણતો પુરુષ તેનાથી અલ્પ પણ ઉદ્વેગ (ગભરામણ) પામ્યા વિના તે પાણીના મધ્યમાંથી જેમ કોઇ પણ જાતની પીડારહિતપણે જાય જ છે. ॥ ૧૬૫॥

ટીકા-''*मायाम्भस्तत्त्वतः पश्यन्*'' मायाम्भस्त्वेनैव, ''*अनुद्विग्नस्ततो*'' मायाम्भसो ''*द्रुतं*'' शीघ्रं, ''*तन्मध्येन*'' मायाम्भोमध्येन, ''*प्रयात्येव,*'' न न प्रयाति । ''*यथा*'' इत्युदाहरणोपन्यासार्थः । ''*व्याघातवर्जितो*'' मायाम्भसस्त-त्त्वेन व्याघातासमर्थत्वादिति ॥ १६५॥

भोगान् स्वरूपतः पश्यंस्तथा मायोदकोपमान् ।
भुञ्जानोऽपि ह्यसङ्गः सन् प्रयात्येव परं पदम् ॥ १६६॥

ગાથાર્થ = તેવી જ રીતે સંસારનાં ભોગસુખોને સ્વરૂપથી માયાજલની ઉપમાવાળાં જોતો (જાણતો) આ પુરુષ ભોગવવા છતાં પણ અસંગ રહ્યો છતો પરમપદ તરફ જાય જ છે. ॥ ૧૬૬ ॥

ટીકા :-''*भोगान*'' इन्द्रियार्थसम्बन्धान्, ''*स्वरूपतः पश्यन्*'' समारोपमन्तरेण, ''*तथा*'' तेनैव प्रकारेण, ''*मायोदकोपमान्*'' असारान्, *भुञ्जानोऽपि हि* कर्माक्षिप्तान्, ''*असङ्गः सन् प्रयात्येव परं पदं,*'' तथाऽनभिष्वङ्गतया परवशाभावात् ॥ १६६॥

વિવેચન :- જે જીવ મૃગજળને (ઝાંઝવાના જળને) તત્ત્વથી એટલે પારમાર્થિકપણે આ મૃગજળ (ઝાંઝવાનું જળ) જ છે, પણ સાચું પાણી નથી. એમ મૃગજળપણાવડે જાણે છે. સમજે છે. તે જીવ તે મૃગજળથી ગભરાતો નથી. ડરતો નથી. જેમ સમુદ્રનાં પાણી એ સાચાં પાણી હોવાથી તેના તરંગો વડે, તે પાણીની ઊંડાઇ વડે, તે પાણીના સુસવાટા વડે, અને તે પાણીના પૂર (વેગ) વડે માણસ જોઇને જ ગભરાઇ જાય છે. તેથી તેમાંથી ચાલવાની હિંમત કરતો નથી. તેની જેમ આ મૃગજળ એ મિથ્યાપાણી છે એમ જાણવાથી તે જીવ ગભરાતો નથી. પરંતુ જલ્દી-જલ્દી તે મૃગજળના મધ્યભાગમાંથી ઝપાટાબંધ ચાલ્યો જ જાય છે. પરંતુ નથી ચાલતો એમ નહીં. કારણ કે તે જાણે છે કે આ માત્ર મૃગજળ જ છે. તેથી તે પાણીમાં ચાલવામાં તેને કોઇપણ જાતનું વિઘ્ન (વ્યાઘાત) થતું નથી. કારણ કે મૃગજળ એ વાસ્તવિક જળ જ ન હોવાથી તેનામાં વ્યાઘાત કરવાની તાકાત જ નથી. આ મૃગજળનું જળ પણે કોઇ વાસ્તવિક અસ્તિત્વ જ નથી. તે મિથ્યા આભાસમાત્ર રૂપે હોઇ ભ્રમ માત્ર જ છે. આ પ્રમાણે જે જાણે છે તે પુરુષ આવા પાણીથી ઉદ્વેગ પામતો નથી અર્થાત્ ડરતો નથી.

તેવી રીતે ઈન્દ્રિયો અને વિષયોના સંબંધાત્મક ભોગોને સ્વરૂપથી જ જાણતો એટલે કે સમારોપ (ભ્રમ) વિના તે જેવા છે તેવા જ જાણતો અર્થાત્ મૃગજળની ઉપમાવાળા આ ભોગો અસાર જ છે. એમ સમજતો પુરુષ પૂર્વબદ્ધકર્મોના ઉદયથી આવેલા આ ભોગોને ભોગવતો હોવા છતાં પણ તેમાંથી અલ્પ પણ ગભરાટ વિના તે ચાલ્યો જાય છે. આ ભોગો તેને ડરાવી કે ડૂબાડી શકતા નથી. કારણ કે તેવા પ્રકારની આસક્તિ ન હોવાથી આ પુરુષ તે ભોગોને પરવશ થતો નથી કે ભોગોથી ડરતો નથી.

પ્રશ્ન :- स्वरूपतः पश्यन् =એ મૂલશ્લોકના પદનો અર્થ ટીકામાં ટીકાકારે **समारोपमन्तरेण**=જે કર્યો છે તેનો અર્થ શું? અને સમારોપ એટલે શું?

ઉત્તર :- જે વસ્તુમાં જે ગુણ કે દોષ રૂપ ધર્મ ન હોય છતાં તેમાં કોઈપણ પ્રયોજનથી તે ગુણ કે દોષ રૂપ ધર્મનો આરોપ કરવો. ઉપચાર કરવો, તેને **"સમારોપ"** (ભ્રમ-આરોપ-ઉપચાર) કહેવાય છે. જેમ કે ખેતીના કામમાં જ્યારે વરસાદની બહુ જ જરૂરિયાત હોય, તે વખતે બરાબર સમયસર વરસાદ વરસતો હોય, ત્યારે તે વરસાદ પાણી વરસાવતો હોવા છતાં પણ લોકો તેને **"સોનું વરસે છે."** એમ જે કહે છે. તે પાણી વાસ્તવિક પાણી છે પરંતુ તેને જે સોનું કહ્યું તે **"સમારોપ"** સમજવો. તથા સ્ફટિક પત્થર શ્વેત (સફેદ) છે, પરંતુ તેની સામે લાલ, લીલું કે કાળું વસ્ત્ર રાખીએ તો શ્વેત એવો પણ તે સ્ફટિક જે લાલ, લીલો કે કાળો દેખાય તે **"સમારોપ"** કહેવાય છે. તથા પીત્તળના ટુકડાને **"આ સુવર્ણ છે"** એમ માનવું તે **"સમારોપ"** છે. આ રીતે સમારોપ એટલે ભ્રમ-આરોપ અથવા ઉપચાર અર્થ કરવો.

અહીં મૃગજળને જે મિથ્યા જળ કહ્યું છે તે સમારોપથી (ભ્રમથી કે ઉપચારથી) કહ્યું નથી. પરંતુ સમજી શોચીને બરાબર યથાર્થપણે જાણીને જ તે મૃગજળ એ વાસ્તવિકપણે મૃગજળ જ છે. મિથ્યા જળ છે અને મિથ્યા જળ કહ્યું છે. પરંતુ ભ્રમ કે આરોપ કર્યો નથી. માટે તેને સમારોપ કહેવાતો નથી. એટલે મૂલ શ્લોકમાં જે **स्वरूपतः**=શબ્દ છે તેનો અર્થ ટીકામાં સ્પષ્ટ કર્યો છે કે આ મૃગજળ જેમ વાસ્તવિકપણે મૃગજળ જ છે. પરંતુ સમારોપથી એટલે ઉપચારથી મૃગજળ નથી. તેવી જ રીતે ઈન્દ્રિયોના વિષયોનાં સુખોને સ્વરૂપથી જ વાસ્તવિકપણે જ મૃગજળતુલ્ય કહ્યાં છે તે સુખો મૃગજળતુલ્ય છે. અને મૃગજળતુલ્ય કહ્યાં છે. પરંતુ સમારોપ કરીને કહ્યાં નથી. એટલે સમારોપ વિના પરમાર્થથી વાસ્તવિક સ્વરૂપે આ સુખો મૃગજળતુલ્ય જ છે. એવો ભાવાર્થ છે. ॥ ૧૬૫-૧૬૬॥

भोगतत्त्वस्य तु पुनर्न, भवोदधिलङ्घनम् ।
मायोदकदृढावेशस्तेन यातीह कः पथा ॥ १६७॥

ગાથાર્થ = ભોગને જ પરમાર્થથી તત્ત્વ માનનારા પુરુષને સંસારરૂપી સમુદ્રનું ઉલ્લંઘન શક્ય નથી. કારણ કે મૃગજળમાં જ જળપણાના દૃઢાગ્રહવાળો કયો પુરુષ તે માર્ગે આગળ ચાલવા પ્રયત્ન કરે ? અર્થાત્ આગળ ચાલે જ નહીં, એટલે પાર પામે નહીં ॥ ૧૬૭ ॥

ટીકા - ''*भोगतत्त्वस्य तु*'' भोगपरमार्थस्य ''*पुनः, न भवोदधिलङ्घनं*'' तथाबुद्धेस्तदुपायेऽप्रवृतेः । आह च ''*मायोदकदृढावेशः*'' तथा-विपर्यासात् । तेन ''*यातीह कःपथा*'' यत्र मायायामुदकबुद्धिः ॥ १६७॥

स तत्रैव भयोद्विग्नो, यथा तिष्ठत्यसंशयम् ।
मोक्षमार्गेऽपि हि तथा भोगजम्बालमोहितः ॥ १६८॥

ગાથાર્થ =(જે પુરુષ મૃગજળને પરમાર્થથી તત્ત્વ-સાર=સાચું પાણી માને છે) તે પુરુષ પાણીના ભયથી ગભરાયેલો જેમ ત્યાં જ ઉભો રહે છે, તેમાં કોઈ સંશય નથી. તેવી જ રીતે ભોગ રૂપી કાદવમાં મોહિત થયેલો પુરુષ મોક્ષમાર્ગમાં પણ ત્યાં જ ઉભો રહે છે. વિકાસ કરી આગળ વધતો નથી. ॥ ૧૬૮ ॥

ટીકા-''*स*'' मायायामुदकदृढावेशः, ''*तत्रैव*'' पथि, ''*भयोद्विग्नः*'' सन् ''*यथा*'' इत्युदाहरणोपन्यासार्थः । ''*तिष्ठत्यसंशयं*'' तिष्ठत्येव जलबुद्धिसमावेशात् । ''*मोक्षमार्गेऽपि हि*'' ज्ञानादिलक्षणे, ''*तथा*'' तिष्ठत्यसंशयं, ''*भोगजम्बालमोहितः*'' *भोगनिबन्धनदेहादि* प्रपञ्चमोहित इत्यर्थः ॥ १६८॥

વિવેચન :- ભોગને જ જેણે તત્ત્વ (પરમાર્થ) માન્યું છે. એવો પુરુષ અર્થાત્ સંસારભોગો એ જ સાચા છે. સુખકારી છે, ઉપાદેય છે. ભોગો એ જ સાચું તત્ત્વ છે. સાચો સાર છે. આવું જેણે જાણ્યું છે તે ભોગતત્ત્વજ્ઞ પુરુષ સંસાર રૂપી સમુદ્રનું ઉલ્લંઘન કરી શકતો નથી. કારણ કે તેવા પ્રકારની મિથ્યાભાસવાળી બુદ્ધિ હોવાથી ભવોદધિના ઉલ્લંઘનના જે જે ઉપાયો છે તેમાં તેની અપ્રવૃત્તિ થવાથી તે જીવ ભવોદધિલંઘન કરી શકતો નથી. આ વાત ઉદાહરણથી સમજાવે છે કે-

તેવા પ્રકારના વિપર્યાસથી (એટલે કે ભ્રમ થવાથી) માયામય જળને (મૃગજળને)

"આ સાચું જળ જ છે" એવો દૃઢ આગ્રહ જેને થયો છે. તેવો કયો પુરુષ મૃગજળવાળા માર્ગ વડે આગળ ચાલવા પ્રયત્ન કરે? સારાંશ કે મૃગજળમાં જે પુરુષને **"આ સાચું પાણી જ છે"** એવી **ઉદકબુદ્ધિ** જેને થઇ છે. તે પુરુષ મૃગજળ જોઇને જ ગભરાઇ જાય છે. રખે, આ પાણીમાં હું ડૂબી જઇશ, આ પાણીનું પૂર મને ખેંચી જશે, ડૂબાડી દેશે, આ પાણીનાં મોજાં મને તાણી જશે. ઇત્યાદિ સમજીને જ્યાં ઉભો છે ત્યાં જ ઉભો રહે છે. પરંતુ પાણીના ડરના કારણે આગળ એક પગલું પણ ચાલતો નથી. તેવી જ રીતે ઇન્દ્રિયજન્ય સુખ એ મૃગજળતુલ્ય આભાસ માત્ર હોવા છતાં પણ જે પુરુષે તે સુખને જ સાચું સુખ માન્યું છે. તે પુરુષને આવી વિપરીત બુદ્ધિ થઇ હોવાથી મુક્તિના ઉપાયોમાં પ્રવૃત્તિ કરતો નથી. પરંતુ ઇન્દ્રિયજન્ય સુખોમાં જ સ્થિર રહે છે. મુક્તિના ઉપાયોમાં આગળ વિકાસ કરતો નથી.

ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે કે જે પુરુષે મૃગજળને જ સાચું જળ માની લીધું છે. અને આ સાચું જળ જ છે એવો દૃઢ આગ્રહ જેને વર્તે છે તે પુરુષ જે માર્ગે ઉભો છે. ત્યાં જ પાણીના ભયથી ગભરાયો છતો નક્કી ઉભો જ રહે છે. કારણ કે આ મૃગજળ એ જળ ન હોવા છતાં તે પુરુષને તેમાં જળબુદ્ધિનો પ્રવેશ થયો છે. આ સાચું જળ જ છે. એમ માની લીધું છે. તેથી તે પાણી મને ડૂબાડશે, હું તેમાં ડૂબી જઇશ. ઘણું ઊંડું હશે તો તરી શકીશ નહી. તેનાં મોજાંઓમાં હું ખેંચાઇ જઇશ. ઇત્યાદિ ભયોથી ગભરાયેલો તે પુરુષ જેમ ત્યાં જ રહે છે, એક પગલું પણ આગળ ચાલતો નથી. એવી જ રીતે ભોગના કારણભૂત એવા શરીર, ઇન્દ્રિયો, વિષયો અને તજ્જન્યસુખો ઇત્યાદિ જંબાલ (કાદવ) તુલ્ય પ્રપંચમાં મોહિત થયેલો આ પુરુષ ત્યાં જ અવશ્ય ખુંચાયેલો જ રહે છે. પરંતુ જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર સ્વરૂપ મુક્તિમાર્ગની આરાધના કરવામાં એક પગલું પણ આગળ ચાલતો નથી. આ ઇન્દ્રિયજન્ય સુખોમાં જ રચ્યો પચ્યો રહે છે.

આ **"વિપર્યાસબુદ્ધિ"** જ સર્વ દુઃખનું મૂળ કારણ છે. તે વિપરીત બુદ્ધિ જ આ જીવને ઉંધા પાટા બંધાવે છે. શરીરાદિ અનાત્મભાવોમાં આત્મબુદ્ધિ કરાવે છે. પરદ્રવ્યમાં આત્મદ્રવ્યની બુદ્ધિ કરાવે છે અનાદિકાલીન એવી અવિદ્યા રૂપ વિપર્યાસથી ભોગના સાધનભૂત એવા દેહાદિમાં જ આત્મબુદ્ધિ કરાવે છે. તેના કારણે જ પોતાના આત્મસ્વરૂપને છોડીને પરપુદ્ગલ દ્રવ્યમાં આ જીવ રમે છે અને મનમાં ઉમંગ લાવીને વિષયોની તૃષ્ણારૂપી જળમાં જ ડૂબેલો રહે છે.

પૂ. શ્રી દેવચંદ્રજી મહારાજશ્રીએ કહ્યું છે કે-

"હું છોડી નિજ રૂપ, રમ્યો પર પુદ્‌ગલે ॥
ઝીલ્યો ઉલટ આણી, વિષય તૃષ્ણાજલે ॥ ૧૬૭-૧૬૮ ॥

मीमांसाभावतो नित्यं, न मोहोऽस्यां यतो भवेत् ।
अतस्तत्त्वसमावेशात्, सदैव हि हितोदयः ॥ १६९ ॥

ગાથાર્થ = નિત્ય મીમાંસા ભાવ હોવાના કારણે આ દૃષ્ટિમાં મોહ થતો નથી. આ કારણથી તત્ત્વપ્રાપ્તિના કારણે હંમેશાં હિતોદય જ થાય છે. ॥ ૧૬૯ ॥

ટીકા-*''मीमांसाभावतः''* सद्विचारभावेन, *''नित्यं''* सर्वकालं, *''न मोहोऽस्यां''* दृष्टौ *''यतो भवेत्''* । *''अतस्तत्त्वसमावेशात्कारणात्,'' ''सदैव हितोदयोऽस्यां''* दृष्टाविति ॥ १६९॥

વિવેચન :- આ દૃષ્ટિમાં વર્તતો જીવ સમર્થ એવો તત્ત્વચિંતક બને છે. તત્ત્વોની મીમાંસા કરનારો બને છે. સતત સદ્‌વિચાર રૂપ મીમાંસા (સૂક્ષ્મ તત્ત્વગવેષણા) હોવાના કારણે આ જીવને રાગ-દ્વેષ આદિ મોહ થતો નથી. મૃગજળને સાચુ જળ માની લેવાનો ભ્રમ થતો નથી. જે જીવ તત્ત્વ જાણે છે, તત્ત્વની મીમાંસા કરે છે તેનો મોહ (વિકાર, ભ્રમ કે રાગાદિ) ક્ષીણ પ્રાયઃ થઇ જાય છે.

આત્મા છે. તે નિત્ય છે. કર્મોનો કર્તા છે. કર્મોનો ભોક્તા છે. મોક્ષ છે. અને મોક્ષના ઉપાયો છે. ઇત્યાદિ આત્માનાં છ સ્થાનો સંબંધી સૂક્ષ્મ સૂક્ષ્મ તત્ત્વગવેષણામાં ઊંડો ઉતરતો જાય છે. તેના કારણે અન્યદર્શનકારોએ માનેલા ભ્રમો તૂટી જાય છે. અન્યદર્શનકારોએ પોતપોતાના પક્ષની સિદ્ધિ માટે કરેલી દલીલો નિર્મૂળ અને નિસ્તેજ છે એવું તેને સમજાય છે. આ કારણથી જ અનાદિની મિથ્યાત્વની વાસનાથી અન્ય અન્ય દર્શનોની માન્યતાઓ પ્રત્યે જે જે પ્રીતિ થઇ હતી તે તૂટતી જ જાય છે અને યથાર્થ સાચું શ્રુત પામતો જાય છે. જેથી નિર્મળ આત્મશુદ્ધિ થાય છે. સંસાર પ્રત્યેના ભાવો ક્ષીણપ્રાયઃ થાય છે. સંસાર ઉપરનો રાગ જ ઉડી જાય છે.

આ પ્રમાણે આત્માની બુદ્ધિ નિર્મળ થાય છે અને તેમાં યથાર્થ તત્ત્વનો સમાવેશ થવાથી દિન-પ્રતિદિન મોહનીયકર્મ ક્ષીયમાણ દશાવાળું બનવાથી સદા કલ્યાણનો ઉદય જ થાય છે. ગુણસ્થાનકોમાં ઊર્ધ્વારોહણ ચાલુ જ રહે છે. ॥ ૧૬૯ ॥

કાન્તાદૃષ્ટિનો સાર

આ છઠ્ઠી કાન્તાદૃષ્ટિમાં વર્તતા આત્માનું જ્ઞાન સૂક્ષ્મબોધવાળું અને તર્કવિતર્ક પૂર્વક મનન-ચિંતનવાળું વ્યવસ્થિત થવાથી અને અન્ય લોકોને આ પરમતત્ત્વ સમજાવવાની કલા અતિશય સારી વિકસેલી હોવાથી અન્ય સર્વ લોકને આ જીવ પ્રિય થાય છે. પોતે કરવા ધારેલાં ધાર્મિક અનુષ્ઠાનોમાં મન અતિશય જામેલું હોવાથી **"ધારણા"** અંગની પ્રાપ્તિ થાય છે. તે તે અનુષ્ઠાનોમાં મન અતિશય જામેલું હોવાથી અન્ય કાર્યોમાં રસ થતો જ નથી તેથી **"અન્યમુદ્"** દોષ હોતો જ નથી. દિન-પ્રતિદિન તત્ત્વોની સૂક્ષ્મ-સૂક્ષ્મ વિચારણા પ્રવર્તતી હોવાથી હિતોદયને કરનારી **"મીમાંસા"** પ્રવર્તે છે.

આ દૃષ્ટિમાં આવેલો જીવ સાંસારિક ભાવોથી એટલો બધો અલિપ્ત બની જાય છે કે તેની **"કાયા"** જ માત્ર ભોગકાર્યોમાં હોય છે. પરંતુ મન તો સદા શ્રુતજ્ઞાનમાં જ તલ્લીન હોય છે. તેથી એટલું પ્રભાવશાળી જ્ઞાન તેને પ્રાપ્ત થાય છે કે મન અનાદિકાળથી ભોગસુખોમાં જ લીન હતું તેને ત્યાંથી ખેંચીને (આક્ષેપ કરીને) શ્રુતધર્મમાં જ ઓતપ્રોત કરે છે. આવા પ્રકારના આક્ષેપકજ્ઞાનના પ્રભાવથી કાયા દ્વારા ભોગવેલા ભોગો પણ તે જીવને ભવ-હેતુ બનતા નથી.

જેમ ઝાંઝવાના જળને આ માયાવી જ જળ છે. વાસ્તવિક જળ નથી. એમ સમજનારો પુરુષ તે પાણીને દેખીને ગભરાતો નથી, પરંતુ તેની મધ્યમાં થઈને નિર્ભયપણે ચાલી જાય છે. તેવી જ રીતે સાંસારિક ભોગો એ મૃગજળ સમાન અસાર, તુચ્છ અને નાશવંત છે એમ જાણતો પુરુષ તે ભોગોને કાયાથી ભોગવતો છતો મનથી તેમાં નહી અંજાતો છતો ચાલ્યો જાય છે.

સંસારની અસારતા, પુદ્ગલસુખની અનિત્યતા, સર્વસંયોગો જે છે તે વિયોગવાળા છે ઈત્યાદિ સૂક્ષ્મ મીમાંસા પ્રતિદિન કરવાથી આ જીવને કોઈપણ ભાવોમાં મોહ થતો નથી. અને આવી ઉમદા મીમાંસાના બળે **"તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ"** (તત્ત્વસમાવેશ) થવાથી દિન-પ્રતિદિન સદા હિતોદય જ થાય છે. આ દૃષ્ટિમાં વિકાસ કરતો આ જીવ ૪ થી ૭ ગુણસ્થાનકોમાં આગળ વિકાસ સાધે છે.

કાન્તા દૃષ્ટિ સમાપ્ત

प्रतिपादिता षष्ठी दृष्टिः, साम्प्रतं सप्तम्युच्यते—

છઠ્ઠી દૃષ્ટિ સમજાવી. હવે સાતમી પ્રભાદૃષ્ટિ કહેવાય છે.

ध्यानप्रिया प्रभा प्रायो, नास्यां रुगत एव हि ।
तत्त्वप्रतिपत्तियुता, सत्प्रवृत्तिपदावहा[१] ॥ १७० ॥

ગાથાર્થ =**સાતમી પ્રભા દૃષ્ટિ ઘણું કરીને ધ્યાનપ્રિય હોય છે. અને આ જ કારણથી આ દૃષ્ટિમાં રોગદોષ હોતો નથી. તથા આ દૃષ્ટિ તત્ત્વપ્રતિપત્તિથી યુક્ત હોય છે. અને સત્પ્રવૃત્તિપદને આપનારી હોય છે. ॥ ૧૭૦॥**

ટીકા-**''*ध्यानप्रिया*''-ध्यानवल्लभा विक्षेपोद्वेगात् ''*प्रभा*'' दृष्टिः ''*प्रायो*'' बाहुल्येन ''*न अस्यां*'' दृष्टौ ''*रुग्*'' वेदना ''*अत एव हि*'' तथा ''*तत्त्व-प्रतिपत्तियुता*'' विशेषेण, एवं ''*सत्प्रवृत्तिपदावहेति*'' पिण्डितार्थः ॥ १७० ॥**

વિવેચન :- આ સાતમી પ્રભા દૃષ્ટિમાં બોધ **સૂર્યની પ્રભા** જેવો છે **''ધ્યાન''** નામનું યોગનું સાતમું અંગ, **''રોગ''** દોષનો અભાવ, અને **''તત્ત્વપ્રતિપત્તિ''** નામના ગુણની પ્રાપ્તિ થાય છે. આવા પ્રકારની આ દૃષ્ટિ ધ્યાનપ્રિય, વિશેષે શમસંયુક્ત અને સત્પ્રવૃત્તિપદને આપનારી હોય છે.

બોધ સૂર્યની પ્રભા તુલ્યઃ- આ દૃષ્ટિમાં જ્ઞાન ગુણ સૂર્યની પ્રભા જેવો તેજસ્વી અને બળવાન હોય છે. છઠ્ઠી દૃષ્ટિમાં જ્ઞાન તારાની પ્રભા જેવું હતું. તેના કરતાં અહીં અનેકગણો તેજસ્વી અને પ્રભાવશાળી બોધ હોય છે. **''પ્રભા''** એવું તેનું નામ પણ અહીં પ્ર+ભા પ્રકૃષ્ટ પ્રકાશ, ઘણો જ પ્રકાશ એવો અર્થ હોવાથી સફળ છે. સૂર્ય જગતના સર્વે પદાર્થોને જેમ પ્રકાશિત કરે છે. તેવી જ રીતે આ દૃષ્ટિમાં સર્વે પદાર્થોનું શાસ્ત્રને અનુસારે વિશેષ અને યથાર્થ દર્શન થાય છે. આત્માનુભવ પણ વધુ બળવાન અને ક્ષયોપશમના અનુસારે વિશિષ્ટ હોય છે.

યોગનું સાતમું અંગ ધ્યાન- અહીં સૂર્યની પ્રભા જેવો પ્રકૃષ્ટ બોધ થયેલ હોવાથી તે બોધ નિરંતર ધ્યાનનો જ મુખ્યત્વે હેતુ બને છે. કારણ કે જો જ્ઞાન બળવાન હોય તો ધ્યાન પણ બળવાન બને છે. જ્ઞાનમાં જાણેલા ભાવોનું એકાગ્રચિત્તે મનન કરવા

---

૧. આ છેલ્લું પદ **સત્પ્રવૃત્તિપદાવહા**ને બદલે કોઇ કોઇ પુસ્તકોમાં **વિશેષેણ શમાન્વિતા** આ પ્રમાણે પણ આવે છે. તેનો અર્થ વિવેચનમાં આપેલો છે.

રૂપ ધ્યાન પ્રવર્તે છે. આ જ કારણથી આ દૃષ્ટિ **"ધ્યાનપ્રિયા"** કહેવાય છે. ધ્યાન છે વલ્લભ (પ્રિય) જેને એવી આ દૃષ્ટિ જાણવી. આ કારણથી ધ્યાનદશામાં જો અલ્પ પણ વિક્ષેપ (અંતરાય-વિઘ્ન) પડે તો ઉદ્વેગ આવે, મનમાં ખેદ જાગે. મનમાં એવો ખેદ થઇ જાય કે સુંદર ધ્યાન કરવાના અવસરે આ વિઘ્ન ક્યાં આવ્યું? સંસારમાં જે પુરુષને જે વસ્તુ પ્રિય હોય તેને આચરવામાં જો કંઇ પણ વિક્ષેપ આવે તો મનમાં દુઃખદુઃખ થઇ જાય છે તેમ અહીં જાણવું. આર્ત અને રૌદ્ર એમ બે ધ્યાનો સંસારહેતુ હોવાથી ત્યજવા યોગ્ય છે. અને ધર્મ તથા શુક્લ એમ બે ધ્યાનો મુક્તિહેતુ હોવાથી આત્માર્થી આત્માએ આદરવા યોગ્ય છે. અહીં બોધ ઘણો વિશેષ હોવાથી આત્મતત્ત્વની વિશિષ્ટ વિચારણા રૂપ ધર્મ ધ્યાન પ્રવર્તે છે. આ જીવ તેમાં જ રચ્યો પચ્યો વર્તે છે.

રોગ દોષનો નાશ :- આ દૃષ્ટિમાં વર્તતા મહાત્મા પુરુષોનો આહાર હિતકારી, પરિમિત અને અલ્પમાત્રાયુક્ત હોવાથી શારીરિક રોગો થતા નથી. અને સ્વાધ્યાય તથા ધ્યાનાદિના પ્રયોગો વડે આહારાદિની શારીરિક પાચનક્રિયા પણ યથોચિત વિશિષ્ટ જ થવાના કારણે પણ શારીરિક રોગો થતા નથી. તેથી શારીરિક રોગજન્ય જે વેદના (પીડા) તે સંભવતી નથી. આ પ્રમાણે દ્રવ્યરોગ થતા નથી તથા સાચી યથાર્થ સમજણ વિશેષ વિશેષ વૃદ્ધિ પામી હોવાથી રાગ-દ્વેષ અને મોહ આ ત્રણ પ્રકારના દોષો રૂપી મહારોગ (ભાવરોગ) પણ આ જીવને સંભવતો નથી. જ્ઞાનદશામાં સ્થિરતા અને લીનતાના કારણે આત્મસ્વરૂપની રમણતાના ભંગ રૂપ અને પરપરિણતિમાં ગમન સ્વરૂપ **"ભાવરોગ"** પણ આ જીવને હોતો નથી. સહજાનંદી આ આત્મા આત્મપરિણતિમાં જ મશગુલ રહે છે. એટલે દ્રવ્યરોગ અને ભાવરોગ સ્વરૂપ વેદના (પીડા) સંભવતી નથી. અર્થાત્ રોગ-દોષ નથી.

તત્ત્વપ્રતિપત્તિ :- આ દૃષ્ટિની પૂર્વે કાન્તાદૃષ્ટિમાં મીમાંસા ગુણ (તત્ત્વોની સૂક્ષ્મ વિચારણા ગુણ) વિકસેલ હોવાથી તે તત્ત્વોની વિચારણા કરવા દ્વારા, ચિંતન-મનન કરવા દ્વારા જીવ આ દૃષ્ટિમાં આવે ત્યારે **"આ તત્ત્વ એમ જ છે જેમ ભગવાને કહ્યું છે"** તેવી તત્ત્વોની સાક્ષાત્ અનુભૂતિ અત્યન્ત વિશેષે કરીને થાય છે. શાસ્ત્રો તો માત્ર દિશાસૂચક જ રહે છે. હવે તો શાસ્ત્રોના આલંબન વિના આત્માના અનુભવમાત્રથી જ વિશેષ વિશેષ તત્ત્વોની સ્વીકૃતિ થઇ જાય છે. શાસ્ત્રયોગને બદલે સામર્થ્યયોગ પ્રગટે છે. શાસ્ત્રોનું હવે બહુ પ્રયોજન રહેતું નથી. મોહના વિકલ્પોને બદલે નિર્વિકલ્પ દશા જ આવી જાય છે. વચનોથી અગોચર અને અતીન્દ્રિય એવો આત્મતત્ત્વનો અનુભવ અહીં થાય છે.

શ્રી આનંદઘનજી મ.શ્રીએ કહ્યું છે કે-

અગમ અગોચર અનુપમ અર્થનો, કોણ કહી જાણે રે ભેદ ?
સહજ વિશુદ્ધ રે અનુભવ વયણ જે, શાસ્ત્ર તે સઘળો રે ખેદ. વીર જિનેશ્વર૦
જેહ અગોચર માનસ વચનને, તેહ અતીન્દ્રિય રૂપ.
અનભવ મિત્તે રે વ્યક્તિ શક્તિ શું, ભાખ્યું તાસ સ્વરૂપ. વીર જિનેશ્વર૦

સત્પ્રવૃત્તિપદને આપનારી :- આ દૃષ્ટિ આવવાથી આત્મસ્વભાવની રમણતા રૂપ સત્પ્રવૃત્તિમાં જ આ જીવ રાચે-માચે છે. અન્ય પ્રવૃત્તિ તેને રુચતી જ નથી. તેથી અલ્પકાળમાં જ વિશિષ્ટ સાચી પ્રવૃત્તિવાળું સ્થાન આ જીવ પામે છે. આ સત્પ્રવૃત્તિપદનો અર્થ ૧૭૫મી ગાથામાં આવે જ છે. કોઇ કોઇ પુસ્તકોમાં **विशेषेण शमान्विता**=પદ પણ છે. તેનો અર્થ એવો છે કે આ દૃષ્ટિ વિશેષ વિશેષ સમતાભાવથી યુક્ત હોય છે. અહીં આવેલ જીવને મુક્તિનો રાગ અને સંસારનો દ્વેષ પણ ટળી જાય છે. એટલી ઉચ્ચકોટિની સમતા (શમગુણ) હોય છે. શમસાર એ પદનો અર્થ ૧૭૧મી ગાથામાં આવે જ છે. આ દૃષ્ટિ અલ્પકાળમાં જ “**સત્પ્રવૃત્તિ**”ના સ્થાનને આપનાર બને છે. ॥૧૭૦॥

ध्यानजं सुखमस्यां तु, जितमन्मथसाधनम् ।
विवेकबलनिर्जातं, शमसारं सदैव हि ॥ १७१॥

ગાથાર્થ = જિત્યાં છે કામવાસનાનાં સાધનો જેણે એવું, વિવેકના બળથી પ્રગટ થયેલું, સમતા છે સારભૂત જેમાં એવું ધ્યાનજન્ય સુખ આ દૃષ્ટિમાં હંમેશાં જ હોય છે. ॥ ૧૭૧ ॥

ટીકા-“*ध्यानजं सुखमस्यां तु*” अधिकृतदृष्टावेव । किं विशिष्टमित्याह- “*जितमन्मथसाधनं*” व्युदस्तशब्दादिविषयम् । एतदेव विशेष्यते “*विवेकबल- निर्जातं*” ज्ञानसामर्थ्योत्पन्नम् । अत एव “*शमसारं सदैव हि*” विवेकस्य शमफलत्वादिति ॥ १७१॥

વિવેચન :- આ દૃષ્ટિમાં આવેલા જીવને ધ્યાનજન્ય પરમ સુખ હોય છે. તે સુખ કેવું હોય છે? તે સમજાવવા માટે આ ગાથામાં ત્રણ વિશેષણો કહે છે.

(૧) **जितमन्मथसाधनम्**=કામના સાધનોને જિતનારું, ધ્યાનદશામાં સાચે સાચા સુખનો એવો અનુભવ થાય છે. નિષ્કપટ આત્મગુણોના પરમ આનંદનો અનુભવ થાય છે. આ સુખ વિષયસુખ કરતાં ઉલટા સ્વભાવનું હોય છે. ધ્યાનજન્ય સુખ એ

સહજસુખ છે. અર્થાત્ સ્વવશ છે. ઈન્દ્રિયો દ્વારા પ્રાપ્ત થનારૂં સુખ પરવશ છે. તથા ખરેખર તે સુખ નથી, સુખાભાસ માત્ર જ છે. એટલું જ નહીં દુઃખ જ આપનારું છે. એટલે જ શબ્દ-રૂપ-રસ-ગંધ અને સ્પર્શ આ પાંચે કામના સુખનાં જે સાધનો છે. તેના ઉપર વિજય મેળવનારૂં આ ધ્યાનજન્ય સુખ છે. વિષયોના અનુભવો એ આસક્તિ કરાવનારા, પાપકર્મ બંધાવનારા અને સ્વરમણતામાં પ્રતિબંધ કરાવનારા લાગે છે. તેથી તે પાંચે સાધનોની (આસક્તિ)નો ત્યાગ કરાવનારૂં આ સુખ છે.

विवेकबलनिर्जातं=સ્વદ્રવ્ય શું? આત્મદ્રવ્ય. પરદ્રવ્ય શું? શરીરાદિ પુદ્ગલદ્રવ્ય. એમ સ્વ-પરવસ્તુના ભેદવિજ્ઞાન દ્વારા જે વિવેક પ્રગટે છે. તે વિવેકના બળથી આ ધ્યાનજન્ય સુખ જીવને પ્રાપ્ત થાય છે. મિશ્ર થયેલા દૂધ-પાણીને જેમ હંસ છૂટા પાડે છે. પછી દૂધ-દૂધ પી જાય છે. પાણી-પાણી રહેવા દે છે. તેવી રીતે આ દૃષ્ટિવાળા મુનિરૂપી પરમહંસ આત્મીય-અનાત્મીયભાવોને ભેદજ્ઞાનથી જાણીને વિવેકવાળા બને છે. પછી આત્મીયભાવો જ આદેય માની સ્વીકારે છે અને અનાત્મભાવો બંધનકર્તા સમજી તેનો ત્યાગ કરે છે. જેથી પરદ્રવ્યોની બંધનતાથી મુક્ત થયેલા આ જીવને આત્મગુણોના અનુભવરૂપ સહજસુખનો આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે.

शमसारं=મોહના વિકલ્પો બળી ગયા હોવાથી ચિત્તનો પ્રવાહ સમતાભાવની પ્રધાનતાવાળો વહ્યા જ કરે છે. જેમ તરંગો રહિત શાન્ત એવી સરિતાના જળનો પ્રવાહ વહે, તેમ આ યોગી મહાત્માનો ચિત્તપ્રવાહ શાન્તભાવે નિર્મળ ધ્યાનદશામાં વહ્યા જ કરે છે. કોઈ પ્રકારના વિકલ્પો ઉઠતા જ નથી. વિવેક બુદ્ધિ જાગવી એ જ આ શમભાવનું ફળ છે. તેથી હંમેશાં વિવેક યુક્ત આ જીવમાં સમતા સારવાળું સુખ હોય છે. તેના એવા સંસ્કાર જામી જાય છે કે સંસ્કારના બળથી જ તેમની પ્રશાન્તવાહિતાવાળું શ્રેષ્ઠ ધ્યાનદશાનું પરમસુખ આ યોગીમહાત્માને હોય છે. ॥ ૧૭૧॥

सर्वं परवशं दुःखं, सर्वमात्मवशं सुखं ।
एतदुक्तं समासेन, लक्षणं सुख-दुःखयोः ॥ १७२ ॥

ગાથાર્થ = જે પરવશતા છે તે બધું દુઃખ છે અને જે સ્વવશતા છે તે સર્વે સુખ છે સંક્ષેપમાં સુખ અને દુઃખનું આ લક્ષણ કહ્યું છે. ॥ ૧૭૨ ॥

ટીકા-*''सर्वं परवशं दुःखं''* तल्लक्षणयोगात् । *''सर्वमात्मवशं सुखम्''* अत एव हेतोः । *''एतदुक्तं''* मुनिना, *''समासेन''* संक्षेपेण, *''लक्षणं''* स्वरूपं *''सुख-दुःखयोरिति''* ॥ १७२॥

વિવેચન :- સામાન્ય લોકવ્યવહારમાં પણ પરાધીનતા એ દુઃખ કહેવાય છે. **"પારકી આશા સદા નિરાશા"** આવી કહેવત પણ છે. પરાધીન માણસ સદા ઓશિયાળો-ઉદાસ થઈને જ રહે છે. પરાધીન માણસને સદા અપમાન, પરાભવ, શારીરિક અને માનસિક ત્રાસ વગેરેનાં દુઃખો જગત પ્રસિદ્ધ છે. તેથી **"પરવશતા"** એ દુઃખ છે.

પ્રશ્ન :- ''પરવશતા''ને શા માટે દુઃખ કહેવાય છે?

ઉત્તર :- શાસ્ત્રોમાં દુઃખનાં જે જે લક્ષણો કહ્યાં છે. તે તે લક્ષણોનો પરવશતામાં યોગ હોવાથી પરવશતા એ દુઃખ છે. (૧) આકુલ-વ્યાકુળતા એ દુઃખનું પ્રથમ લક્ષણ છે. (૨) શારીરિક કે માનસિક પીડા થવી એ બીજું લક્ષણ છે. (૩) માનસિક ત્રાસ થવો એ ત્રીજું લક્ષણ છે. આ સર્વે દુઃખનાં લક્ષણો ''પરવશતા''માં હોય છે. આ જીવ કર્મનામના પરદ્રવ્યને વશ થયેલો છે. તેથી કર્મોદય જે પરિસ્થિતમાં રાખે તેમાં રહેવું જ પડે છે. તેવા પ્રકારની કર્મોની પરાધીનતાના કારણે પુણ્યોદય કાળે રાગજન્ય વ્યાકુળતા આવે છે અને પાપના ઉદયકાળે દ્વેષજન્ય વ્યાકુળતા આવે છે. આ રીતે કર્મોની પરાધીનતા અને પુદ્ગલદ્રવ્યની પરાધીનતાના કારણે આ જીવ સદા આકુળ-વ્યાકુળતાવાળો રહે છે. તે જ દુઃખ છે. કર્મોની અને પુદ્ગલદ્રવ્યોની પરાધીનતાના કારણે જ શારીરિક અને માનસિક પીડા અને ત્રાસ સદા ચાલુ જ હોય છે આ પ્રમાણે દુઃખનાં ત્રણે લક્ષણોનો યોગ હોવાથી પરાધીનતા એ દુઃખ છે. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે **''सापेक्षं असमर्थं निरपेक्षं समर्थं''**=જે બીજા દ્રવ્યોની અપેક્ષા રાખે છે તે દ્રવ્ય પોતે અસમર્થ છે અર્થાત્ પરાધીન હોવાથી દુઃખયુક્ત છે. જે અન્યની અપેક્ષા વિનાનું છે તે જ સમર્થ-સુખી છે.

પૂ. ઉપા. શ્રી યશોવિજયજી મ.શ્રીએ જ્ઞાનસાર અષ્ટકમાં પણ આ જ વાત કહી છે.

परस्पृहा महादुःखं, निःस्पृहत्वं महासुखम् ।
एतदुक्तं समासेन, लक्षणं सुखदुःखयोः ॥

તથા જે જે આત્મવશ છે તે તે જ સાચું સુખ છે. જેમાં જેમાં સ્વતંત્રતા છે. અન્યદ્રવ્યોની અપેક્ષા હોતી નથી. પરાધીનતા નથી. તેમાં તેમાં જ સાચું સુખ છે. **अत एव हेतोः**=આ જ કારણથી એટલે કે સુખનું લક્ષણ તેમાં ઘટતું હોવાથી તે જ સાચું સુખ છે. દેહ અને ઈન્દ્રિયોનો સંબંધ હોવા છતાં દેહાતીત ભાવે અને ઈન્દ્રિયજન્ય-સુખોથી નિર્લેપભાવે રહેનારા આત્માઓ જ સહજાનંદી અને આત્મગુણોના અનુભવોમાં જ આનંદ માનનારા હોય છે.

સંપેક્ષમાં સુખ અને દુઃખનું આ જ લક્ષણ પૂર્વના મુનિપુરુષોએ શાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે. ॥૧૭૨॥

पुण्यापेक्षमपि ह्येवं, सुखं परवशं स्थितम् ।
ततश्च दुःखमेवैतत्तल्लक्षणनियोगतः ॥ १७३॥

ગાથાર્થ = પુણ્યોદયની અપેક્ષાવાળું સુખ પણ આ રીતે (કર્મોની) પરાધીનતાપણે રહેલું છે. તેથી આ (સુખ) પણ દુઃખ જ છે. કારણ કે તેમાં દુઃખના લક્ષણોનો અવશ્ય યોગ છે. ॥ ૧૭૩ ॥

ટીકા-''*पुण्यापेक्षमपि ह्येवम्*'' *उक्तनीत्या*, ''*सुखं परवशं स्थितं*'' पुण्यस्य परत्वात् । ''*ततश्च दुःखमेवैतत् तल्लक्षणनियोगतः*'' । इत्थं ध्यानजं तात्त्विकं सुखमपरायत्तत्वात्कर्मवियोगमात्रजत्वादिति ॥ १७३॥

વિવેચન :- આ પ્રમાણે પરાધીન હોય તે દુઃખ અને આત્મવશ હોય તે સુખ એવા પ્રકારનાં દુઃખ અને સુખનાં લક્ષણો હોવાથી પૂર્વે બાંધેલા પુણ્યોદયથી પ્રાપ્ત થયેલાં સાંસારિક સુખ=ઈન્દ્ર-નરેન્દ્રાદિનાં સુખો પણ ઉપરોક્ત નીતિને અનુસારે **''પરવશપણે''** રહેલાં છે કારણ કે પૂર્વે બાંધેલું જે પુણ્ય, તે પણ કર્મ-પરમાણુઓ હોવાથી પરદ્રવ્ય જ છે. તેથી કર્મની મહેરબાની હોય ત્યાં સુધી જ રહેવાવાળું હોવાથી આ સુખ પણ દુઃખ જ છે. કારણ કે **''પરાધીનતા''** એવું દુઃખનું જે લક્ષણ છે. તેનો તેમાં યોગ છે. રાજા-મહારાજાનાં સુખો પણ પુણ્યકર્મ સમાપ્ત થયા પછી ઘડીવાર પણ ટકતાં નથી. જ્ઞાનસારમાં જ કહ્યું છે કે-

येषां भ्रूभङ्गमात्रेण, भज्यन्ते पर्वता अपि ।
तैरहो कर्मवैषम्ये, भूपैर्भिक्षाऽपि नाप्यते ॥

આ પ્રમાણે હોવાથી આ પ્રભા દૃષ્ટિમાં આવેલા મુનિઓનો બોધ અતિશય નિર્મળ હોવાથી આત્મારામી એવા આ જ્ઞાની પુરુષોને ધ્યાન દ્વારા આત્મગુણોની રમણતાના આનંદાત્મક જે સુખ હોય છે. તે જ સાચું સુખ છે. કારણ કે આ સુખ પૂર્વબદ્ધ કર્મોના વિયોગ માત્રથી એટલે કર્મોના ક્ષયોપશમથી પ્રગટ થાય છે. તેથી તે સુખ **अ+पर+ आयत्तत्वात्**= પરને આધીન નથી. અપરાધીન છે. અર્થાત્ પરાધીન નથી એટલે કે આત્મવશ છે. માટે તે સુખ આત્મવશ હોવાથી કોઈ છીનવી શકતું નથી. તે સુખમાં કોઈ પરદ્રવ્યોની અપેક્ષા રહેતી નથી. તથા આ સુખ અનુભવ માત્રથી જ ગમ્ય છે. શબ્દોથી સમજાવી શકાતું નથી આઠદૃષ્ટિની સજ્ઝાયમાં પૂ. ઉપા. શ્રી યશોવિજયજી મ.શ્રીએ કહ્યું છે કે-

સઘળું પરવશ તે દુઃખલક્ષણ, નિજવશ તે સુખ લહીએ ।
એ દૃષ્ટે આત્મગુણ પ્રગટે, કહો સુખ તે કુણ કહીએ રે ॥

નાગરસુખ પામર નવિ જાણે, વલ્લભસુખ ન કુમારી ।
અનુભવ વિણ તેમ ધ્યાનતણું સુખ, કોણ જાણે નરનારી રે ॥

શહેરમાં વસનારા ધનવાન પુરુષનું સુખ પામર (નિર્ધન) માણસ જાણી શકતો નથી. પતિની સાથેના સંભોગનું સુખ કુમારિકા જાણી શકતી નથી. તેવી રીતે ધ્યાનનું સુખ અનુભવ વિનાના નર-નારી જાણી શકતા નથી ॥૧૭૩॥

ध्यानं च निर्मले बोधे, सदैव हि महात्मनाम् ।
क्षीणप्रायमलं हेम, सदा कल्याणमेव हि ॥ १७४॥

ગાથાર્થ = મહાત્મા પુરુષોને જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મોના ક્ષયોપશમથી નિર્મળ બોધ ઉત્પન્ન થયે છતે હંમેશાં ધ્યાનદશા જ હોય છે. કારણ કે ક્ષીણ થયો છે. પ્રાયઃ મલ જેમાંથી એવું હેમ સદા કલ્યાણરૂપ જ હોય છે. ॥ ૧૭૪ ॥

ટીકા-*''ध्यानं च निर्मले बोधे''* स्पष्टक्षयोपशमसमुत्थे सति । किमित्याह- *''सदैव हि महात्मनां''* मुनीनाम् । एतदेव प्रतिवस्तूपमयाह-*''क्षीणप्रायमलं हेम''* स्वर्णं, *''सदा कल्याणमेव हि''* तथावस्थोपपत्तेः ॥ १७४॥

વિવેચન :- પૂર્વબદ્ધ એવા જ્ઞાનાવરણીય અને મોહનીય આદિ કર્મોનો સ્પષ્ટ એવો નિર્મળ ક્ષયોપશમ થવાથી ઉત્પન્ન થયેલો સુંદરતમ બોધ આ જીવમાં આવે છતે તે મહાત્મા પુરુષોને સદા ધ્યાનદશા જ હોય છે. નિર્મળ જ્ઞાનયોગના બળે અને નિર્મોહદશાના બળે આ યોગી પુરુષો પોતાના મનમંદિરમાં પોતાના આત્માની પરમાત્મદશાનું જ સતત ધ્યાન કરે છે. અહીં એવી શ્રેષ્ઠ જ્ઞાનદશા વર્તે છે. તેથી જ ધ્યાન દશાનું પરમસુખ અનુભવાય છે. આત્માના ગુણોનું ચિંતવન એવું ઉત્કટ બને છે. કે જેના પ્રતાપે પુદ્ગલોના સુખ-દુઃખનો યોગ થવા છતાં પણ તેના સુખઃ-દુઃખનો અનુભવ જીવને વર્ત્તાતો નથી. આ વાત તેની સમાન એક સુંદર ઉદાહરણ દ્વારા સમજાવે છે કે-

ખાણમાંથી નીકળેલું સોનું માટી સાથે હોવાથી **સમલ** છે. પરંતુ અગ્નિમાં તપાવવા આદિ પ્રક્રિયા કરવા દ્વારા ક્ષીણ થયો છે. પ્રાયઃ (માટી રૂપ) મલ જેમાંથી એવું તે સુવર્ણ હવે સદાને માટે કલ્યાણરૂપ સુવર્ણ જ રહે છે. અર્થાત્ હવે તે કદાપિ અસુવર્ણ (માટી કે એવી તુચ્છ વસ્તુરૂપ) બનતું જ નથી. એકવાર શુદ્ધ થયેલું તે સોનું સદાને માટે શુદ્ધ સુવર્ણભાવ રૂપ જ બને છે. તેવી રીતે એકવાર જે જીવ ક્ષીણપ્રાયકર્મ મલવાળો થાય છે. તે સદા તેવો શુદ્ધ જ રહે છે. ॥ ૧૭૪॥

सत्प्रवृत्तिपदं, चेहासङ्गानुष्ठानसंज्ञितम् ।
महापथप्रयाणं यदनागामिपदावहम् ॥ १७५॥

ગાથાર્થ = અહીં તત્ત્વમાર્ગમાં ''અસંગ અનુષ્ઠાન'' છે નામ જેનું એવું અનુષ્ઠાન તે સત્પ્રવૃત્તિપદ કહેવાય છે. અને તે અનુષ્ઠાન મહામાર્ગના પ્રયાણ સ્વરૂપ છે. તથા જે આ અનુષ્ઠાન અનાગામિ (જ્યાંથી ફરીથી પાછા ન આવવું પડે તેવા) પદને પમાડનારૂં છે. ॥ ૧૭૫ ॥

ટીકા-''*सत्प्रवृत्तिपदं चेह*'' तत्त्वमार्गे । किमित्याह-''*असङ्गानुष्ठान-संज्ञितं*'' वर्तते तथा स्वरसप्रवृत्तेः । ''*महापथप्रयाणं यद्*'' असङ्गानुष्ठानम्'' । ''*अनागामिपदावहं*'' नित्यपदप्रापकमित्यर्थः ॥ १७५॥

વિવેચન :- પૂર્વે ૧૭૦મા શ્લોકમાં ધ્યાનપ્રિય એવી આ પ્રભાદષ્ટિ સત્પ્રવૃત્તિપદને આપનારી છે એવું કહેવામાં આવ્યું છે. ત્યાં પ્રશ્ન થાય છે કે **''સત્પ્રવૃત્તિપદ''** કોને કહેવાય? તેનો અર્થ શું? તે વાત આ શ્લોકમાં જણાવે છે.

અહીં તાત્ત્વિકમાર્ગમાં જે **''અસંગ''**નામનું અનુષ્ઠાન છે. તેને યોગી પુરુષો **''સત્પ્રવૃત્તિપદ''** કહે છે. સામાન્યથી શાસ્ત્રોમાં અનુષ્ઠાનો ચાર પ્રકારનાં કહ્યાં છે. પ્રીતિ, ભક્તિ, વચન અને **અસંગ.''**

બીજાં કાર્યો છોડીને જે ધર્મ અનુષ્ઠાન અતિશય પ્રીતિથી કરાય. પ્રેમવિશેષ જ્યાં હોય તે **પ્રીતિ અનુષ્ઠાન** કહેવાય છે. અર્થાત્ જે ધર્માનુષ્ઠાનો આચરવામાં પ્રેમ હોય. તેની ઉપર પ્રીતિવિશેષ હોય તે પ્રીતિ અનુષ્ઠાન અને જે ધર્મ અનુષ્ઠાન બહુમાનપૂર્વક =પૂજ્યભાવપૂર્વક કરાય તે **ભક્તિ અનુષ્ઠાન** કહેવાય છે. જેમ પત્ની અને માતાની ભોજનાદિ દ્વારા પાલન-પોષણની ક્રિયા એક સરખી સમાન હોવા છતાં પણ બન્ને પ્રત્યે ભાવમાં તફાવત હોય છે. પત્નીના પાલન-પોષણમાં પ્રેમ હોય છે. અને માતાના પાલન-પોષણમાં ભક્તિ હોય છે. તેમ અહીં પ્રીત્યનુષ્ઠાન અને ભક્તિ અનુષ્ઠાનમાં તફાવત જાણવો. પ્રીત્યનુષ્ઠાન કરતાં ભક્તિ અનુષ્ઠાનમાં ભાવનાની અને વિધિની વિશેષ કાળજી હોવાથી તે વિશુદ્ધાનુષ્ઠાન કહેવાય છે. ષોડશકમાં કહ્યું છે કે-

यत्रादरोऽस्ति परमः, प्रीतिश्च हितोदया भवति कर्तुः ।
शेषत्यागेन करोति यच्च तत्प्रीत्यनुष्ठानम् ॥ १०-३ ॥

જ્યાં ઘણો આદર હોય અને અનુષ્ઠાન આચરનારને શેષ કાર્યો છોડીને પણ હિતોદયવાળી જ્યાં પ્રીતિ હોય તે પ્રીત્યનુષ્ઠાન કહેવાય છે.

गौरवविशेषयोगाद् बुद्धिमतो यद्विशुद्धतरयोगम् ।
क्रिययेतरतुल्यमपि, ज्ञेयं तद्भक्त्यनुष्ठानम् ॥ १०-४ ॥

ક્રિયા દ્વારા જે અનુષ્ઠાન બીજા અનુષ્ઠાનની સાથે તુલ્ય હોવા છતાં પણ હાર્દિક ગૌરવ વિશેષ (બહુમાન વિશેષ)નો યોગ થવાથી બુદ્ધિમાન આત્માનું જે વધારે વિશુદ્ધતર યોગવાળું અનુષ્ઠાન છે. તે ભક્તિ અનુષ્ઠાન કહેવાય છે.

अत्यन्तवल्लभा खलु पत्नी तद्वद्हिता च जननीति ।
तुल्यमपि कृत्यमनयो-र्ज्ञातं स्यात्प्रीतिभक्तिगतम् ॥ १०-५ ॥

પત્ની અત્યન્ત વહાલી હોય છે. અને માતા પણ તેની જેમ વહાલી હોય છે. અને હિત કરનારી પણ હોય છે. આ બન્ને પ્રત્યે કાર્ય સરખું હોવા છતાં પણ જેવો ભાવમાં તફાવત છે. તેવો પ્રીતિ અને ભક્તિ અનુષ્ઠાનમાં પણ ભાવનો ભેદ જાણવો.

શાસ્ત્રવચનોને અનુસારે તેના અનુસંધાન પૂર્વકનું જે અનુષ્ઠાન તે **વચનાનુષ્ઠાન** કહેવાય છે. જ્યાં જ્યાં જે જે યોગ્ય પ્રવૃત્તિ કહી છે. ત્યાં ત્યાં તે તે શાસ્ત્રાનુસારે જે પ્રવૃત્તિ કરવી તેને વચનાનુષ્ઠાન કહેવાય છે.

જેમ ચંદન સહજ સુગંધી છે તેમ શાસ્ત્રવચનોના વારંવાર અભ્યાસથી શાસ્ત્રવચનોના આલંબન વિના જ સહજપણે થતી જે ધર્મ પ્રવૃત્તિ=આત્મ-અનુભવના બળે થતી ધર્મપ્રવૃત્તિ તે **"અસંગ અનુષ્ઠાન"** કહેવાય છે. જે અનુષ્ઠાન આત્માનુભવ સ્વરૂપ થઈ ચૂક્યું હોય. સર્વથા બાહ્ય આલંબન વિનાનું શુદ્ધ એવું જે અનુષ્ઠાન તે આ અસંગાનુષ્ઠાન કહેવાય છે.

ઘટ બનાવતાં દંડ વડે પ્રથમ ચક્ર-ભ્રમણ થાય છે. ત્યાર પછી દંડને ફેરવવાનું બંધ કરીએ તો પણ પૂર્વના અભ્યાસને લીધે ચક્રભ્રમણ ચાલુ જ રહે છે. તેવી રીતે વારંવાર વચનાનુષ્ઠાનના આલંબને કરાયેલી ધર્મકરણી દ્વારા થયેલા અભ્યાસના અતિશયને લીધે જે અનુષ્ઠાન સહજસ્વરૂપ બની જાય તે અસંગાનુષ્ઠાન. આ અસંગાનુષ્ઠાનને જ અનાલંબન-યોગ, નિરાલંબનાનુષ્ઠાન વગેરે પણ કહેવાય છે. જ્યાં શાસ્ત્રવચનોના અતિશય અભ્યાસથી આત્મામાં એવું વિશિષ્ટ સામર્થ્ય પ્રગટ્યું હોય કે કોઈ આલંબનની (શાસ્ત્રાલંબનની પણ) જરૂર રહે નહી તેવી દશા. તેને સામર્થ્યયોગ પણ કહેવાય છે.

આ અનાલંબનયોગ. (અસંગાનુષ્ઠાન) ક્ષપકશ્રેણીકાલે દ્વિતીય અપૂર્વકરણથી વાસ્તવિકપણે આવે છે અહીં પરતત્ત્વદર્શનની ઇચ્છા અખંડપણે વર્તે છે. આવા પ્રકારના અસંગાનુષ્ઠાનને જ **"સત્પ્રવૃત્તિપદ"** કહેવાય છે. અને આ સામર્થ્યયોગ ક્ષપકશ્રેણિના પૂર્વકાલે છઠ્ઠા-સાતમા ગુણઠાણે પણ ઉપચારથી હોય છે. પ્રાયઃ જિનકલ્પી જેવા મહાત્માઓને છઠ્ઠા-સાતમા ગુણઠાણે આ અસંગાનુષ્ઠાન પ્રવર્તે છે. તે જ **"સત્પ્રવૃત્તિપદ"** કહેવાય છે. અને ઉપચારથી સામર્થ્યયોગ પણ કહેવાય છે.

પ્રશ્ન :- જો આ ઉપચરિત સામર્થ્યયોગ છે. તો પારમાર્થિક સામર્થ્યયોગ કોને કહેવાય છે? તેના કેટલા ભેદ છે? અને કયા ગુણઠાણે આવે છે?

ઉત્તર :- ક્ષપકશ્રેણિમાં આવતા અપૂર્વકરણથી જે સામર્થ્યયોગ પ્રગટે છે, તે પારમાર્થિક સામર્થ્યયોગ છે. ત્યાં આત્માનું સહજ સામર્થ્ય વધુ પ્રગટ થાય છે. તેના બે ભેદ છે (૧) **ધર્મસન્ન્યાસયોગ** અને (૨) **યોગસન્ન્યાસયોગ.** ચારિત્રમોહનીયકર્મના ક્ષયોપશમ દ્વારા ચોથા ગુણઠાણાથી આઠમા ગુણઠાણા સુધીમાં ક્ષમા-નમ્રતા-આર્જવતા-સંતોષ આદિ જે જે ગુણો **(ધર્મો)** આ આત્મામાં પ્રગટ થયા છે. તેનો આઠમા ગુણસ્થાનકથી **"સન્ન્યાસ"** એટલે ત્યાગ થાય છે. અને ચારિત્રમોહનીય કર્મનો સર્વથા ક્ષય થવાથી ક્ષાયિકભાવના ધર્મો અહીં પ્રગટ થાય છે. તેથી ક્ષયોપશમભાવના ધર્મોના ત્યાગવાળો આ સામર્થ્યયોગ આઠમાથી શરૂ થાય છે. તથા મન-વચન અને કાયાના યોગોનો ત્યાગ એટલે (યોગ નિરોધ) કરવા રૂપ જે સામર્થ્ય યોગ તે યોગસન્ન્યાસયોગ કહેવાય છે. તેની પ્રાપ્તિ તેરમા ગુણઠાણાના અંતે થાય છે. ક્ષપકશ્રેણીકાળે આવનારૂં આ અસંગાનુષ્ઠાન મહાપથના પ્રયાણસ્વરૂપ છે ક્ષપકશ્રેણિનું આરોહણ એ મહાપથપ્રયાણ છે. જ્યાં ગયા પછી ત્યાંથી પાછા ફરવાનું નથી. તેવું અપ્રતિપાતી જે પ્રયાણ તે મહાપથપ્રયાણ કહેવાય છે. તથા અનાગામિકપદ એટલે મુક્તિપદને આપનારૂં આ સત્પ્રવૃત્તિપદ છે.

આવા પ્રકારના સત્પ્રવૃત્તિના પદને લાવનારી આ પ્રભા દૃષ્ટિ છે. અર્થાત્ આ પ્રભાદૃષ્ટિના પ્રતાપે અલ્પકાળમાં આ મહાત્માને **"સત્પ્રવૃત્તિપદ"**ની પ્રાપ્તિ થાય છે. ॥૧૭૫॥

असङ्गानुष्ठाननामान्याह—

प्रशान्तवाहितासंज्ञं, विसभागपरिक्षयः ।
शिववर्त्म ध्रुवाध्वेति, योगिभिर्गीयते ह्यदः ॥ १७६ ॥

ગાથાર્થ = આ અસંગ અનુષ્ઠાનને અન્યદર્શનના યોગીઓ વડે પ્રશાન્તવાહિતા, વિસભાગપરિક્ષય, શિવવર્ત્મ, અને ધ્રુવાધ્વા એવા એવા નામો દ્વારા જણાવાય છે. ॥૧૭૬॥

ટીકા-*''प्रशान्तवाहितासंज्ञं''* सांख्यानां, *''विसभागपरिक्षयो''* बौद्धानां, *''शिववर्त्म''* *शैवानां,* *''ध्रुवाध्वा''* महाव्रतिकानां *''इत्येवं,''* *''योगिभिर्गीयते ह्यदोऽसङ्गानुष्ठानमिति''* ॥ १७६ ॥

વિવેચન :- પૂર્વના શ્લોકમાં જે અસંગાનુષ્ઠાન કહેવામાં આવ્યું છે. તથા પ્રીતિ-ભક્તિ-વચન અને અસંગ એમ ચાર પ્રકારના અનુષ્ઠાનોમાં જે સર્વશ્રેષ્ઠ અનુષ્ઠાન છે. જેને નિરાલંબન અથવા અનાલંબ અનુષ્ઠાન કહેવામાં આવે છે. તે અનુષ્ઠાનને અન્ય અન્ય દર્શનના યોગી મહાત્માઓ પણ તેના અર્થને અનુસરતા નામોથી જ સંબોધે છે. અર્થાત્ નામો જ માત્ર ભિન્ન છે. પરંતુ અર્થ અભિન્ન=સરખો જ છે. તે નામો તથા તેના અર્થો આ પ્રમાણે છે.

(૧) **પ્રશાન્તવાહિતા :-** આવું નામ સાંખ્યદર્શનાનુયાયી યોગી મહાત્માઓ કહે છે. અતિશય પણે શાન્તરસનો (સમતા રસનો) પ્રવાહ જેમાં વહ્યા જ કરે છે. તે પ્રશાન્તવાહિતા.

(૨) **વિસભાગપરિક્ષયઃ-** આવું નામ બૌદ્ધદર્શનાનુયાયી યોગી મહાત્માઓ કહે છે. બૌદ્ધદર્શનના મતે આત્માના પરિણામની ધારા બે પ્રકારની છે (૧) સભાગસંતતિ. જ્યારે સદા કાળ એક સરખા સમાનપણે સમતાભાવવાળા પરિણામની ધારા વહેતી હોય તેને સભાગસંતતિ કહેવાય છે. અને ક્ષણમાં ક્રોધ, ક્ષણમાં ક્ષમા, ક્ષણમાં રાગ, ક્ષણમાં વૈરાગ, ક્ષણમાં દ્વેષ, ક્ષણમાં મૈત્રી, ક્ષણમાં શોક, ઈત્યાદિરૂપે વિજાતીય ભાવોથી (અર્થાત્ વિપરીતભાવોથી) મિશ્રપણે વહેતી પરિણામની જે ધારા તે વિસભાગસંતતિ કહેવાય છે. આવા પ્રકારની વિસભાગસંતતિનો (એટલે કે વિપરીત પરિણામોથી મિશ્ર એવા ભાવોનો) જ્યાં પરિક્ષય (નાશ) થઈ ચૂક્યો છે. એવી જે અવસ્થા તે વિસભાગપરિક્ષય કહેવાય છે. ઉપરોક્ત અસંગાનુષ્ઠાનકાળે વિજાતીય ભાવોથી મિશ્ર એવી પરિણામોની ધારાનો પરિક્ષય થયેલો છે. અને માત્ર સજાતીય સમતાભાવયુક્ત પરિણામોની ધારા વહ્યા કરે છે. તેથી અસંગાનુષ્ઠાનનું આ નામ પણ ઉચિત જ છે.

(૩) **શિવવર્ત્મઃ-** આવું નામ શૈવદર્શનાનુયાયી મહાત્માઓ માને છે. શિવ એટલે મુક્તિ, વર્ત્મ એટલે માર્ગ, અર્થાત્ મુક્તિનો જે માર્ગ તે શિવવર્ત્મ. આ પ્રાપ્ત થયેલું અસંગ અનુષ્ઠાન અલ્પકાળમાં જ આ જીવને મુક્તિપદનું પ્રદાન કરનાર હોવાથી મુક્તિના સરળ માર્ગસ્વરૂપ છે. તેથી શિવવર્ત્મ એવું નામ પણ યથાર્થ જ છે.

(૪) **ધ્રુવાધ્વા :-** આવું નામ મહાવ્રતિકદર્શનાનુયાયી યોગીઓ કહે છે ધ્રુવ એટલે ત્રિકાળવર્તી સ્થિર પદ અર્થાત્ મુક્તિપદ, તેનો જે અધ્વા એટલે માર્ગ. સારાંશ કે સદા

સ્થિર રહેનારા એવા ત્રિકાળવર્તી મુક્તિપદનો જે ઉત્તમોત્તમ માર્ગ તે ધ્રુવાધ્વા. આ અસંગાનુષ્ઠાન મુક્તિપદ સ્વરૂપ સ્થિરસ્થાનનો રાજમાર્ગ હોવાથી ધ્રુવાધ્વા એવું આ નામ પણ યથાર્થ જ છે. મુક્તિપદ વિના સંસારના સર્વે પણ શુભ-અશુભભાવો કર્મસાપેક્ષ હોવાથી નાશવંત=અસ્થિર-અધ્રુવ છે.

આ પ્રમાણે અન્ય અન્ય દર્શનશાસ્ત્રોમાં પણ તે તે યોગી મહાત્માઓ વડે આવા આવા પ્રકારનાં જે જે નામો કહેવાયાં છે. તે તે સર્વે નામો આ અસંગાનુષ્ઠાનની સાથે અર્થની સમાનતા હોવાના કારણે તે તે નામવાળું જે પદ તે અસંગાનુષ્ઠાન જ જાણવું. જો અર્થભેદ ન હોય તો શબ્દભેદનો ઝઘડો કરવો- એ મહાત્માઓને માટે શોભાસ્પદ નથી. ॥ ૧૭૬ ॥

एतत्प्रसाधयत्याशु, यद्योग्यस्यां व्यवस्थितः ।
एतत्पदावहैषैव, तत्तत्रैतद्विदां मता ॥ १७७॥

ગાથાર્થ = **આ પ્રભાદૃષ્ટિમાં રહેલા યોગી જે કારણથી આ અસંગાનુષ્ઠાનને જલ્દી-જલ્દી સાધે છે. તથા આ પ્રભા દૃષ્ટિ જ આ સત્પ્રવૃત્તિપદને આપનારી છે. તે કારણથી આ સત્પ્રવૃત્તિપદના ઈચ્છુકોને તે પદ પ્રાપ્ત કરવા માટે આ પ્રભાદૃષ્ટિ જ ઈષ્ટપણે મનાયેલી છે. ॥ ૧૭૭ ॥**

ટીકા-''*एतदसङ्गानुष्ठानं*'' ''*प्रसाधयत्याशु*'' शीघ्रं, ''*यद्योग्यस्यां*'' दृष्टौ ''*व्यवस्थितः*'' सन् ''*एतत्पदावहैषैव*'' दृष्टिः, ''*तत्तत्रैतद्विदां मतेष्टेति*'' ॥ १७७॥

વિવેચન :- આ સાતમી પ્રભાદૃષ્ટિ આવે છતે તેમાં વર્તતા યોગિરાજ ઉપરોક્ત અર્થવાળા અને દર્શનાન્તરકારો વડે કથિત એવા ભિન્ન-ભિન્ન યથાર્થ નામવાળા એવા આ અસંગાનુષ્ઠાનને જલ્દી-જલ્દી સાધે છે. તથા આ પ્રભાદૃષ્ટિ જ (અલ્પકાળમાં) (જેનો અર્થ ૧૭૫મા શ્લોકમાં આવી ગયો છે તેવા પદને) સત્પ્રવૃત્તિપદને પ્રાપ્ત કરાવનાર છે આ બે કારણોને લીધે સત્પ્રવૃત્તિપદના જાણકાર (ઈચ્છુક) મહાત્માઓને તે પદ મેળવવા માટે આ પ્રભાદૃષ્ટિ જ અત્યન્ત પ્રિય છે.

પ્રશ્ન :- યોગી મહાત્માઓને આ પ્રભાદૃષ્ટિ શા માટે અતિશય માનનીય છે?

ઉત્તર :- તેનાં બે કારણો છે. (૧) આ દૃષ્ટિ અસંગાનુષ્ઠાનને તુરત સાધી આપે છે તથા (૨) સત્પ્રવૃત્તિ પદને પણ આ જ દૃષ્ટિ (તુરત) પ્રાપ્ત કરાવનાર છે. માટે યોગી મહાત્માઓને તે સત્પ્રવૃત્તિપદ મેળવવા માટે આ દૃષ્ટિ અતિશય માન્ય છે.

આ શ્લોકમાં પૂર્વાર્ધમાં **यत्** અને ઉત્તરાર્ધમાં **तद्** એવાં જે બે પદો છે. તે પૂર્વાપર સંબંધ સૂચક છે એટલે કે જે કારણથી આ દૃષ્ટિ બે કાર્ય કરનારી છે. તે કારણથી યોગીઓને આ દૃષ્ટિ અત્યન્ત માન્ય છે. તથા ઉત્તરાર્ધમાં જે **तत्र** શબ્દ છે. ત્યાં અધિકરણ અર્થમાં સપ્તમી નથી. પરંતુ હેતુ અર્થમાં સપ્તમી છે. જુઓ સિદ્ધહૈમ વ્યાકરણ સૂત્ર ૨-૨-૩૦ અધિકરણ છ જાતનું હોય છે. (૧) વૈષયિક, (૨) ઔપશ્લેષિક, (૩) અભિવ્યાપક, (૪) સામીપ્યક, (૫) નૈમિત્તિક, અને (૬) ઔપચારિક. અહીં નૈમિત્તિક અધિકરણ અર્થમાં સપ્તમી થઈ છે. જેમ કે, **युद्धे सन्नह्यते**=તે યુદ્ધના નિમિત્તે તૈયાર થાય છે. તેવી રીતે અહીં પણ **तत्र** એટલે તે સત્પ્રવૃત્તિ પદ પ્રાપ્ત કરવા માટે વિદ્વાનોને આ દૃષ્ટિ અત્યન્ત માન્ય છે યોગિરાજ મહાત્માઓ આ દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત કરવા સારું અતિશય પ્રયત્નશીલ હોય છે. અહીં સાતમી પ્રભાદૃષ્ટિ સમાપ્ત થાય છે. ॥ ૧૭૭ ॥

પ્રભા દૃષ્ટિનો સાર

આ સાતમી પ્રભાદૃષ્ટિ ક્ષપકશ્રેણિકાળે આઠમા ગુણસ્થાનકથી આવનાર છે. તે કાળે યોગના અંગ તરીકે **"ધ્યાન"** અંગ આવે છે. આત્મા વધારે ધ્યાનપ્રિય હોય છે. આત્મચિંતન રૂપ ધ્યાનમાં રત હોય છે. પરિમિત અને હિતકારી આહારના કારણે દ્રવ્યરોગ થતા નથી. અને મોહના ક્ષયના કારણે રાગ-દ્વેષાદિ ભાવરોગ થતા નથી. આ દૃષ્ટિ યથાર્થ તત્ત્વોના સ્વીકાર સ્વરૂપ હોય છે. અને સમતાગુણથી યુક્ત હોય છે. આ આત્માઓને કામવાસનાનાં સાધનોને જિતનારું, વિવેકના બળથી યુક્ત અને સમતા-સારવાળું ધ્યાનજન્ય સુખ હોય છે. આ ધ્યાનકાળે કોઈની પણ પરવશતા ન હોવાથી પરમસુખ હોય છે. કારણ કે પરવશતા એ દુઃખનું અને સ્વવશતા એ સુખનું લક્ષણ મહાત્માઓએ કહ્યું છે.

સંસારનું તમામ સુખ અને દુઃખ ઇન્દ્રિયોને પરવશ, વિષયોને પરવશ, કર્મોને પરવશ. અને સંજોગોને પરવશ હોવાથી દુઃખ જ છે. પુણ્યોદયથી મળેલું સુખ પણ પુણ્યકર્મને પરવશ હોવાથી દુઃખ જ છે. દુઃખનાં જે ત્રણ લક્ષણો છે. (૧) આકુળ-વ્યાકુળતા લાવવી, (૨) શારીરિક અને માનસિક પીડા ઉપજાવવી અને (૩) ત્રાસ આપવા એ ત્રણે લક્ષણો પુણ્યોદયજન્ય સુખમાં પણ ઘટે છે માટે તે પારમાર્થિકપણે દુઃખ જ છે.

આ દૃષ્ટિવાળા મહાત્માઓને નિર્મળ જ્ઞાનબોધ થયેલ હોવાથી ધ્યાનજન્ય સુખ સદા હોય છે. અને તે ક્ષીણમલવાળા સુવર્ણની જેમ સદા કલ્યાણ કરનારું જ બને છે. અહીં આવેલા મહાત્માઓને અસંગાનુષ્ઠાન સંજ્ઞાવાળું, મહાપથમાં પ્રયાણ કરાવનારૂં અને અનાગામિપદને (મુક્તિપદને) આપનારૂં એવું સત્પ્રવૃત્તિપદ પ્રાપ્ત થાય છે. આ જ સત્પ્રવૃત્તિપદને અન્ય-અન્ય દર્શનકારો પ્રશાન્તવાહિતા, વિસભાગસંતતિ, શિવવર્ત્મ અને ધ્રુવાત્મા ઈત્યાદિ નામો વડે સ્વીકારે છે. પરંતુ અર્થથી એક જ છે.

આ દૃષ્ટિમાં આવેલા મહાત્માઓ જલ્દી-જલ્દી આ સત્પ્રવૃત્તિપદને સાધે છે આ દૃષ્ટિ જ સત્પ્રવૃત્તિપદને આપનારી છે તેથી મહાત્માઓને સત્પ્રવૃત્તિપદ પ્રાપ્ત કરવા માટે આ જ દૃષ્ટિ અત્યન્ત માન્ય છે.

પ્રભાદૃષ્ટિ સમાપ્ત

उक्ता सप्तमी दृष्टिः, अधुनानन्तरोच्यते । तदाह—

સાતમી દૃષ્ટિ કહી. હવે તેના પછીની આઠમી પરા દૃષ્ટિ કહેવાય છે.

समाधिनिष्ठा तु परा, तदासङ्गविवर्जिता ।
सात्मीकृतप्रवृत्तिश्च, तदुत्तीर्णाशयेति च ॥ १७८॥

ગાથાર્થ = ''પરા'' નામની આઠમી દૃષ્ટિ સમાધિયુક્ત હોય છે. અને આસંગદોષ રહિત હોય છે. તથા સહજભાવે આત્મસાત્ કરાયેલી પ્રવૃત્તિયુક્ત આ દૃષ્ટિ હોય છે. પરંતુ તેવી પ્રવૃત્તિ કરવાના આશયને ઉલ્લંઘી ગયેલી આ દૃષ્ટિ હોય છે. ॥ ૧૭૮ ॥

ટીકા-''*समाधिनिष्ठा तु पराऽष्टमी*'' दृष्टिः, समाधिस्तु ध्यानविशेषः, फलमित्यन्ये । यथोक्तं- देशबन्धश्चित्तस्य धारणा (३-१। पातंजलिः) तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानं (३-२। पातंजलिः) तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव समाधिः (३-३। पातञ्जलिः) इति ॥

''*तदासङ्गविवर्जिता*'' समाध्यासङ्गविवर्जिता ''*सात्मीकृतप्रवृत्तिश्च*'' भूत-प्रवृत्तिश्चैषा चन्दनगन्धन्यायेन । ''*तदूत्तीर्णाशयेति*'' [१]वासचित्ताभावेन ॥ १७८॥

૧. *वासचित्ताभावेन* ને બદલે *चासच्चित्ताभावेन* પાઠાન્તર પણ છે. તેનો અર્થ અસત્ ચિત્તનો અભાવ હોવાથી આ દૃષ્ટિ ઉત્તીર્ણ આશયવાળી છે.

વિવેચન :- **“પરા”** નામની આ આઠમી દૃષ્ટિ ક્ષપકશ્રેણિમાં અપૂર્વકરણથી શરૂ થાય છે. તે કાલે યોગનાં આઠ અંગમાંનું આઠમું અંગ જે **“સમાધિ”** છે. તે પ્રાપ્ત થાય છે. આ દૃષ્ટિમાં વર્તતો જીવ મોહનીયકર્મનો ક્ષય કરતો જતો હોવાથી અને આગળ જતાં ક્ષીણમોહી બનવાથી રાગ-દ્વેષ રહિત થવાના કારણે સંપૂર્ણપણે સમાધિ (સમતાભાવ) યુક્ત બને છે. અલ્પ પણ અધીરાઇ કે ઉત્સુક્તા હવે હોતી નથી. એટલે શ્લોકના પ્રથમપદથી **“સમાધિ”** અંગ સૂચવ્યું છે અને બીજાપદથી **“આસક્તિ”** નામના દોષનો ત્યાગ સૂચવ્યો છે. સમાધિ સહજપણે વર્તે છે. પરંતુ સમાધિ પ્રાપ્ત કરવાની પણ આસક્તિ (સ્પૃહા) વર્તતી નથી. તથા ત્રીજાપદમાં **“પ્રવૃત્તિ”** નામના ગુણની પ્રાપ્તિ જણાવી છે. અહીં આવેલા આત્માની સ્વગુણરમણતા સ્વરૂપ પ્રવૃત્તિ સહજભાવે જ વર્તે છે. બુદ્ધિપૂર્વક કરવી પડતી નથી. તેથી જ આ પ્રવૃત્તિ ઉત્તીર્ણાશયયુક્ત હોય છે. અર્થાત્ પ્રવૃત્તિ કરવાના આશયથી રહિત હોય છે.

આઠમી આ પરાદૃષ્ટિ સમાધિનિષ્ઠા હોય છે. એટલે સમાધિ નામના યોગના અંગયુક્ત હોય છે. સમાધિ એટલે એક પ્રકારની ધ્યાન વિશેષવાળી અવસ્થા. આ સમાધિ એ ધ્યાનવિશેષ સ્વરૂપ છે. ચિત્તની રાગ-દ્વેષરહિત સંપૂર્ણપણે **“સમતાભાવવાળી”** એક અવસ્થા વિશેષ જ છે. એટલે ધ્યાનાત્મક છે. એમ ગ્રંથકારનું કહેવું છે. પરંતુ અન્ય આચાર્યોનું કહેવું એવું છે કે સમાધિ એ ધ્યાનનું ફળ છે. અર્થાત્ ધ્યાન એ કારણ છે. અને સમાધિ એ ધ્યાનથી પ્રગટ થનારું ફળવિશેષ છે. પાતંજલ ઋષિના બનાવેલા યોગસૂત્રમાં ધારણા-ધ્યાન અને સમાધિ આ ત્રણે યોગનાં અંગોની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે કહી છે.

(૧) ચિત્તનું (મનનું) પોતાના નિયત વિષય સ્વરૂપ દેશભાગમાં બંધાઇ જવું. ચોંટી જવું. મનની પોતાના વિષયભાગમાં જે સ્થિતિ તે ધારણા. ॥ ૩-૧॥

(૨) **तत्र**=તે ધારણાના વિષયભૂત નિયતભાગમાં **प्रत्यय**=જ્ઞાનની=ચિત્તવૃત્તિની **एकतानता**=લયલીનતા-એકાગ્રતા તે ધ્યાન કહેવાય છે. ધારણામાં ધારેલા વિષયમાં ચિત્તવૃત્તિની એકાગ્રતા તે ધ્યાન ॥ ૩-૨॥

(૩) **तदेव**= તે જ ધ્યાન જ્યારે ‘‘**अर्थमात्रनिर्भासं**’’=અર્થબોધ માત્ર સ્વરૂપ બની જાય છે અને જાણે આ ધ્યાન પોતાના ધ્યાનપણાના સ્વરૂપથી પણ શૂન્ય બની ચૂક્યું છે. એવું જાણે ભાસે ત્યારે તે સમાધિ કહેવાય છે. અર્થાત્ ધ્યાન જ્યારે ધ્યાનપણે મટી જઇ ધ્યેય-ધ્યાન અને ધ્યાતા એકસ્વરૂપ બની જાય ત્યારે તેને જ સમાધિ કહેવાય છે. એટલે ધ્યાન જ કાળાન્તરે સમાધિસ્વરૂપ બને છે તેથી ધ્યાનને કારણ અને સમાધિને ફળ એમ કહેવામાં પણ ભેદનયના આશ્રયથી કંઇ દોષ નથી.

આ રીતે આ દૃષ્ટિ સમાધિ નામના અંગથી યુક્ત છે. છતાં સમાધિ મેળવવાની ઉત્સુક્તા, અધીરાઇ કે તાલાવેલી હોતી નથી. તથા પ્રાપ્ત થતી જતી સમાધિથી પણ તે સમાધિની આસક્તિ કે રાગાદિભાવ હોતા નથી. તેથી **"આસંગ દોષ"** રહિત આ સમાધિ હોય છે.

તથા ચંદન જેમ સહજપણે ચારે તરફ સુગંધ ફેલાવે છે, તેવી જ રીતે આ દૃષ્ટિમાં આવેલા મહાત્માઓની સ્વગુણરમણતા સ્વરૂપ પ્રવૃત્તિ સહજપણે જ આત્મસાત્ થઇ જાય છે. બુદ્ધિપૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરવાના આશય દ્વારા પ્રવૃત્તિ થતી નથી. આવા પ્રકારનો પ્રવૃત્તિ ગુણ અહીં પ્રગટે છે. આસંગદોષવર્જિત એવી આ સમાધિ ચંદનગન્ધના ન્યાયે ભૂતપ્રવૃત્તિ (આત્માની સહજ પ્રવૃત્તિ) સ્વરૂપ જ બની જાય છે. પરંતુ વાસના (ઇચ્છા)વાળું ચિત્ત ન હોવાના કારણે આશયોથી ઉત્તીર્ણ એવી આ સમાધિ હોય છે. ઇચ્છાપૂર્વકની પ્રવૃત્તિ ન હોવાથી અને ચંદનગંધન્યાયે સહજપણે પ્રવૃત્તિ હોવાથી કોઇ પણ પ્રકારની વાસના (ઇચ્છાઓ)વાળું ચિત્ત હોતું નથી. માટે જ આશયરહિત એવી આ સમાધિ પરાદૃષ્ટિકાલે સંભવે છે. ॥ ૧૭૮॥

निराचारपदो ह्यस्यामतिचारविवर्जितः ।
आरूढारोहणाभावगतिवत्त्वस्य चेष्टितम् ॥ १७९ ॥

ગાથાર્થ = આ દૃષ્ટિમાં વર્તતો આત્મા જ્ઞાનાચારાદિ આચારોના આસેવનની અપેક્ષાએ નિરાચારપદયુક્ત હોય છે. અને અતિચાર રહિત હોય છે. કારણ કે તેની સઘળી ચેષ્ટા પર્વત ઉપર ચઢેલાને ચઢવાના અભાવવાળી ગતિવત્ત્વ જેવી હોય છે. ॥૧૭૯॥

ટીકા-*''निराचारपदो हि''* एव । *''अस्यां''* दृष्टौ योगी भवति प्रतिक्रमणाद्य -भावात् । *''अतिचारविवर्जितस्तन्निबन्धनाभावेन''* । *''आरूढारोहणाभावगति-वत्त्वस्य''* योगिनश्चेष्टितं भवति । आचारजेयकर्माभावात् । निराचारपद इत्यर्थः ॥ १७९ ॥

વિવેચન :- આ દૃષ્ટિમાં આવેલા મહાત્મા યોગીને **काले विणये बहुमाणे** ઇત્યાદિ ગાથામાં કહેલા આઠ પ્રકારના જ્ઞાનાચાર, આઠ દર્શનાચાર, આઠ ચારિત્રાચાર, બાર તપાચાર અને ત્રણ વીર્યાચાર રૂપ ઓગણચાલીશ પ્રકારના આચારો સેવવાના હોતા નથી. કારણ કે તે આચારોના સેવનથી જ્ઞાનાદિ ગુણો જે સાધવાના હતા. તે પ્રાપ્ત થઇ ચૂકયા છે. તેથી નિરાચારપદવાળા આ યોગી હોય છે. તથા પ્રતિક્રમણ આદિ

ક્રિયાઓનો પણ અભાવ હોય છે. કારણ કે જેને જેને અતિચારો લાગે, તેને તેને પ્રતિક્રમણાદિ ક્રિયા સંભવે છે. આ યોગીઓ અતિચારથી વર્જિત હોય છે તેથી પ્રતિક્રમણાદિ ક્રિયા નથી. અને અતિચારોના કારણભૂત પ્રમાદ, ઉપયોગ-શૂન્યતા આદિ દોષો પણ હોતા નથી. તેથી તેઓને દોષ સેવનના અભાવે અતિચારો લાગતા નથી. સારાંશ કે પ્રમાદાદિ દોષો ન હોવાથી અતિચારો નથી. અતિચારો ન હોવાથી પ્રતિક્રમણાદિ ક્રિયા નથી. અને પ્રતિક્રમણ આદિ ક્રિયા ન હોવાથી નિરાચારપદવાળા હોય છે.

ચઢેલને ચઢવાની ક્રિયાના અભાવ જેવી સ્થિતિ આ મહાત્માઓની હોય છે. એટલે કે જેમ પર્વતના અન્તિમ શિખર ઉપર ચઢેલાને હવે આરોહણની ક્રિયાનો અભાવ જ હોય છે. તેવી રીતે કૃતકૃત્ય થયા હોવાથી, પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય ગુણો પામી ચૂક્યા હોવાથી, આચારો પાલવા દ્વારા ખપાવવા યોગ્ય કર્મોનો ક્ષય કરેલ હોવાથી આ યોગી મહાત્માઓની ચેષ્ટા આરૂઢારોહણાભાવ (ચઢેલાને ચઢવાના અભાવ)યુક્ત ગતિવાળા જેવી હોય છે. અર્થાત્ તરંગરહિત સ્થિર જળવાળા સમુદ્રતુલ્ય સમાધિયુક્ત નિરાચારપદયુક્ત સ્થિતિ હોય છે. ॥ ૧૭૯ ॥

कथं भिक्षाटनाद्याचारोऽस्येत्याशङ्कापनोदायाह—

જો આ યોગીને જ્ઞાનાચારાદિ આચારો હોતા નથી, તો ભિક્ષાટન આદિ આચારો આ યોગીને કેમ હોય છે ? એવી શંકા દૂર કરવા માટે કહે છે કે-

रत्नादिशिक्षादृग्भ्योऽन्या, यथा दृक् तन्नियोजने ।
तथाऽऽचारक्रियाप्यस्य, सैवान्या फलभेदतः ॥ १८०॥

ગાથાર્થ = રત્ન વગેરેના અભ્યાસકાળની દૃષ્ટિ કરતાં તેના વેપારકાળે દૃષ્ટિ જેમ ભિન્ન હોય છે. તેવી જ રીતે આ યોગીની તે જ ભિક્ષાટન આદિ આચાર ક્રિયા પણ ફળના ભેદથી ભિન્ન જ હોય છે. ॥ ૧૮૦॥

ટીકા-*''रत्नादिशिक्षादृग्भ्यः''* सकाशात्, *''अन्या'' भिन्नैव, ''यथा दृक् तन्नियोजने''* रत्नादिनियोजने शिक्षितस्य सतः । *''तथाचारक्रियाऽप्यस्य''* योगिनः, *''सैव''* भिक्षाटनादिलक्षणा *''अन्या''* भवति । कुत इत्याह– *''फलभेदतः''* प्राक् साम्परायिककर्मक्षयः फलं, इदानीं तु भवोपग्राहिककर्मक्षय इति ॥ १८०॥

વિવેચન :- આ આઠમી દૃષ્ટિમાં આવેલા યોગીની ભિક્ષાટન આદિ ક્રિયા

પૂર્વદૃષ્ટિમાં વર્તતા યોગીઓની ભિક્ષાટન આદિ ક્રિયાની સાથે સ્વરૂપથી સમાન જ હોય છે. અર્થાત્ પૂર્વેની દૃષ્ટિકાલે જેવી ક્રિયા પ્રવર્તતી હતી, તેવી જ ભિક્ષાટન આદિ ક્રિયા આઠમી દૃષ્ટિકાલે પણ પ્રવર્તે છે. ભિક્ષાટનાદિ ક્રિયામાં કંઇ તફાવત હોતો નથી. પરંતુ ફળના ભેદથી બન્ને દૃષ્ટિકાળની ભિક્ષાટનાદિ ક્રિયા ભિન્ન હોય છે. તે આ પ્રમાણે છે-

હીરા-માણેક-મોતી આદિ રત્નોના સ્વરૂપના અજાણ પુરુષો સાચાં રત્નો કેવાં હોય? અને નકલી કેવાં હોય? તથા સાચા રત્નોમાં પણ કેવાં કેવાં રત્નોની કેવી કેવી કિંમત હોઇ શકે? ઇત્યાદિ વિષયનો જ્યારે અભ્યાસ કરતા હોય, શિક્ષણ ગ્રહણ કરતા હોય, અનુભવ મેળવતા હોય, ત્યારે તેઓની દૃષ્ટિ સાચા-ખોટા રત્નોના ભેદને જાણવાની જ હોય છે. રત્નોમાં ગુણો શું? અને નકલી રત્નોમાં દોષો શું? ઇત્યાદિ અનુભવ મેળવવા તરફ જ માત્ર દૃષ્ટિ હોય છે. પરંતુ તે વિષયમાં પારગંત થયા પછી જ્યારે તે રત્નોની ખરીદી અને વેચાણ તથા લેવડ-દેવડ કરવા સ્વરૂપ **तन्नियोजने**=તે રત્નોનો વેપાર કરે છે ત્યારે જે દૃષ્ટિ હોય છે તે વધુ નફો કેમ મળે? તે તરફ જ હોય છે. એટલે રત્નોની જોવાની ક્રિયા બન્ને કાળે સમાન હોવા છતાં પણ અનુભવ મેળવવાના કાળે અનુભવ પ્રાપ્તિની અને વેપાર કરવાના કાળે લાભ પ્રાપ્તિની એમ ફળભેદથી દૃષ્ટિ ભિન્ન જ હોય છે.

સારાંશ કે રત્નાદિના શિક્ષણકાળની દૃષ્ટિ થકી શિક્ષિત થયે છતે તે રત્નાદિના વેપારકાળે જેમ દૃષ્ટિ અનુભવપ્રાપ્તિ અને લાભપ્રાપ્તિ રૂપ ફળભેદથી ભિન્ન-ભિન્ન છે. તેવી રીતે ભિક્ષાટનાદિ લક્ષણવાળી આચાર ક્રિયા પણ આ યોગી મહાત્માની સ્વરૂપથી સમાન હોવા છતાં પણ ફળભેદથી સાતમી દૃષ્ટિકાળે અને આઠમી દૃષ્ટિકાળે ભિન્ન-ભિન્ન હોય છે. સાતમી દૃષ્ટિકાળે સામ્પરાયિકકર્મોના ક્ષય માટે આ ક્રિયા છે. અને આઠમી દૃષ્ટિકાળે ભવોપગ્રાહી એવા ચાર અઘાતીકર્મોના ક્ષય માટે આ ક્રિયા છે. કારણ કે, સાતમી દૃષ્ટિ સાતમા ગુણઠાણે વર્તતા જિનકલ્પાદિ આચરતા મહામુનિઓને હોય છે. તે કાલે શ્રેણી માંડવાની બાકી હોવાથી સામ્પરાયિક કર્મક્ષય માટે આ ક્રિયા કરાય છે. એટલે આ ભિક્ષાટન આદિ ક્રિયાનું ફળ મોહનીયાદિ કર્મોનો ક્ષય છે. અને આઠમી દૃષ્ટિ શ્રેણિકાળે શરૂ થાય છે. અને તે ચૌદમા ગુણસ્થાનક સુધી હોય છે. ત્યાં મોહનીયાદિ કર્મો તો ક્ષીયમાણ હોવાથી ક્ષીણપ્રાય જ છે. તેથી આ ભિક્ષાટનાદિ ક્રિયા ભવોપગ્રાહી અઘાતીકર્મોના ક્ષય માટે જ છે. તેથી આ દૃષ્ટિકાળે કરાતી ભિક્ષાટનાદિ ક્રિયાનું ફળ ભવોપગ્રાહી કર્મોનો ક્ષય છે. આ પ્રમાણે રત્નાદિના અનુભવકાળે અને અભ્યસ્તકાળે કરાતી રત્નો જોવાની ક્રિયા સ્વરૂપથી સમાન હોવા છતાં ફળભેદથી ભિન્ન છે. તેવી રીતે સાતમી અને આઠમી દૃષ્ટિકાળે કરાતી ભિક્ષાટનાદિ ક્રિયા પણ ક્રિયાસ્વરૂપે સમાન હોવા છતાં પણ સામ્પરાયિક અને ભવોપગ્રાહી કર્મોના ક્ષયરૂપ ફળભેદની અપેક્ષાએ ભિન્ન જ છે. ॥ ૧૮૦॥